

Національна академія наук України
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського
Національний заповідник „Софія Київська”

В.В. Корнієнко

КОРПУС ГРАФІТІ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

(XI – початок XVIII ст.).

**Частина II:
Приділ свв. апостолів Петра і Павла**

КИЇВ 2010

До другої частини „Корпусу графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)” увійшли виявлені в присвяченому свв. апостолам Петру і Павлу приділі собору Святої Софії 368 стародавніх написів та малюнків, які публікуються з детальним розбором текстів, палеографічними аналізом та датуванням. Другу частину книги складають коментарі та дослідження наявного корпусу графіті, присвячені їх інтерпретації. До книги додаються таблиці фотографій та прорисовок кожного напису чи малюнка.

Рецензенти:

член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор **Любов Андріївна Дубровіна**

доктор історичних наук, професор **Ірина Борисівна Матяш**

доктор історичних наук, професор **Марія Федорівна Дмитрієнко**

доктор філологічних наук, професор **Микола Іванович Зубов**

Відповідальний редактор
доктор історичних наук, професор **Надія Миколаївна Нікітенко**

Затверджено до друку Вченою радою Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (протокол № 1 від 08.02.2010)

Затверджено до друку Вченою радою Національного заповідника „Софія Київська” (протокол № 5 від **09.09.2009**)

ПЕРЕДМОВА

Пропонована читачеві книга є другою частиною задуманого нами багатомного „Корпусу графіті Софії Київської”, що має на меті введення в науковий обіг всього обсягу епіграфічних пам'яток собору XI – початку XVIII ст. До тому включені 368 графіті, які знаходяться в приділі свв. апостолів Петра і Павла.

Під час проведення досліджень у технічному аспекті ми спираємось на напрацьовану С. Висоцьким та дещо вдосконалену нами методику, основні моменти якої полягають у фронтальному дослідженні поверхні стіни на висоту бл. 3 м від рівня підлоги для виявлення приблизної кількості графіті, кожне фотографується при бічному освітленні, після чого виготовляється фотографія, по якій виконується прорисовка при натурному дослідженні графіті та складанні картки-опису останнього. В першому розділі всі написи та малюнки, розташовані на одній фресці, подаються окремим блоком, який включає загальний опис фрески (розташування в межах архітектурного об'єму храму, критерії визначення образів святих та зображення, стан збереження стародавнього тиньку, кількість та номери наявних графіті) та опис кожної епіграфічної пам'ятки.

Структура опису графіті містить кілька пунктів: порядковий номер, історіографію, прочитання напису або опис малюнка, реконструкцію тексту та переклад, датування, категорію. Номер надається кожному окремому графіті, він відображає порядок дослідження та складання облікової картки. Оскільки нами прийнята нумерація С. Висоцького, то введені дослідником у науковий обіг графіті зберігають попередні номери. Якщо до одного номера були включені різні графіті, до нього додаються літери, наприклад, № 263, № 263а, № 263б. В історіографічній частині вказується, ким був опублікований напис чи малюнок, хто з дослідників коригував його прочитання чи опис, аналізуються спірні моменти в плані прочитання чи реконструкції тексту, які стало можливим виявити під час порівняння опублікованих графіті та досліджуваного нами оригіналу. В частині прочитання напису текст наводиться в тому вигляді, в якому він зберігся на фресці, з показом пропущених чи втрачених складових, які передаються знаком „-”. Проте варто зауважити: враховуючи той факт, що не завжди можна певнено встановити скільки втрачено літер, то кількість знаків „-” не відповідає кількості відсутніх літер. Стосовно малюнків-графіті, то ми наводимо стислий опис зображення. Під час наведення реконструкції наявного тексту графіті нами використовуються чотири види дужок: [], (), //, { }. У квадратних вказуються знищені через пошкодження тиньку літери, у круглих – пропущені авторами написів навмисно під час скорочення слів або ненавмисно помилково, у скісних – випадкові подвоєння літер, у фігурних – реконструйовані за змістом частини та закінчення слів у незавершених написах. Під час дослідження графіті ми прагнули встановити вірогідні хронологічні межі появи того чи іншого напису або малюнка, при цьому спираючись, по можливості, на декілька критеріїв. Насамперед, вивчення форми каналів прорізів дозволяє в більшості визначити три різні часові етапи виконання графіті: друге десятиліття XI ст. (згладжені прорізи, нерідко зі слідами фарби, що свідчить про їх виконання по сирому тиньку), друга чверть XI – кінець XVI ст. (внутрішня поверхня каналів прорізів нерівна, що свідчить про їх видряпування по сухому тиньку), кінець XVI – кінець XVII ст. (форма каналів прорізів відрізняється від попередньої

дещо „розірваними” краями біля поверхні). Звичайно, датування за таким критерієм є доволі умовним, адже середній проміжок часу охоплює близько шести століть, проте, на жаль, для багатьох графіті він залишається наразі єдиним можливим для датування. Окрім форми прорізів, певну допомогу може надати вивчення стратиграфії розташування графіті, коли вдається встановити передування одного запису чи малюнка іншому, що дозволяє визначити гранично можливу верхню або нижню хронологічну межу його появи. Втім, застосування цього критерію буде продуктивним лише тоді, коли встановлений відносно точний проміжок часу появи хоча б одного з записів. Тому наразі найбільш точними критеріями, якщо, звісно, у написах не вказане пряме датування, виступає палеографічний аналіз їх складових. У цьому відношенні за основу датування давньоруських графіті нами взяті таблиці зразків написання літер, складені А. Залізняка за результатами дослідження корпусу датованих за стратиграфією новгородських берестяних грамот XI – XV ст. [Залізник 2000] та, як допоміжне, таблиці форм написання літер датованих епіграфічних пам’яток XI – XIV ст. [Рыбаков 1964]. На сьогоднішній день напрацювання А. Залізняка цілком прийнятні для застосування при визначенні часу появи графіті Софії Київської [Залізник 2004, с. 237-239], проте варто зважити на ту обставину, що точність палеографічного датування прямо залежить від обсягу тексту, тобто, чим менший текст, тим ширші хронологічні межі його можливої появи. Окрім того, дослідження епіграфіки Софійського собору дозволило встановити факт „омолодження” окремих палеографічних ознак порівняно з новгородськими матеріалами [Корнієнко 2008, с. 239, Корнієнко 2009], зафіксоване таке явище й іншими дослідниками [Орлов, Козюба 2008, с. 35, 38]. Відповідно, для встановлення часу появи тих чи інших форм написання літер у південноруських матеріалах ми залуцаємо зібрані Я. Запаском описи рукописних книг XI – XVII ст., де автор наводить також фотографії сторінок рукописів [Запаско 1995], форми написання літер у легендах на монетах початку XI ст. Володимира, Святополка та Ярослава [Сотникова, Спасский 1983], а також, звичайно, власні спостереження над особливостями палеографії софійських датованих графіті. В подальшому, по мірі накопичення матеріалу, сподіваємось на можливість розробки власне київської палеографії епіграфічних пам’яток, що, вірогідно, призведе до уточнення хронологічних рамок опублікованих Софійських графіті. Наразі ж основна маса давньоруських написів датується на підставі даних А. Залізняка, хоча в окремих випадках вже можемо подати відкоригований, в плані палеографічного датування, матеріал. Для встановлення хронології пізніших за часом написів застосовуються роботи Є. Карського [Карский 1928] та Л. Черепніна [Черепнин 1956], й, окрім того, виконані В. Панашенко порівняльні таблиці зразків скоропису урядових документів та магістратських книг Гетьманщини середини – другої половини XVII ст. [Панашенко 1974]. Ще одним застосовуваним критерієм датування виступає типологічний аналіз, наразі більш надійний для датування глаголичних (друга чверть XI – кінець XIII ст. [Медынцева 1978, с. 30; Столярова 1998, с. 56-69]), грекомовних (друга чверть XI – кінець XIII ст. [Евдокимова 2008а, с. 23]) та латиничних написів (остання чверть XVI – кінець XVII ст. [Сінкевич, Корнієнко 2009]), а також записів обчислення кількості проведених поминальних служб (друга чверть XI – кінець XIV ст.). В останньому пункті опису графіті під назвою „категорія” вказується, до якої групи віднесений напис або малюнок. Назвам категорій відповідають

назви підрозділів другого розділу „Коментарі та дослідження графіті Петропавлівського приділа”, в якому визначаються можливі чинники появи графіті, аналізується закладена в них історична інформація, а також встановлюється можливий змістовний контекст того чи іншого малюнка.

Для зручності користування книгою до її складу включені плани Софійського собору з вказівкою місць розташування графіті, таблиці фотографій та прорисовок кожного напису та малюнка, додаток у вигляді таблиці їх площинних координат, а також вказівник слів, що зустрічаються у графіті Петропавлівського приділа.

Розділ I

ГРАФІТІ ПРИДІЛА СВЯТИХ АПОСТОЛІВ ПЕТРА І ПАВЛА

I.1. Фреска із зображенням орнаменту

Знаходиться на північній стороні арки-переходу від західного компартимента приділа свв. апостолів Петра і Павла до внутрішньої західної галереї (табл. II, 1). Ліва половина стародавнього тиньку втрачена, збережена пошкоджена вибоями та подряпинами, більша частина яких закрита шпаклівкою. Місцями на поверхні тиньку XI ст. залишились фрагменти олійної фарби XIX ст. На фресці виявлено шість графіті, яким надано порядкові номери від 1170-го по 1175-й (табл. II, 2).

Графіті № 1170 (табл. III, 1)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів, що частково розчищені від шпаклівки, малюнок може бути датований другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1171 (табл. III, 2)

На поверхні стіни простежується малюнок простого чотириконечного хреста.

Датування. Прорізи частково закриті шпаклівкою, однак їх форма на розчищених ділянках дозволяє датувати графіті в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1172 (табл. III, 3)

Збереженість малюнка задовільна, його прорізи пошкоджені. Втім, за загальними контурами можемо визначити, що автор прокреслив простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті можна окреслити межами від другої чверті XI до кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1173 (табл. IV, 1)

На фресці прокреслений малюнок чотириконечного хреста-якоря.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1174 (табл. IV, 2)

На фресці зображений простий чотириконечний хрест.

Датування. Форма прорізів, частково розчищених від шпаклівки, дозволяє віднести час появи графіті до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1175 (табл. IV, 3)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути окреслений другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

І.2. Фреска з образом св. пророка Іллі

Знаходиться на північній стороні арки-переходу від західного до другого з заходу компартимента на південній грані південної лопатки третього від вівтаря північного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Завдяки іконографії образ впевнено ідентифікується [див., наприклад: Никитенко 2004, с. 253; Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2009, с. 228-229, ил. 29], втім, Г. Логвін атрибутував святого як Іоанна Предтечу [Собор 2001, с. 113-114, ил. 201]. Фреска збереглась досить добре, втрат майже немає, однак поверхня давнього тиньку вкрита численними дрібними вибоями та фрагментами олійної фарби XIX ст. Тут виявлено два графіті: № 1515 та № 1516 (табл. II, 2).

Графіті № 1515 (табл. V, 1)

На фресці прокреслені чотири вертикальні засічки, дві перші з яких з'єднані в основі горизонтальною рисою. Оскільки на початку рядка знаходиться вибій, можемо припустити наявність тут інших складових запису.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути окреслений межами від другої чверті XI до кінця XVI ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1516 (табл. V, 2)

На фресці прокреслений скісний хрест або хрест св. Андрія. Втім, ми не виключаємо можливості ідентифікації малюнка як літери **Х** зі зменшеним верхом. Однак більш вірогідно, на нашу думку, розглядати його саме як хрест, подібно до графіті № 1050 з приділа св. Георгія Великомученика.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати малюнок другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

І.3. Фреска із зображенням Чесного хреста

Знаходиться у північно-західному куті другого з заходу компартимента, на південній стороні східної лопатки третього від вівтаря північного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Поверхня тиньку збереглась досить добре, незважаючи на невеликі втрати через вибої та подрятини. На фресці виявлено чотири графіті, яким надано номери від 1176-го по 1179-й (табл. II, 2).

Графіті № 1176 (табл. VI, 1)

Збереженість напису добра, всі його складові впевнено читаються:

Г̄ИПОМОЗИРА
ВОУ

З розбивкою на слова текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и помози равоу.

Господи, поможи рабу.

Датування. За формою написання в з високою петлею, њ-подібною з, прямолінійною р з петлею кутом вгору графіті датується в межах останньої чверті XII – останньої чверті XIV ст.; при цьому більш вірогідними хронологічними рамками напису є остання чверть XII – перша чверть XIII ст., відповідно до типовості поширення таких форм літер в та р.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1177 (табл. VI, 2)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. Прорізи закриті шпаклівкою, тому графіті датуються другою чвертю XI – кінцем XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1178 (табл. VII, 1)

На поверхні стіни прокреслений простий шестикінецьний хрест, що складається з досить довгої щогли, перекладини та символічної таблички над головою Ісуса Христа.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути окреслений у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1179 (табл. VII, 2)

На фресці зображений чотириконечний хрест з розширеними у вигляді трикутників кінцями.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати зображення другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

I.4. Фреска із зображенням Чесного хреста

Знаходиться у північно-східному куті другого з заходу компартимента, на південній стороні західної лопатки другого від вівтаря північного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Поверхня тиньку збереглась досить добре, хоча в деяких місцях пошкоджена вибоями та подряпинами. На фресці виявлено вісім графіті, яким надано номери від 1180-го по 1186-й, в тому числі й №1182а (табл. II, 2).

Графіті № 1180 (табл. VIII, 1)

Незважаючи на пошкодження тиньку в місці розташування запису, можемо встановити, що він від самого початку складався з однієї літери **А**.

Датування. Форма написання **а** з гострою петлею дозволяє датувати напис другою чвертю XI – кінцем XV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1181 (табл. VIII, 2)

Вигляд поверхні тиньку навколо запису вказує, що він містив лише одну літеру **В**.

Датування. За формою написання **в** з нижньою петлею кутом вперед час появи графіті найімовірніше окреслити другою чвертю XI – серединою XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1182 (табл. VIII, 3)

Опубліковане О. Євдокімовою [Євдокімова 2008, с. 632].

Дослідниця неправильно зазначила місце розташування напису, вказавши, що його виконано на третьому від вівтаря хрещатому стовпі (замість другого) на північній грані південного пілону (замість південної грані західного пілону). О. Євдокімова пише, що запис знаходиться під давньоруським текстом „Господи, поможи рабу своєму”, відсутнім на фресці. Нажаль, подібні невідповідності ускладнюють визначення, чи дійсно опублікований дослідницею напис знаходиться в тій частині храму, про який вона пише. Втім, у приділі свв. апостолів Петра і Павла це графіті єдине може бути співвіднесене з опублікованим О. Євдокімовою.

Між запропонованим прочитанням та оригіналом спостерігаються певні розбіжності:

${}^1\text{K}(\upsilon\rho\iota)\epsilon\beta[\omicron\eta]{}^2\theta{}^3\epsilon\iota{}^4$

- 1) напис розпочинається невеликим хрестиком;
- 2) вказані як втрачені літери $\omicron\eta$ насправді збереглись;
- 3) натомість вказана як наявна літера θ знищена вибоєм;
- 4) наприкінці рядка дослідниця вказує літеру ι , а під час реконструкції тексту зазначає тут вже дві літери $\epsilon\iota$, проте в оригіналі графіті чітко простежується одна літера η .

Зважаючи на наведені вище зауваження, наявний текст виглядатиме наступним чином:

+ $\bar{\kappa}\epsilon\beta\omicron\eta$ - η

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст може бути відновлений як традиційна молитовна формула $\text{K}(\upsilon\rho\iota)\epsilon\beta\omicron\eta[\theta]\eta$ 'Κύριε βoηθeι, Господи, поможи'.

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути окреслений в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1182a (табл. VIII, 3)

Безпосередньо під попередньою грекомовною молитвою розміщений напис, який, на перший погляд, може бути прийнятий за її продовження. Втім, ретельний аналіз тексту та його порівняння з іншими епіграфічними матеріалами примушує виділити це графіті окремо.

Поверхня стіни в місці його розташування пошкоджена вибоями та затерта, у верхньому рядку можемо встановити наявність літер $\Gamma\text{N}\epsilon\text{AN}\epsilon$, у нижньому читається лише ϵ .

Більш повні написи такого типу виявлені нами в приділі свв. Іоакима та Анни, вони є „аненайками”, а один з рядків графіті № 2354 практично повністю повторює перший рядок № 1182a, виняток становить лише подвоєння літер ϵ в першому та відсутність подвоєння в другому. Відтак, маємо всі підстави розглядати запис № 1182a як фрагмент аненайки.

Датування. За формою написання α з видовженою спинкою графіті може бути датоване другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1183 (табл. IX, 1)

На фресці прокреслений малюнок шестикітного хреста, основа якого спирається на двоступінчасту замкнену Голгофу. Під перекладиною обабіч щогли помітні неясні сліди літер, вочевидь, складових теонімограм.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1184 (табл. IX, 2)

На поверхні стіни прокреслений скісний хрест або хрест св. Андрія. Втім, подібно до малюнка № 1516, не виключена можливість його інтерпретації як літери χ .

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1185 (табл. X, 1)

На фресці виконане зображення чотириконечного хреста, основа якого спирається на двоступінчасту незамкнену Голгофу. Верхня її сходинка має шоломоподібну форму, нижня ж – прямокутна. Вершина щогли та кінці перекладини розширюються у вигляді трикутників.

Датування. Форма прорізів дозволяє окреслити час імовірної появи графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1186 (табл. X, 2)

Вигляд поверхні тиньку навколо запису вказує, що він від самого початку складався з однієї літери **S**.

Датування. **S**-подібна форма **s** дозволяє датувати графіті в межах другої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

1.5. Фреска з образом св. Мелітона Сардського

Знаходиться у північно-східному куті другого з заходу компартимента, на західній стороні південної лопатки другого від вівтаря північного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Г. Логвіним образ святого визначений як св. Мелітон, єпископ Сардським [Собор 2001, с. 113, іл. 199-200]. Образ святого як Лазаря Чотириденного ідентифікували С. Попова [Попова 2007, с. 12-13, рис. 10], Н. Герасименко, А. Захарова та В.Сарабьянов [Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2009, с. 229-231, ил. 30, 31], проте св. Лазар зображений на іншій фресці, він впевнено ідентифікується як за іконографією, так і завдяки графіті (див. нижче). Тож запропонована Г. Логвіним атрибуція постаті на фресці виглядає більш вірогідною. Поверхня тиньку збереглась добре, невеликі втрати наявні лише у нижній частині. На фресці виявлено одинадцять графіті, яким надано номери від 1187-го по 1197-й (табл. II, 2).

Графіті № 1187 (табл. XI, 1)

На поверхні стіни прокреслені великі літери **XW**. Запис частково пошкоджений, права скісна **W** не збереглась.

Датування. За типологічним методом та за формою прорізів час появи графіті визначається останньою чвертю XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1188 (табл. XI, 2)

Складові напису пошкоджені. Перше слово відносно впевнено читається як **POKX**. Чотири знаки другого слова не підлягають впевненій ідентифікації, проте в цілому можуть бути реконструйовані. Оскільки в другій частині фрази має бути вказане числове позначення року, а форма прорізів та форми написання скорописної криволінійної **p** з направленою кутом донизу петлею, а також розімкненої **k** у вигляді двох рисок, дозволяють обмежити хронологічні рамки появи графіті кінцем XVI – першою половиною XVII ст., то найімовірніше читати дату як **AXKA**, в якій літери **a** виконані без перемички, **x** має **c**-подібну форму, хоча не виключено, що у верхній частині в неї було невелике перехрестя чи петля, що не збереглось, а виконана у вигляді двох рисок **k**, яка позначає десятки, винесена у надрядковий простір.

Відтак, повний текст напису виглядає наступним чином:

POKX AXKA.

Року 1621.

Датування. Запис містить пряму вказівку року виконання 1621 рік.
Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1189 (табл. XI, 3)

Незважаючи на пошкодження, складові запису впевнено читаються:

**ЄРОДНАК^Н
ЗАХАРНА**

З розбивкою на слова текст виглядає наступним чином:

Єроднакон(ъ) Захарна.

Єродиякон Захарія.

Датування. Форма прорізів, а також форма написання скорописних з та є, Ѧ дозволяють датувати графіті серединою XV – кінцем XVI ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1190 (табл. XI, 4)

Запис значно пошкоджений, втім, його літери можна ідентифікувати:

ГИПОМОЗН

Оскільки за останнім знаком тиньк зберігся погано, ми не можемо виключати наявності тут інших складових.

З розбивкою на слова збережена частина напису виглядає наступним чином:

Г(оспод)н помози ...

Господи, поможи ...

Датування. За формою написання п з виступом зверху час появи графіті може бути окреслений другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1191 (табл. XII, 1)

На фресці знаходиться зображення чотириконечного хреста, основа якого спирається на шоломоподібну Голгофу. Верхня частина щогли пошкоджена, тож не виключено, що над перекладиною могла бути прокреслена символічна табличка над головою Ісуса Христа.

Датування. Прорізи дуже пошкоджені та закриті шпаклівкою, тож час появи графіті визначається широкими хронологічними межами від другої чверті XI до кінця XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1192 (табл. XII, 2)

На фресці прокреслений знак у вигляді направленої вгору стріли, основа якої спирається на відкрите донизу півколо.

Датування. Прорізи закриті шпаклівкою, простежуються слабо, тож час появи графіті визначатиметься другою чвертю XI – кінцем XVII ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 1193 (табл. XII, 3)

По тиньку прокреслений малюнок простого чотириконечного хреста.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1194 (табл. XII, 4)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. Форма прорізів дозволяє окреслити хронологічні рамки появи зображення другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1195 (табл. XIII, 1)

На поверхні стіни видряпаний малюнок чотириконечного хреста.

Датування. За формою прорізів час виникнення графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1196 (табл. XIII, 2)

По фресковому тиньку прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати малюнок другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1197 (табл. XIII, 3)

На фресці виконане зображення простого чотириконечного хреста.

Датування. Форма прорізів дозволяє окреслити хронологічні рамки появи графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

I.6. Фреска з образом св. апостола Павла

Знаходиться в арці-переході між другим з заходу та переддівтарним компартиментами, на південній стороні південної лопатки другого від вівтаря північного хрещатого стовпа (табл. II, 1). На рівні людського зросту поверхня фрескового тиньку вкрита численними дрібними вибоями, у нижній та правій частинах фреска має втрати. С. Висоцьким під № 263 було опубліковано два малюнки та один напис. Подальші дослідження дозволили виявити тут ще тринадцять графіті, яким надано порядкові номери від 1198-го по 1209-й, у тому числі й № 1202а (табл. II, 2). Напис № 1201 досліджувався спільно з Н. Сінкевич. На деяких місцях фрескового тиньку помітні ділянки, де, здається, збереглися залишки інших графіті. Однак впевнено про це говорити ми не можемо, надто поганий стан тиньку.

Графіті № 263 (табл. XIV, 1)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцкий 1976, с. 121, табл. CXLIV], спільно з малюнком хреста (№ 263б) та написом (№ 263а).

Зображення частково пошкоджене вибоями, однак добре помітно, що автор зобразив тварину з родини кішок у геральдичній позі: вона дещо підвелась на задні лапи, ліва передня лапа направлена прямо, причому, як здається, на проквітлий хрест (№ 263б). Хвіст піднято догори, він закручується назад. Перед мордою помітні паралельні заокруглені лінії, які зображують довгий язик. С. Висоцький визначав тварину як лева або гепарда. На образ лева може вказувати ряд горизонтальних рисок на шиї, які можуть бути прийняті за зображення гриви. Загальна ж структура тіла тварини робить її більше схожою на барса, аналогії зображенням яких можемо бачити в скульптурі Дмитріївського собору XII ст. у Володимирі [Вагнер 1969, с. 340-345].

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.; якщо припустити виконання малюнка та напису № 263а одним автором, найвірогідніше датувати графіті у межах останньої чверті XIII – середини XV ст.

Категорія: зооморфні зображення.

Графіті № 263а (табл. XIV, 2)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцкий 1976, с. 121, табл. CXLIV] разом з малюнками лева (№ 263) та хреста (№ 263б).

Збереженість запису добра, знищений лише другий знак верхнього рядка:

а -
апи
онъ

Запропонована С. Висоцьким реконструкція тексту як імені в називному відмінку **А[г]апионъ** 'Agapion' заперечень не викликає.

Датування. За формою написання **ъ** з високою петлею час появи графіті може бути окреслений рамками від другої чверті XI до середини XV ст.; при цьому більш вірогідно нижню межу підняти до останньої чверті XIII ст. відповідно до типовості поширення такої форми літери.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 263б (табл. XV, 1)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцкий 1976, с. 121, табл. CXLIV] спільно з малюнком лева (№ 263) та написом (№ 263а).

Ліва частина зображення не збереглась, однак наявні складові дозволяють повністю відновити його вигляд: подвійними лініями автор намалював чотириконечний проквітлий хрест. Між лініями перекардини та щогли прокреслені, відповідно, горизонтальна та вертикальна лінії. В основі щогла хреста роздвоюється у вигляді невеликих замкнених пагонів. При перетині щогли та перекардини в кожному куті зображено по квадрату.

Датування. Форма прорізів дозволяє окреслити час появи малюнка другою чвертю XI – кінцем XVI ст.; якщо припустити виконання всіх трьох графіті, опублікованих С. Висоцьким під номером 263, одним автором, найвірогідніше датувати весь комплекс у межах останньої чверті XIII – середини XV ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1198 (табл. XV, 2)

Вигляд поверхні фрескового тиньку навколо запису вказує, що він з самого початку складався лише з однієї літери **А**.

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою та увігнутою перемичкою час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XV – початку XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1199 (табл. XV, 3)

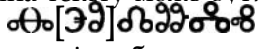
На фресці прокреслені доволі великі літери **ПАΩ**. На нашу думку, текст варто розглядати як кириличну транскрипцію грецького слова **ναυ(ς)** 'ναύς, корабель'.

Датування. За формою написання округлої без перемички **ω** графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: окремі слова та словосполучення.

Графіті № 1200 (табл. XVI, 1)

Тиньк у місці розташування графіті доволі сильно пошкоджений численними вибоями та подряпинами. У верхньому рядку добре ідентифікуються триглаголичні літери **αβγ** (α), **δβ** (Δ) та **σβ** (σ), а також, менш

впевнено, (оу) та (ъ). Ця частина тексту може бути реконструйована як запис імені в називному відмінку *Феодул'*. Складові нижнього простежуються доволі слабо, тут ми можемо впевнено ідентифікувати лише кириличні **л** та **к**.

Датування. За типологічним методом час можливої появи глаголичного запису може бути окреслений першою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1201 (табл. XVI, 2)

Тиньк у місці розташування запису пошкоджений численними вибоями, більшість з яких нині закриті шпаклівкою. У верхньому рядку можемо ідентифікувати дві початкові літери **С** та **Т**. Відповідно до структури подібних написів, тут можемо реконструювати особове ім'я автора St[anislav] *'Станіслав'* або St[erhan] *'Стефан'*. Через значні пошкодження родове ім'я автора, записане в другому рядку, також не може бути впевнено встановлене. Найвірогідніше читати його як слово Grziesomski *'Гресомський'*, в якому rz виконані у вигляді монограми, а між e та s знаходиться певний проміжок, зумовлений, вочевидь, наявністю тут тріщини чи подряпини.

Датування. За типологічним методом час можливої появи запису може бути окреслений останньою чвертю XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1202 (табл. XVI, 3)

На фресці зображене коло з прокресленим по центру малюнком хреста. В полі кола в лівому верхньому сегменті помітні літери **ГЄ**, а обабіч перекладки хреста **О** та **Л**.

Датування. Форма написання літери **л** з розкритою петлею дозволяє датувати графіті в межах другої чверті XII – кінця XIV ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1202а (табл. XVI, 3)

У нижній частині попереднього малюнка простежуються літери **ПОМ** у верхньому рядку та **Б** в нижньому.

Найвірогідніше реконструювати збережену частину тексту наступним чином:

... пом[ози ра]в[у] ...

... поможи рабу ...

Датування. За формою написання зменшеної **о** графіті найвірогідніше датувати в межах другої чверті XI – початку XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1203 (табл. XVII, 1)

На фресці прокреслене коло, посередині якого знаходиться великий вибій. Можливо, тут знаходився малюнок хреста, подібно до зображення № 1202.

Датування. Прорізи повністю закриті шпаклівкою, тож хронологічний діапазон можливої появи графіті має бути визначений другою чвертю XI – кінцем XVII ст. Якщо припустити виконання обох зображень (№ 1202 та № 1203) одним автором, їх можна датувати в межах другої чверті XII – кінця XIV ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1204 (табл. XVII, 2)

Незважаючи на значні пошкодження, на фресці відносно добре помітне зображення так званого „Корсунського хреста“ [Смирнова 2007, с. 281-282], кінці якого поступово розширюються.

Датування. Форма прорізів дозволяє окреслити хронологічні рамки появи графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1205 (табл. XVII, 3)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. Оскільки прорізи повністю закриті шпаклівкою, час появи малюнка окреслюється рамками від другої чверті XI до кінця XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1206 (табл. XVII, 4)

На поверхні стіни видряпаний малюнок простого чотириконечного хреста.

Датування. Прорізи повністю закриті шпаклівкою, тож графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1207 (табл. XVIII, 1)

Збереженість запису в цілому доволі непогана, незважаючи на окремі пошкодження можемо прочитати літери **ПАВЪА**, обабіч яких помітні фрагменти двох знаків. Повний текст напису може бути реконструйований наступним чином:

[А](гнос) Павъл[ъ].

Святий Павло.

Датування. За формою написання **в** з округлою нижньою петлею та **ь** з нахиленою щоглою час появи графіті визначається в межах першої чверті XI – середини XIII ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 1208 (табл. XVIII, 2)

Напис зберігся фрагментарно: у верхньому рядку можна розібрати склад **ПО** та літеру **И**, у нижньому – три літери **ЄГО**.

З реконструкцією втрачених фрагментів текст може бути представлений наступним чином:

... по[м]и[лѹи] ... [сво]єго ...

... помилуй ... свого ...

Датування. За формою написання **и** з верхніми засічками графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1209 (табл. XVIII, 3)

На фресці прокреслені літери **АВВ**.

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою, **в** та **в** з петлями кутом вперед графіті датується другою чвертю XI – серединою XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

І.7. Фреска з образом св. Назарія

Знаходиться у північно-західному куті переддвітарного компартимента

на південній стороні східної лопатки другого від вівтаря північного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Образ святого визначений за іконографією та особливостями розташування. На фресці зображено середовіка з темним в'юнким волоссям трохи нижче вух, короткою бородою, на плечі якого накинуто червоного кольору плащ; у правій руці святий тримає хрест, ліва піднята на рівень грудей з розкритою долонею. Навпроти святого зображено юного мученика, положення рук якого ідентичне попередньому. З парних святих, які зображувались один навпроти одного, найбільше цьому типові відповідають свв. мученики Назарій та його вихованець Кельсій (день пам'яті – 14 жовтня), які прийняли смерть у Мілані за правління Нерона (54-68). Не випадковим, на нашу думку, є розміщення образу святого саме в приділі, присвяченому свв. апостолам Петру та Павлу: мати св. Назарія була охрещена апостолом Петром, а сам святий – єпископом Ліном, одним з 70-ти апостолів, який був наступником св. Петра й очолив Римську церкву одразу після нього. Окрім того, подібно апостолам, свв. Назарій та Кельсій проповідували християнство серед язичників Галії [Життя 2, с. 330-342]. Іконографічним підтвердженням запропонованого нами визначення святого як св. Назарія є фреска XIV ст. Успенської церкви на Волоотовому полі поблизу Новгороду [Вздорнов 1989, кат. 123]. Збереженість софійської фрески задовільна, в багатьох місцях верхній шар стародавнього тиньку викришився, втрати наявні у нижній частині. На поверхні виявлено дев'ять графіті, яким надано номери від 1210-го по 1218 (табл. II, 2).

Графіті № 1210 (табл. XIX, 1)

Частково пошкоджене вибоями, однак в цілому можемо визначити, що на фресці доволі схематично прокреслений малюнок кішки.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: зооморфні зображення.

Графіті № 1211 (табл. XIX, 2)

Середня частина запису пошкоджена вибоєм, який, можливо, знищив один знак з чотирьох. На початку читаються літери **ЦЪ**, наприкінці – **А**. Текст найвірогідніше реконструювати як слово **цъ(ръкъъ)[в]а** 'церква'.

Датування. Форми написання **ц** зі зміщеним хвостом та **ъ** зі скісною щоглою й довгим хвостом дозволяють датувати графіті в межах початку XV – початку XVI ст.

Категорія: окремі слова та словосполучення.

Графіті № 1212 (табл. XIX, 3)

На поверхні стіни простежуються літери **П** та **О**. Через пошкодження тиньку навколо них неможливо встановити кількість складових запису. Втім, найвірогідніше припустити, що склад **по** є початком слова **по[мози]** 'поможи'.

Датування. За формою порізів час появи графіті може бути окреслений другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1213 (табл. XX, 1)

Складові запису дуже пошкоджені, впевнено ідентифікується лише літера **О** в нижньому рядку, до речі, єдина його складова. Втім, з великою долею вірогідності за контурами наявних знаків можемо припустити, що у верхньому були прокреслені літери **Г** та **И** з титлом над ними, **П**, **О** та **М**, від якої збереглась лише невелика частина лівої щогли. Відтак, текст має бути реконструйований як початок незавершеної молитовної формули **[Г(оспод)**

н] [пом]о[зи] *‘Господи, поможи’*.

Датування. Прорізи повністю закриті шпаклівкою, тож графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVII ст.; зважаючи на структуру формули, верхня хронологічна межа може бути обмежена кінцем XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1214 (табл. XX, 2)

На поверхні стіни простежуються літери **М**, **У** та **И**, прорізи яких повністю закриті шпаклівкою. Найвірогідніше реконструювати склад **мү** як закінчення слова [своє]**мү** *‘своєму’*, а літеру **н** як початкову в імені автора запису, складеного за традиційною молитовною формулою.

Датування. За формою написання літери **м** з верхніми засічками час появи графіті може бути окреслений проміжком часу від другої чверті XI до середини XV ст.; при цьому більш вірогідною верхньою хронологічною межею є друга третина XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1215 (табл. XX, 3)

На фресці, незважаючи на пошкодження тиньку, чітко читається слово **спаси** *‘спаси’*. За літерами тією ж рукою прокреслені три горизонтальні паралельні риси, призначення яких та ймовірний зв'язок з написом не встановлені.

Датування. Форма прорізів та структура формули – вживання дієслова **спаси** замість традиційного **помози** – дозволяють датувати графіті в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1216 (табл. XXI, 1)

Напис, як вказує вигляд поверхні тиньку, від самого початку містив лише одну літеру **Л**. Водночас, через пошкодження у верхній частині літера може бути трактована, хоча й з меншою долею вірогідності, як **Х** зі зменшеним верхом.

Датування. Вигляд каналів прорізів, незважаючи на пошкодження, дозволяє датувати графіті кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1217 (табл. XXI, 2)

На фресці прокреслена літера **Л**.

Датування. Форма прорізів вказує, що графіті виконано в проміжок часу від другої чверті XI до кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1218 (табл. XXI, 3)

Незважаючи на пошкодження тиньку, на поверхні стіни доволі добре простежуються контури простого чотириконтинечного хреста.

Датування. За формою прорізів хронологічні рамки появи графіті можуть бути окреслені другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

І.8. Фреска з образом св. мч. Анастасія

Знаходиться у північно-східному куті передвітарного компартимента на південній стороні західної лопатки першого від вівтаря північного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Образ святого визначений завдяки інформації графіті № 1222.

Стан збереженості стародавнього тиньку задовільний, у нижній частині він має втрати, в окремих місцях поверхня фрески слабо очищена від олійної фарби XIX ст. С. Висоцький опублікував два записи, № 112 та № 314, загалом же на фресці збереглося одинадцять графіті, окрім вже згаданих, це №№ 1167-1169 та №№ 1219-1224 (табл. II, 2). Запис № 1224 досліджувався спільно з Н. Сінкевич.

Графіті № 112 (табл. XXII)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцький 1968, с. 107-108; Висоцький 1976, с. 38-39, табл. XVIII, XIX], прочитання коригували В. Колесов [Колесов 1978, с. 151] та А. Залізник [Залізник 2004, с. 271-272]:

С. Висоцький (1968) м¹цѡкѡтѡбрѡ | вѣ.ѳі.²днѣпрѣ | д³лѣнникѣта | (ѳ)ѳдилоѳлѣ.

С. Висоцький (1976) м¹цѡкѡтѡбрѡ | вѣ.ѳі.²днѣпрѣ | [н]д³лѣнникѣта | [ѳ]ѳдилоѳлѣ.

В. Колесов м¹цѡкѡтѡбрѡ | вѣ.ѳі.²днѣпрѣ | д³лѣнникѣта | [ѳ]ѳдилоѳлѣ.

А. Залізник м¹цѡкѡтѡбрѡ | вѣѳі²днѣпрѣ | [ш]л³лѣнникѣта | [ѳ]ѳдилоѳлѣ.

Як бачимо, розбіжності стосуються лише трьох моментів:

1) наявності або відсутності надрядкової с: на перший погляд може здатись, що титло перетинає літеру с, прорізи якої значно розширені; вивчення оригіналу напису не дозволяє впевнено встановити, знаходилась літера чи титло пошкоджене невеликим вибоєм; останній варіант нам видається більш вірогідним;

2) наявності або відсутності крапок обабіч числівника ѳі: натурне дослідження запису дозволило встановити їх відсутність;

3) прочитання літер на початку третього рядка як а, на, ѡ або шь: у цьому місці тиньк не зберігся, тут можемо бачити лише не зовсім зрозумілий знак у вигляді трикутника, який найвірогідніше розглядати як доволі пошкоджену літеру ѡ.

Відтак, збережений текст виглядає наступним чином:

мѡкѡтѡбрѡ
вѣѳіднѣпрѣ
--лѣнникѣта
--ѳдилоѳлѣ

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів:

М(ѳса)цѡ окѡбрѡ вѣ ѳі д(ѳ)нѣ при[ш]лѣ Никѣта. [ѳ]ѳдило ѳ(а)лѣ.

Місяця жовтня у 12-ий день прийшов Никѣта. Судило писав.

Датування. Відповідно до контексту С. Висоцький датував запис 1122-м роком; такому датуванню не суперечать палеографічні ознаки складових напису: за формою написання літер а з округлою петлею, в та п з виступом зверху, криволінійної р з округлою петлею, ѣ та ѡ з петлями кутом вперед час появи графіті окреслюється хронологічними рамками в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 314 (табл. XXIII, 1)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцький 1985, с. 34, табл. XIV, 3, 4], прочитання та інтерпретацію коригував А. Залізник [Залізник 2004, с. 284].

У верхньому рядку С. Висоцький визначав літери **ТЪГОДА**, у нижньому – **ЖЕВА**. А. Залізник в цілому підтримував таке прочитання напису,

проте четверту літеру верхнього рядка ідентифікував як погано збережену **Ъ**. Втім, збереженість запису непогана, всі його складові чітко читаються так, як і публікував С. Висоцький.

Датування. С. Висоцький відносив напис до XIII ст., А. Залізник вказував на можливість його датування і XII-м ст. За формою написання зіркоподібної виконаної в три змахи літери **ж** час появи графіті може бути окреслений рамками від другої чверті XI до кінця XII ст.

Категорія: окремі слова та словосполучення.

Графіті № 1167 (табл. XXIII, 2)

На поверхні стіни простежується малюнок вітрильника. Ніс корабля має вигляд голови тварини на довгій вигнутій шийі; невеликим трикутником передане око. Корма так само високо піднімається вгору. Вітрило має прямокутну форму, на ньому у правій верхній частині прокреслене коло. В цілому вітрильник у загальних рисах нагадує зображення прикрашеного зооморфною личиною корабля вікінгів з прямокутним вітрилом [подібні малюнки-графіті на кістці див.: Глазырина 2002, с. 83, рис. 5; приклади зооморфних прикрас носів кораблів див.: Лебедев 2005, с. 337, рис. 104; с. 346, рис. 114]. Вочевидь, саме останній слугував прообразом малюнка-графіті на фресці.

Датування. Форма прорізів дозволяє окреслити хронологічні рамки появи графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: предмети релігійного вжитку та артефакти.

Графіті № 1168 (табл. XXIV)

Опубліковане В. Корнієнком [Корнієнко 2008].

Складові запису пошкоджені вибоїнами та подряпинами, вони закриті шпаклівкою (розчищені лише кілька літер у третьому рядку), деякі не простежуються зовсім:

мс-февраръ--
вѣдѣнья--сла
--поставишам--ропо
--томъ
-арнона

Наприкінці нижнього рядка тиньк сильно пошкоджений, тож встановити наявність або відсутність тут літер неможливо.

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядатиме наступним чином:

М(ѣ)с(ац)ъ февраръ [вѣ] вѣ дѣнь ꙗ[ро]сла[вѣ] поставиша м[ит]ропо[ли]томъ [Л]арнона.

Місяця лютого у 12-й день Ярослав поставив митрополитом Іларіона.

Датування. На підставі сукупності палеографічних ознак, тобто, за формою написання літери **а** з опуклою петлею, **в** з округлою нижньою петлею, прямолінійної та криволінійної **р** з округлою петлею, **т** без бічних засічок, **ѣ** та **ь** з петлями, що опускаються під рядок, **ш** з платформою над рядком найвірогідніше датувати графіті в рамках кінця XI – першої чверті XIII ст. Відповідно до контексту графіті має бути датоване 1051 р. Тут варто звернути увагу на таку особливість: форми написання літер **а**, **т** та **ш** на новгородських матеріалах фіксуються не раніше початку XII ст.

Нами вже підкреслювався факт „омолодження” палеографічних ознак графіті Софії Київської на підставі датування новгородських берестяних грамот [Корнієнко 2008, с. 239, Корнієнко 2009], зафіксоване таке явище й іншими дослідниками [Орлов, Козюба 2008, с. 35, 38]. Відтак, зважаючи на контекстне датування графіті серединою XI ст., мусимо констатувати, що подібні форми написання літер **а**, **т** та **ш** на південноруських матеріалах зустрічаються раніше, принаймні, з середини XI ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1169 (табл. XXV, 1)

На фресці одна над одною прокреслені сім горизонтальних засічок.

Датування. За формою прорізів хронологічні рамки появи графіті визначаються в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1219 (табл. XXV, 2)

Тиньк у місці розташування напису значно пошкоджений. У верхньому рядку впевнено ідентифікується літера **Ж** та, менш впевнено, **Ѡ** перед нею. В нижньому чітко читається **А**.

Датування. За формою написання **а** з розкритою петлею та виконаної у три змахи зіркоподібної **ж** графіті може бути датоване другою чвертю XII – початком XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1220 (табл. XXV, 3)

Стан збереженості дворядкового напису поганий, більша його частина втрачена:

—εμϣ—ρѣш—но---
ζ-----ε-----

Наявний текст верхнього рядка може бути реконструйований наступним чином:

... [сво]εμϣ [г]ρѣш[ъ]но[мϣ] ...

... *своему грѣшному* ...

Датування. За формою написання прямолінійної **ρ** з петлею кутом вперед графіті датується в межах другої чверті XII – останньої третини XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1221 (табл. XXV, 4)

На поверхні тиньку прокреслена велика літера **А**, єдина складова напису.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1222 (табл. XXVI, 1)

Тиньк у місці розташування запису пошкоджений, особливо постраждав верхній рядок:

-----ρϑ-
ΟΑΝΑСТ---ΟΣ

Реконструйований текст виглядає наступним чином:
[Αθλοφο]ρϑ[ς] ο Αναστ[ασι]ος.

Ἀθλόφορος ὁ Ἀναστάσιος.

Страстотерпець Анастасій.

Датування. За формою написання прямолінійної ρ з петлею кутом вперед графіті датується другою чвертю XII – останньою третиною XIII ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 1223 (табл. XXVI, 2)

Поверхня тиньку в місці розташування напису не розчищена з-під олійної фарби XIX ст., тому вдається простежити лише окремі літери:

**BO
BO
OWS-Y**

Оскільки напис нерозчищений, впевнена реконструкція тексту ускладнена. Нижній рядок явно є закінченням родового імені – -ows[k]y, тому можемо з великою долею вірогідності припустити, що напис містив вказівку особового та родового імені, подібно до багатьох латиничних графіті собору.

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути окреслений останньою чвертю XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1224 (табл. XXVII)

Опублікований Н.Сінкевич та В. Корнієнком [Сінкевич, Корнієнко 2009, с. 168, табл. XLII].

Напис виконано доволі ретельно, виняток становить лише нижній рядок, в якому складно розібрати літери:

**Roku 1595 idem ta
men Marca 28
sam sie podpis
Piotrz Domans
ky reka
-----**

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст може бути представлений наступним чином:

Roku 1595 idem tamen marca 28 sam się podpis Piotr Domański ręką {swą postawił}.

Року 1595 такий самий, тільки 28 березня, підпис Петро Доманський рукою {своєю поставив}.

Датування. Відповідно до інформації запису можемо чітко встановити, що його виконано 28 березня 1595 р.

Категорія: пам'ятний напис.

І.9. Фреска з образом невідомого святого

Знаходиться у північно-східному куті передвівтарного компартимента на західній стороні південної лопатки першого від вівтаря північного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Стан збереженості давнього тиньку задовільний, у нижній частині він має втрати, в окремих місцях поверхня фрески слабо очищена від олійної фарби XIX ст. Тут виявлено лише два графіті, № 1225 та № 1304 (табл. II, 2).

Графіті № 1225 (табл. XXVIII, 1)

На поверхні стіни прокреслений простий чотирираменний хрест. Обабіч кінців щогли знаходяться вибої, однак цілком вірогідно, що вона мала розширені кінці.

Датування. Форма прорізів дозволяє окреслити хронологічні рамки появи графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1304 (табл. XXVIII, 2)

Запис доволі сильно пошкоджений подряпинами, тиньк у місці його розташування слабо розчищений від олійної фарби XIX ст. На початку рядка впевнено ідентифікується велика літера **М**, наприкінці також помітна маленька **М**.

Датування. Прорізи повністю закриті шпаклівкою, тож час появи графіті може бути визначений межами другої чверті XI – кінця XVII ст. Втім, зважаючи на загальний вигляд літери **м** на початку рядка, найбільш вірогідною нижньою хронологічною межею варто визнати кінець XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

I.10. Фреска із зображенням орнаменту

Невелика ділянка стародавнього тиньку знаходиться у північно-східному куті віми (табл. II, 1), тут збереглось одне графіті № 1226 (табл. II, 2).

Графіті № 1226 (табл. XXIX)

На фресці добре простежуються розташовані у три рядки вертикальні засічки: дві – у верхньому, одна в середньому та шість – у нижньому.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

I.11. Фреска із зображенням орнаменту

Знаходиться у північно-східному куті виступу апсиди, на його південній стороні (табл. II, 1). Тут збереглась невелика ділянка стародавнього тиньку, де виявлено чотири графіті, яким надано номери від 1227-го по 1230-й (табл. II, 2).

Графіті № 1227 (табл. XXX)

Чотирирядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб: двадцять три засічки збереглися у першому рядку, по вісімнадцять в другому та четвертому, дев'ять у третьому.

Датування. За типологією графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1228 (табл. XXXI, 1)

Фрагмент рахункової частини дворядкового запису обчислення кількості поминальних служб. У верхньому рядку збереглось три вертикальні засічки, у нижньому – вісім.

Датування. Відповідно до хронології подібних написів графіті має бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1229 (табл. XXXI, 2)

Текстова частина запису лічби складається з літер **ДФ**, рахункова – з

одинадцяти видимих вертикальних засічок.

Датування. Форма написання Δ-подібної літери д дозволяє датувати графіті кінцем XI – кінцем XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1230 (табл. XXXI, 3)

Нижня частина літери текстової частини не збереглась, тому вона може бути ідентифікована як Л або, вірогідніше, Д. Від рахункової залишилось одинадцять вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

I.12. Фреска із зображенням орнаменту

Невелика ділянка стародавнього тиньку знаходиться у північно-східному куті виступу апсиди, на його західній стороні (табл. II, 1). Тут виявлено одне графіті № 1231 (табл. II, 2).

Графіті № 1231 (табл. XXXII)

Фрагмент рахункової частини запису лічби в складі дев'яти видимих вертикальних засічок.

Датування. За типологією графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

I.13. Фреска на північній стороні апсиди

Фресковий тиньк північної сторони апсиди (табл. II, 1) майже повністю втрачений, збереглась лише невелика його ділянка, довжиною близько 1 м та висотою близько 25 см. В її лівій половині зображена орнаментальна композиція, у правій простежуються фрагментарно збережені дві людські постаті. На означеній ділянці виявлено п'ятнадцять графіті. З них С. Висоцький опублікував одне під № 211, решті надано номери від 1232 до 1245-го (табл. II, 2).

Графіті № 211 (табл. XXXIII)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцький 1976, с. 97, табл. СII, 1, табл. СIII, 1]. Дослідник вважав, що запис складається лише з двох рядків, однак на фресці чітко простежуються залишки третього:

в л̄ ѣ̄ с̄ ѡ̄ ѡ̄
м̄ ца̄ а̄ при л̄ в̄ ѡ̄ ѡ̄ в̄ п̄ ---
-----и-адо в р-а

Остання цифра в даті, яку С. Висоцьким ідентифікував як є, не простежується, на її місці знаходиться округлий вибій.

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст двох верхніх рядків виглядає наступним чином:

в(ъ) лѣт(о) 5 ѡ ѡ {а-ѡ} м(ѣса)ца априла вѣ 5 в(ъ) п{амать}...

В літо 676(1-9)-те місяця квітня в 6-те на пам'ять...

Реконструювати текст третього рядка не виявляється за можливе через значну фрагментарність. Втім, літери його закінчення (до в р-а) дозволяють з великою долею вірогідності припустити, що останнє слово є прикметником до в р[о]д{ѣтѣльнѣ} 'благочинний' і стосується особи, про

смерть якої повідомляється у написі.

Датування. Четверту літеру в записі року ідентифікувати не вдається, тут могла бути проставлена цифра від одного до дев'яти. Відтак, згідно прямого датування графіті могло виникнути у межах 1253-1261 рр. Палеографічні характеристики його складових не вступають у протиріччя з віднесенням часу його виконання до третьої чверті XIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1232 (табл. XXXIV, 1)

Рахункова частина запису лічби у вигляді двох колонок горизонтальних засічок, вісімнадцяти – у лівій та дев'ятнадцяти – у правій.

Датування. За типологічним методом графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1233 (табл. XXXIV, 2)

Невеликий фрагмент рахункової частини запису лічби, який зберіг шість вертикальних засічок.

Датування. Відповідно до хронології подібних графіті час появи нашого визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1234 (табл. XXXV, 1)

Текстова частина запису обчислення кількості поминальних служб зберегла літери **ОДОРИ**, рахункова – шість вертикальних засічок.

Датування. Форма написання прямолінійної **р** з округлою петлею дозволяє датувати графіті в межах другої чверті XI – початку XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1235 (табл. XXXV, 2)

Доволі сильно пошкоджена рахункова частина запису лічби. На початку рядка помітні чотири вертикальні засічки, за ними – одна горизонтальна, далі – двадцять одна вертикальна.

Датування. За аналогією з подібними записами графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1236 (табл. XXXV, 3)

На фресці прокреслені шість доволі великих вертикальних засічок.

Датування. Відповідно до типології подібних написів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1237 (табл. XXXVI, 1)

Фрагмент рахункової частини обчислення кількості поминальних служб, що налічує сімнадцять вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1238 (табл. XXXVI, 2)

Виконаний за скороченою формулою запис лічби складається з літери **Ф** текстової частини та восьми вертикальних засічок рахункової.

Датування. Відповідно до хронології подібних написів графіті дату-

ється другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1239 (табл. XXXVI, 3)

Збереженість фрагмента рахункової частини запису обчислення кількості поминальних служб незадовільна, всі дванадцять вертикальних засічок повністю закриті шпаклівкою, їх рельєф ледь-ледь простежується.

Датування. За аналогією з подібними написами графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1240 (табл. XXXVII, 1)

Запис обчислення кількості проведених поминальних служб складається з літер **Дв** текстової частини та сорока дуже пошкоджених вертикальних засічок рахункової, причому кожна десята втричі довша за інші. Власне ця обставина і дозволяє встановити точну кількість засічок.

Датування. Подібно до інших записів лічби графіті виникло у проміжок часу між другою чвертю XI та кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1241 (табл. XXXVII, 2)

Запис доволі сильно пошкоджений, однак в цілому можемо встановити, що його текстова частина складається з літери **Д**, а рахункова – з тридцяти вертикальних засічок, через середину яких проходила горизонтальна лінія. Кожна десята засічка втричі довша за інші. Подібність оформлення записів дозволяє встановити, що розташовані одне над одним графіті № 1240 та № 1241 виконані однією людиною та, вочевидь, стосуються одної особи, за душу якої було проведено сімдесят поминальних відправ.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1242 (табл. XXXVIII, 1)

Фрагмент рахункової частини запису лічби, який складається з двадцяти семи вертикальних засічок.

Датування. За аналогією з подібними записами графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1243 (табл. XXXVIII, 2)

На поверхні стіни прокреслена невелика літера **М**. Вигляд тиньку навколо неї вказує, що це – єдина складова напису.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1244 (табл. XXXVIII, 3)

На фресці прокреслені чотири вертикальні засічки.

Датування. Відповідно до типології подібних написів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1245 (табл. XXXVIII, 4)

Запис обчислення кількості поминальних служб складається з дуже

пошкоджені вибоями літери **В**, яка ідентифікується за контурами, та дев'ятнадцяти вертикальних засічок за нею. Останні тринадцять з'єднані в середній частині горизонтальною лінією, а над першими дев'ятьма прокреслено два горизонтальні відрізки – один покриває три початкові засічки, другий – наступні шість.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

I.14. Фреска на південній стороні апсиди

Фресковий тиньк на південній стороні апсиди (табл. II, 1) зберігся частково, на довжину близько 1,5 м. В її правій частині зображена орнаментальна композиція, у лівій знаходиться фрагмент сцени, вочевидь, пов'язаної з життям св. апостола Петра, подібно до сцен у верхньому регістрі. Під час досліджень С. Висоцького було опубліковано три графіті (№ 53, № 212 та № 218), що знаходяться на цій ділянці стіни. Сучасні дослідження вказали наявність тут ще двадцяти дев'яти, яким надано номери від 1246-го по 1274-й (табл. II, 2). Запис № 1259 досліджувався спільно з Д. Гордієнком.

Графіті № 53 (табл. XXXIX)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцкий 1966, с. 97, табл. LIII, 1; табл. LIV, 1]; дещо інший варіант прочитання напису міститься в звіті за 1959 р. [Висоцкий 1959, арк. 59-60]. Розбіжності торкаються прочитання кількох літер у закінченні нижнього рядка:

С. Висоцький
(1959) пъпадиѡсьмь¹к²наѡ

С. Висоцький
(1966) пъпадиѡсьмь¹ю²наѡ

Як бачимо, різночитання містять два основні моменти:

1) четверту літеру з кінця С. Висоцький подавав як **ь**, однак в оригіналі добре помітна верхня петля **в**;

2) третю літеру з кінця дослідник спочатку ідентифікував як **к**, проте при публікації виправив помилку і вказав тут **ю**, відповідно до оригіналу.

Відтак, наявний на стіні текст виглядає наступним чином:

^с
МЦААУГОУСТА
^к ^л ^л
ВЪКЄПРЕСТАВИ
САРАБАВЖИѡАНА
ПЪПАДИѡСЬМВЮНАѡ

З розбивкою на слова:

М(ѣ)с(ѡ)ца аугоуста въ КЄ престависѡ раба Б(о)жиѡ Ана пъпадиѡ ѡмвюнаѡ.

Місяця серпня у 25-те приставилась раба Божа Анна, попадає Семьюнова.

Призначення двох маленьких літер **л** (на прорисовці С. Висоцький вказав над нею титло, однак його немає) та **д** лишається незрозумілим, хоча вигляд прорізів доволі подібний до прорізів складових усього запису.

Спостереження над почерком цього напису та № 212 дозволяють простежити їх виконання одним автором, що добре простежується у

формах виконання А-подібних **д**, Е-подібних **є**, написаної у чотири змахи зіркоподібної **ж**, прямолінійної **р** з петлею кутом донизу, **л** з дещо зсунутим праворуч язичком. Оскільки вигляд деяких знаків відмінний, що добре ілюструють різні літери **а** в обох написах, це може вказувати на виконання графіті одним автором через певний проміжок часу. Втім, не виключено, що записи могли залишити два автори, які навчались в одній писемній школі, що й зумовило подібність написання деяких літер. Проте загальне натурне порівняння форм літер № 53 та № 212 примушує віддати перевагу першому поясненню як такому, що відзначається більшим ступенем вірогідності.

Датування. С. Висоцький відніс напис до XIII – XIV ст. (хоча у звіті за 1959 р. ймовірні хронологічні межі вказані від XII по XIII ст.). Однак форми написання літери **а** з округлою петлею та петлею з двома заломами, **в** з високою петлею та виступом зверху, А-подібної **д**, Е-подібної **є**, написаної у три змахи зіркоподібної **ж**, **п** з виступом зверху, прямолінійної **р** з виступом зверху, **ъ** та **ь** з високими петлями з двома заломами дозволяють окреслити час можливої появи графіті серединою XII – кінцем XIII ст.; зважаючи на виконання написів № 53 та № 212 одним автором, найвірогідніше обмежити верхню хронологічну межу початком XIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 212 (табл. XL)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцкий 1976, с. 97-98, табл. СII, 2; табл. СIII, 2], прочитання коригував А. Турілов [Турілов 2000, с. 46-47].

С. Висоцький м'ц[▲] | а҃҃҃҃҃ | ста | в̄ъ-іа | дньпре | ставис[▲] |
 рав̄⁴ъв̄жи | борисъ | с[є]ви¹еӯв | м²ар̄³ьл

А. Турілов м'ц[▲] | а҃҃҃҃҃ | ста | в̄ъ-іа | дньпре | ставис[▲] | рав̄⁴ъв̄жи
 | борисъ | ---¹еӯв | п²л³ад̄³ьл

Розбіжності включають кілька основних моментів:

1) прочитання початку передостаннього рядка: С. Висоцький вказав тут чотири літери с[є]ви, А. Турілов зазначав, що це місце не піддається прочитанню; дослідження оригіналу графіті дозволило встановити, що в цьому місці були прокреслені п'ять літер, з яких ідентифікуються дві перші **д**̄^т та дві останні **во**, причому три початкові знаки поставлені під титло;

2) визначення початкових літер останнього рядка як **м** або **п**: вивчення оригіналу дозволило встановити, що останній варіант є правильним;

3) ідентифікації літери як **р** або **д**: як і в попередньому випадку, дослідження оригіналу встановило правильність останнього варіанта;

4) у сьомому рядку обидва дослідники читали **в** в слові **рав̄ъ**, однак автор графіті вжив замість **в** літеру **в**.

Враховуючи наведені вище зауваження, текст графіті можна представити наступним чином:

м'ц-
 а҃҃҃҃҃
 ста
 в̄ъ̄а̄іа̄
 дньпре
 ставис
 рав̄ъв̄жи
 иборисъ
 д̄^тв̄-воеӯв
 плад̄ьл

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів:
**М(Ѣ)с(Ѧ)ц[Ѧ] а҃г҃҃ста вѣ /Ѧ/ ІѦ д(Ѣ)нь прѣставис(Ѧ) равѣ Б(о)жини Борисѣ
 дѢ[н](ѣ) во Ѣвпла дѢ[кона].**

Місяця серпня в 11-те приставився раб Божий Борис у день Євпла диякона.

Звертає на себе увагу наявність літери **а** перед числівником **іа**, що можна пояснити фактом пошкодження першої літери в процесі видряпування напису, яке зумовило необхідність прокреслити її праворуч від **і**.

Датування. С. Висоцький відносив графіті до XIII – XIV ст. За формою написання **а** з округлою петлею та видовженою спинкою, **в**, **в** та **п** з виступом зверху, **А**-подібної **д**, **Е**-подібної та округлої з засічкою на язичку **є**, записаної у три помахи зіркоподібної **ж**, **р** з петлею кутом донизу та **ь** з високою петлею, графіті варто віднести до середини XII – початку XIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 218 (табл. ХLI)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцкий 1976, с. 97-98, табл. CVIII, 1; табл. СІХ, 1]; дещо інший варіант прочитання напису міститься в звіті за 1960 р. [Висоцкий 1960, арк. 51]; опублікований текст коригував А. Турілов [Турілов 2000, с. 47].

С. Висоцький (1960)	м ^с цѡдекаврѡвѣн ¹ днь напамѡ ^т стѡх ^т -нк ^т и ² ³ И-----пристависѡравѣвни олеѡандрѡс ⁵
С. Висоцький (1966)	м ^с цѡдекаврѡвѣ[і] ¹ днь напамѡ ^т стѡх ^т ѡминки ² ³ и[г] ⁴ ермогенапр[є]стависѡравѣвни олеѡандрѡс ⁵
А. Турілов	м ^с цѡдекаврѡвѣ[і] ¹ днь напамѡ ^т стѡх ^т м(ч)нк(ъ)(м)и ² н(ы) ³ и ⁴ ермогенапр[є]стависѡравѣвни олеѡандрѡс ⁵

Розбіжності включають кілька основних моментів:

1) у звіті за 1960 р. С. Висоцький вказав у даті літеру **н**, що виглядає явною помилкою, адже її числове значення – 50, тобто, **н** аж ніяк не могла стояти в даті; незважаючи на пошкодження тиньку, завдяки вказівці на день пам'яті святих втрачена цифра без ускладнень відновлюється як **і** (10);

2) прочитання закінчення другого рядка: дослідження оригіналу графіті дозволило повністю ідентифікувати всі складові цієї частини як **мчнк** під титлом та **ми** за ними; тобто, рацію мав А. Турілов, який, щоправда, реконструював зайвий **ъ**;

3) прочитання початку третього рядка: С. Висоцький вважав літери втраченими, однак детальне вивчення цієї ділянки дозволило підтвердити правильність твердження А. Турілова щодо наявності тут складу **ны**;

4) визначення наявності або відсутності літери **г** між **н** та **є**: А. Турілов цілком справедливо зауважив, що місця для цієї літери тут немає, це підтвердило вивчення оригіналу запису;

5) ідентифікації останньої літери п'ятого рядка як кириличної **с** або грецької **ς**: дійсно, вигляд останньої літери в слові не відповідає вжитим у тексті формам „слова”, тому цілком припустимо розглядати її як грецьку „сігму”; втім з такою ж вірогідністю тут можна читати і кириличну **с**.

Відтак, записаний на стіні текст виглядатиме наступним чином:

МЦАДЕКАВРВЪІДНЬ
НАПАМ'АСТХЪМУНКМИ
НЫНЕРМОГЕНАП--СТА
ВНСАРАВЪБИ
ОЛЕЅАНДРОС

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів:
**М(Ѣ)С(А)ЦА ДЕКАВРВЪ І Д(Ѣ)НЬ НА ПАМ'АТ(Ъ) С(ВЛ)Т(Ы)ХЪ М(ОУ)Ч(Є)Н(И)К(ОВЪ)
МИНЫ И ЕРМОГЕНА П[РЕ]СТАВИСА РАВЪ БОЖИИ ОЛЕЅАНДРОС.**

Місяця грудня у 10-й день на пам'ять святих мучеників Міни та Гермогена представився раб Божий Олександр.

Датування. С. Висоцький відносив графіті до XIII – XIV ст., А. Турілов не виключав можливості більш пізнього датування, вірогідно, XV-м ст. Форми написання **а** з округлою петлею та петлею з двома заломами, **в** та **ъ** з виступом зверху та петлею з двома заломами, **в** та **п** з виступом зверху, **є** з направленим догори язичком, **і** з пересічкою, **м** з провисаючою петлею та прямими щоглами, широкої **о**, прямолінійної **р** з округлою петлею, **х** з маленьким верхом та широким низом, **ы** без пересічки, **ь** з петлею з двома заломами, дозволяють окреслити час можливої появи графіті межами від останньої чверті XIII до початку XIV ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1246 (табл. XLII, 1)

Рахункова частина запису лічби, що складається з восьми вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1247 (табл. XLII, 2)

На фресці прокреслені розташовані один над одним три півкола.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 1248 (табл. XLII, 3)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, яка складається з п'ятнадцяти вертикальних засічок, перекреслених горизонтальною рисою.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1249 (табл. XLII, 4)

Тиньк у місці розташування графіті пошкоджений. У верхньому рядку простежуються літери **Є** та **Ѧ**; втім, остання може також ідентифікуватись і як **Є**. В нижньому рядку впевнено читається склад **ЄѦ**.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1250 (табл. XLIII, 1)

На фресці прокреслений стовпчик з двадцять однієї горизонтальною засічки, ліворуч та праворуч обмежений вертикальними рисками. Ще одна вертикальна лінія проходить через середину горизонтальних засічок.

Датування. Згідно хронології подібних записів час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1251 (табл. XLIII, 2)

Невеликий фрагмент запису обчислення кількості поминальних служб в складі чотирьох вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1252 (табл. XLIII, 3)

Рахункова частина запису обчислення кількості поминальних відправ, що складається з тридцяти шести вертикальних засічок.

Датування. Відповідно до хронології подібних записів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1253 (табл. XLIV, 1)

Збереженість запису доволі добра, всі складові впевнено читаються:

м̄ц̄ла
д̄нь

Вигляд поверхні тиньку навколо літер вказує, що напис залишився незавершеним: у верхньому рядку читається слово м̄(ѣ)с̄(л)ц̄ла 'місяця' та початкова літера а його назви (а{прилл} 'квітня' або а{ґоґуста} 'серпня'), у нижньому – слово д̄(ѣ)нь 'день' без вказівки числа.

Датування. Форми написання літери а з опуклою петлею, А-подібної д та ѣ з високою петлею дозволяють датувати графіті останньою чвертю XII – початком XIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1254 (табл. XLIV, 2)

Збереженість запису добра, його складові впевнено простежуються:

д̄ѣнь к̄г

Звертає на себе увагу доволі схематична форма написання літери ѣ.

Записи № 1253 та № 1254 розташовані недалеко один від одного, тому не виключено, що текст д̄ѣнь к̄г 'день 23-й' є продовженням попереднього.

Датування. Форма написання ѣ з високою петлею дозволяє датувати графіті останньою чвертю XII – серединою XV ст., якщо припустити зв'язок попереднього та цього записів, верхня хронологічна межа може бути визначена початком XIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1255 (табл. XLV, 1)

Рахункова частина запису обчислення кількості поминальних служб, що складається з тридцяти чотирьох вертикальних засічок, перекреслених

посередині горизонтальною лінією.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1256 а-б (табл. XLV, 2-3)

Рахункова частина запису лічби, виконана на двох гранях стіни: північній стороні апсиди (шість вертикальних засічок) та західній стороні кута виступу апсиди (сім вертикальних засічок).

Датування. Відповідно до хронології подібних записів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1257 (табл. XCLI, 1)

Рахункова частина запису обчислення кількості поминальних служб у складі одинадцяти вертикальних засічок. Рядок вигинається вгору.

Датування. Відповідно до палеографічного датування подібних графіті час появи запису визначається в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1258 (табл. XLVI, 2)

Рахункова частина запису обчислення кількості поминальних служб у складі одинадцяти вертикальних засічок, з'єднаних верхніми кінцями з горизонтальною лінією. Рядок вигинається вгору.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1259 (табл. XLVI, 3)

Тиньк у місці розташування напису частково пошкоджений вибоями, що ускладнює ідентифікацію його складових. На початку верхнього рядка впевнено читаються літери *κωι*, причому остання через невеликий горизонтальний вибій та вертикальну смужку фарби може бути прийнята за *ν*, далі не зовсім впевнено читаються *μωος*. У другому рядку перша літера може бути прочитана як *ν* або *μ*, далі чітко простежується *α*, за якою знаходяться пошкоджені вибоями *νι* та, ймовірно, *ος*.

Датування. За типологічним методом час появи напису має бути окреслений другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 1260 (табл. XLVII, 1)

Збереженість тиньку в місці розташування напису погана, простежується лише закінчення двох рядків. У верхньому помітні п'ять літер **ΟΜΤΙ·Ϛ**, у нижньому – **Ϛ**, за нею пошкоджені **Ϛ**, **Ϛ** або **Ϛ**, далі чіткі **ϚΚΛΔ**. Закінчення дозволяє визначити останнє слово напису як прикметник, проте його повну форму через пошкодження реконструювати неможливо.

Датування. За формою написання **α** з округлою петлею графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1261 (табл. XLVII, 2)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб у складі двадцяти п'яти вертикальних засічок.

Датування. Відповідно до палеографічного датування подібних графіті час появи запису визначається в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1262 (табл. XLVII, 3)

Фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб, збереглось шість вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1263 (табл. XLVIII, 1)

Рахункова частина запису обчислення кількості поминальних служб, яка складається з вигнутого дугою рядка двадцяти трьох вертикальних засічок, ліворуч від якого прокреслені ще три.

Датування. За аналогією з подібними записами графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1264 (табл. XLVIII, 2)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб у складі двадцять одної видимої вертикальної засічки.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1265 (табл. XLIX, 1)

Фрагментарно збережена рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, від якого залишилось двадцять дві вертикальні засічки.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1266 (табл. XLIX, 2)

Рахункова частина запису обчислення кількості поминальних служб нараховує чотирнадцять вертикальних засічок. Текстова складається з однієї літери **P**, прокресленої наприкінці рядка.

Датування. За формою написання прямолінійної **p** з округлою петлею та виступом зверху час появи графіті може бути окреслений другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1267 (табл. XLIX, 3)

Фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб у складі тринадцяти вертикальних засічок, перекреслених посередині горизонтальною лінією.

Датування. Відповідно до хронології подібних записів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1268 (табл. XLIX, 4)

На фресці прокреслені чотири літери **МЄЦА**, над другою та третьою знаходиться горизонтальне титло. Вигляд поверхні тиньку дозволяє стверд-

жувати, що слово **м(с)ца** 'місяця' є єдиною складовою напису, вочевидь, незавершеного.

Датування. Форма написання літери **а** з опуклою петлею дозволяє окреслити хронологічні рамки можливої появи графіті серединою XI – серединою XV ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1269 (табл. L, 1)

Фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб у складі семи вертикальних засічок.

Датування. За аналогією з подібними записами графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1270 (табл. L, 2)

На фресці прокреслені одинадцять вертикальних засічок, які є складовою рахункової частини запису обчислення кількості поминальних служб.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1271 (табл. L, 3)

Фрагмент (закінчення) рахункової частини запису обчислення кількості поминальних служб. Містить сімнадцять вертикальних засічок.

Датування. Відповідно до палеографічного датування подібних записів графіті могло бути виконане в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1272 (табл. LI, 1)

Фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб у складі одинадцяти вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1273 (табл. LI, 2)

На поверхні стіни простежується фрагментарно збережений дво-рядковий запис. У верхньому рядку впевнено ідентифікується літера **Н**, за нею, вірогідно, **С** з петлею із заломом, та, вочевидь, фрагмент (спинка) літери **А**. В нижньому рядку читаємо таку саму **С** з петлею із заломом, за нею, вірогідно, стилізовану **Ω** у вигляді трьох вертикальних засічок, з'єднаних посередині горизонтальною, за ними – **Г** або **С**, петля якої збереглась частково.

Датування. За типологічним методом час появи грекомовного графіті може бути окреслений у межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1274 (табл. LI, 3)

На фресці прокреслена літера **М**, поруч з якою помітний знак, схожий на надрядкову **С** під титлом. Найвірогідніше реконструювати текст напису як незавершене слово **м(с)ца** 'місяця'.

Датування. Прорізи літер повністю закриті шпаклівкою, тож час

появи графіті може охоплювати межі від другої чверті XI до кінця XVII ст.
Категорія: пам'ятний напис.

I.15. Фреска із зображенням орнаменту

Знаходиться у південно-східному куті виступу апсиди, на його західній стороні (табл. II, 1). Тут виявлено дев'ять графіті, одне з яких – № 1256б – є продовженням запису лічби на південній стороні апсиди; іншим надано номери від 1275-го по 1282-й (табл. II, 2).

Графіті № 1275 (табл. LII)

Запис обчислення кількості проведених поминальних служб, який у верхньому рядку містить двадцять сім вертикальних засічок (через округлий вибій перші дві скидаються на **а** з округлою петлею та видовженою спинкою), середній – двадцять дві, нижній – п'ятнадцять.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1276 (табл. LIII, 1)

Невеликий фрагмент запису лічби, який зберіг сім засічок. Вочевидь, рядок дугою піднімався вгору, позаяк засічки розташовані під кутом до горизонталі підлоги.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1277 (табл. LIII, 2)

На поверхні стіни прокреслені чотири вертикальні засічки, причому перша вдвічі довша за інші.

Датування. За хронологією подібних записів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1278 (табл. LIII, 3)

Дворядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Тиньк у місці його розташування пошкоджений, внаслідок чого у верхньому рядку помітні лише п'ять вертикальних засічок, у нижньому – двадцять дві.

Датування. Відповідно до хронології подібних записів час появи графіті може бути обмежений рамками від другої чверті XI до кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1279 (табл. LIV, 1)

Тиньк у місці розташування напису значно пошкоджений. У верхньому рядку можуть бути визначені початкова **Д**, дещо поодаль, **П**, **И** та надрядкова **Т** між ними, наприкінці – **Є** (або **Е** без язичка) та **Д**. На початку середнього рядка знак дуже пошкоджений, за контурами він нагадує **Ѕ**, яка чітко читається у нижньому рядку.

Датування. За формою написання **Ѕ** з великим **т** графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – першої третини XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1280 (табл. LIV, 2)

На поверхні стіни простежуються літера **В** та вертикальна риска за нею, можливо, літера **І**. В цілому графіті нагадує записи обчислення поминальних служб, де перша літера може розглядатись як його текстова частина, а вертикальна риска – як початок рахункової. Зважаючи на те, що більшість написів на цій ділянці фіксують саме проведені поминальні відправи, такий варіант інтерпретації виглядає найбільш вірогідним.

Датування. Форма написання **в** з округлою нижньою петлею дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – серединою XIII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1281 (табл. LIV, 3)

Фрагмент рахункової частини запису обрахунку кількості поведених поминальних служб, від якого збереглися три вертикальні засічки у верхньому рядку та десять у нижньому.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1282 (табл. LIV, 4)

Тиньк у місці розташування напису пошкоджений, однак його складові можуть бути ідентифіковані. Так, у верхньому рядку простежуються літери **ММ** текстової частини запису обрахунку кількості поведених поминальних служб. У нижньому рядку збереглось одинадцять вертикальних засічок його рахункової частини.

Датування. Відповідно до хронології подібних записів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

I.16. Фреска із зображенням орнаменту

Знаходиться у південно-східному куті виступу апсиди, на його північній стороні (табл. II, 1). Тут виявлено дванадцять графіті, яким надано порядкові номери від 1283-го по 1294-й (табл. II, 2). Записи № 1284 та № 1286 досліджувались спільно з Д. Гордієнком.

Графіті № 1283 (табл. LV, 1)

Рахункова частина запису обчислення кількості поведених поминальних служб. Верхній рядок містить чотири вертикальні засічки, середній – шістнадцять, нижній – дванадцять. Причому в середньому та нижньому рядках спочатку були прокреслені горизонтальні лінії, а вже від них вниз проставлялись вертикальні засічки.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1284 (табл. LV, 2)

Тиньк у місці розташування напису пошкоджений, його середня частина та закінчення не збереглися. Прорізи не розчищені від шпаклівки. На початку рядка не зовсім впевнено читається літера **С**, яка може бути ідентифікована і як **ε**, далі чітко **ιηουα**. Наприкінці рядка можемо встановити наявність літер **ρι**.

Датування. За типологічним методом графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 1285 (табл. LVI, 1)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому рядку наявні двадцять дві вертикальні засічки, в нижньому – тринадцять. Як і у випадку з № 1283, спочатку прокреслювалась горизонтальна лінія, а потім від неї вниз проставлялись риски.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1286 (табл. LVI, 2)

Трирядковий запис обчислення проведених поминальних служб. Верхній містить літери ΔPN текстової частини та дванадцять довгих вертикальних засічок рахункової, деякі з них опускаються на інші рядки. В середньому простежуються п'ять вертикальних рисок, у нижньому – сім. Причому спочатку були прокреслені горизонтальні лінії, а від них вниз видряпувались засічки.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1287 (табл. LVII, 1)

Рахункова частина трирядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. Верхній містить чотири вертикальні засічки, середній – шість, нижній – дві.

Датування. Відповідно до хронології подібних записів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1288 (табл. LVII, 2)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому рядку прокреслені дві вертикальні засічки, у нижньому, що вигинається вгору дугою, їх одинадцять.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1289 (табл. LVII, 3)

На фресці простежуються п'ять вертикальних засічок запису обчислення кількості проведених поминальних служб.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1290 (табл. LVII, 4)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, яка містить двадцять дві видимі засічки. Закінчення рядка сильно вигинається вгору.

Датування. Відповідно до хронології подібних записів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1291 (табл. LVIII, 1)

На поверхні тиньку прокреслені літери **ММ**. Їх, найвірогідніше, слід розглядати як текстову частину запису обчислення кількості поминальних служб, що або не були проведені, або фіксувались в іншому місці. Зокрема, поруч знаходиться запис лічби, текстова частина якого містить аналогічні літери (№ 1282).

Датування. За формою написання **а** з опуклою петлею та видовженою спинкою графіті може бути датоване серединою XI – кінцем XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1292 (табл. LVIII, 2)

Фрагментарно збережена рахункова частина чотирьохрядкового запису обчислення кількості поминальних служб. У першому простежуються сім вертикальних засічок, другому – десять, третьому – шість, четвертому – одна.

Датування. За аналогією з подібними записами графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1293 (табл. LVIII, 3)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест, в основі замкнений невеликим горизонтальним штрихом.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1294 (табл. LVIII, 4)

На поверхні стіни під гострим кутом до горизонталі підлоги прокреслені тринадцять великих засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

I.17. Фреска із зображенням орнаменту

Знаходиться у південно-східному куті віми (табл. II, 1). Тут виявлено дев'ять графіті, яким надано номери від 1295-го по 1303-й (табл. II, 2).

Графіті № 1295 (табл. LIX, 1)

Тиньку у місці розташування графіті пошкоджений, від рахункової частини запису обчислення кількості поминальних служб збереглося лише шістнадцять вертикальних засічок.

Датування. За аналогією з подібними записами графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1296 (табл. LIX, 2)

На фресці прокреслені літери **А** та **И** з горизонтальним титлом над ними. Вигляд поверхні тиньку навколо запису вказує, що він з самого початку складався лише з цих двох знаків.

Датування. За формою написання літери **а** з покриттям та **и** з діагональною перемичкою графіті датується кінцем XIII – першою третиною XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1297 (табл. LX, 1)

Фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб, збереглося дев'ять вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1298 (табл. LX, 2)

Фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості поминальних служб, який зберіг сім вертикальних засічок.

Датування. Відповідно до хронології подібних записів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1299 (табл. LX, 3)

Фрагментарно збережений запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Звертає на себе увагу доволі незвичне оформлення текстової частини у вигляді монограми літер **ГЄW**. Від рахункової частини збереглись лише дві засічки.

Датування. Форма написання округлої **w** дозволяє датувати графіті в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1300 (табл. LX, 4)

На фресці прокреслені літери **MA**. Як і у випадку з № 1291, склад варто розглядати як текстову частину кількості проведених поминальних служб.

Датування. За формою написання **a** з опуклою петлею та покриттям графіті датується серединою XI – першою чвертю XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1301 (табл. LXI, 1)

Тиньк у місці розташування дворядкового запису обчислення кількості поминальних служб дуже пошкоджений, простежуються дев'ять вертикальних засічок у верхньому рядку та шість у нижньому.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1302 (табл. LXI, 2)

Фрагмент дворядкового запису обчислення кількості поминальних служб, який зберіг п'ять вертикальних засічок у верхньому рядку та сім у нижньому.

Датування. Відповідно до хронології подібних записів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1303 (табл. LXI, 3)

Складові рахункової частини дворядкового запису обчислення кількості поминальних служб майже повністю знищені, однак у верхньому рядку можемо розрізнити залишки десяти вертикальних засічок, у нижньому однієї.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

I.18. Фреска з образом св. Агапія

Розташована у південно-східному куті передвівтарного компартимента на західній грані північної лопатки першого від вівтаря південного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Образ святого як мч. Агапія, старшого сина мч. Євстафія Плакіді, ідентифікований Н. Нікітенко [Нікітенко 2003, с. 207]. Поверхня тиньку слабо розчищена від пізнішої фарби, тому не виключено, що, окрім виявленого одного графіті № 1305 (табл. II, 2), тут можуть знаходитись інші написи або малюнки.

Графіті № 1305 (табл. LXII)

Запис зберігся вкрай погано. В першому рядку відносно впевнено ідентифікуються літери **М** та **О**, другому – **О**, третьому – **А** й **Р**. Складові нижнього рядка визначаються найкраще, він впевнено читається як **Року 1605** 'року 1605'.

Датування. Графіті містить пряму вказівку часу виконання – 1605 р.

Категорія: пам'ятний напис.

I.19. Фреска з образом св. мч. Аммона Александрійського

Розташована в переході між передвівтарними компартиментами свв. апостолів Петра і Павла та центральної нави на східній грані східної лопатки другого від вівтаря південного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Образ святого визначений на підставі даних графіті № 1306 та № 1315. Стародавній тиньк у нижній частині фрески обвалився, по всій досліджуваній поверхні він вкритий вибоїнами та подряпинами, тож наявні тут тринадцять графіті, яким надано порядкові номери від 1306-го по 1318-й (табл. II, 2), в більшості випадків пошкоджені та слабо розчищені від шпаклівки.

Графіті № 1306 (табл. LXIII)

Збереженість напису відносно добра, знищено лише два знаки наприкінці другого рядка:

СЕМЪ
АМО--
ПОЕТЪ

На нашу думку, перше слово варто співвіднести не з числівником **седемъ** 'сім', приклади написання якого саме в варіанті **семъ** зустрічаються в грамотах XIV-XV ст. [Словник 1978, с. 337], а з прислівником **сѣмо** 'сюди'. Слово другого рядка впевнено реконструюється як особове ім'я **Амо[нъ]** 'Аммон'. Третій рядок вірогідно читати як пасивну форму дієслова доконаного минулого часу **поѣти** в даному випадку у значенні 'взяти (собі), прийняти'. Відповідно, повний текст читатиметься та перекладатиметься наступним чином:

Семъ Амо[нъ] поетъ.

Сюди Аммон був прийнятий.

Датування. За формою написання літери **а** з округлою петлею та **є** з язичком догори час появи графіті може бути віднесений до кінця XIII – початку XIV ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1307 (табл. LXIV, 1)

Гиньк у місці розташування запису пошкоджений, збереглась лише одна літера **Ь**.

Датування. Форма написання **ь** з високою петлею дозволяє датувати графіті в межах останньої чверті XII – кінця XV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1308 (табл. LXIV, 2)

Складові запису дуже пошкоджені, однак на поверхні стіни можемо ідентифікувати залишки літер **ПОМ**, найвірогідніше, початку слова **пом[ози]** ‘поможи’.

Датування. Провисаюча петля при прямих щоглах літери **м** дозволяє датувати графіті другою чвертю XII – першою чвертю XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1309 (табл. LXIV, 3)

Гиньк у місці розташування запису пошкоджений, від нього залишилась лише одна літера **А**.

Датування. За формою написання дзеркальної **а** час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XII – останньої чверті XIV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1310 (табл. LXIV, 4)

Напис дуже пошкоджений вибоями. У верхньому рядку простежуються три знаки: **Р** або **В**, що втратила нижню щоглу, **И** та, вірогідно, **А**. У нижньому читаються **Х** та **А**.

Датування. За формою написання гостроверхої **а** з V-подібним язичком час появи графіті визначається останньою чвертю XIII – кінцем XV ст., при цьому більш вірогідною нижньою хронологічною межею є середина XIV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1311 (табл. LXIV, 5)

Між рядками попереднього запису простежується літера **А** з горизонтальним титлом над нею, форма прорізів якої відрізняється від форми прорізів № 1310, тому і виділена нами в окремий запис, який складався з одного знаку.

Датування. Оскільки нижня частина петлі **а** знищена попереднім написом, час появи графіті може бути окреслений в межах другої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1312 (табл. LXV, 1)

Складові запису пошкоджені, втім, відносно впевнено вони підлягають ідентифікації як частина слова **[п]омози** ‘поможи’.

Датування. За формою написання літери **з** з переломом хвоста час появи графіті окреслюється рамками від другої чверті XII до середини XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1313 (табл. LXV, 2)

Гиньк у місці розташування напису пошкоджений, однак збережені частини шести літер **ГОСПОД** дозволяються реконструювати текст як словозвернення **Господ[и]** ‘Господи’.

Датування. Форма написання літери г з виступом зверху та Δ-видної д дозволяють датувати графіті кінцем XI – початком XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1314 (табл. LXV, 3)

Літери запису пошкоджені, однак впевнено можуть бути ідентифіковані:

-омозираву

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

... [п]омози раву ...

... поможи рабу ...

Датування. За формою написання літери в з виступом зверху та нахиленої ліворуч з з переломом найвірогідніше датувати графіті в межах другої чверті XI – першої чверті XII ст.; втім, означені форми написання цих літер, хоч і нерегулярно, зустрічаються до середини XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1315 (табл. LXVI)

П'ятирядковий напис пошкоджений численними вибоями, внаслідок чого впевнено ідентифікуються лише окремі літери:

---МОНЬ
---ЄПОМО
---ЬВ-АД-
И-----ИКГОПРЕУЬСТЕН
-----Н-----ЪГ-----

Зважаючи на запропоновану нами інтерпретацію образу святого як мч. Аммона Александрійського, верхній рядок можна реконструювати як звернення до образу {с(в.л)тын} [А]монь 'святий Амоне'. У другому рядку впевнено читається початок слова помо[зи] 'поможи', перед яким вірогідно, зважаючи на наявне місце для трьох літер, реконструювати вказівку на адресата прохання – [мн]є 'мені'. Відтак перші два рядки складаються в текст „Святий Амоне мені поможи...” В решті запису, вочевидь, розкривається зміст зверненого до образу прохання, однак через значні пошкодження можемо впевнено визначити тут лише множину іменника **пречьстен** 'милостей, милосердя, щедроти'.

Датування. Форми написання літери ч у вигляді чаші, криволінійної р з петлею кутом донизу, зменшеної о та ь з округлою петлею дозволяють датувати графіті останньою чвертю XII – початком XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1316 (табл. LXVII, 1)

Тиньк у місці розташування запису дуже пошкоджений, від трьох рядків запису збереглись лише окремі літери:

--ащ-ки-
--ѡдек-
--аз-

Через значні втрати реконструкція тексту унеможливлена.

Датування. Форми написання **а** з опуклою петлею та видовженою спинкою, **к** з відворотом вліво на верхній скісній, **ц**, яка повністю стоїть у рядку, дозволяють віднести час появи графіті до кінця XI – кінця XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1317 (табл. LXVII, 2)

На поверхні стіни чітко простежується літера **Ф**, щогла якої прокреслена товстою лінією, а петлі – декількома тонкими.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1318 (табл. LXVII, 3)

Тиньк у місці розташування графіті дуже пошкоджений, ідентифікуються лише окремі його складові:

---зИ
--оуСВОКМ-

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів збережена частина тексту виглядає наступним чином:

... [помо]зи [рав]оу свокм[оу] ...

... *поможи рабу своєму ...*

Датування. За формою написання **з** з переломом хвоста та зменшеним **о** в складі дифтонга **оу** графіті може бути датоване в межах другої чверті XII – першої чверті XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

І.20. Фреска з образом св. Кельсія

Розташована в південно-східному куті передвівтарного компартимента на північній грані східної лопатки другого від вівтаря південного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Образ святого визначений за іконографією та особливостями розташування. Іконографічним підтвердженням запропонованого нами визначення святого як св. Кельсія, вихованця св. Назарія, образ якого розташований навпроти (див. I.7), є фреска XIV ст. Успенської церкви на Волоотовому полі поблизу Новгороду [Вздорнов 1989, кат. 124]. У нижній частині фреска має втрати. По всій досліджуваній поверхні стародавнього тиньку наявні численні вибоїни та подряпини, в більшості випадків написи та малюнки значно пошкоджені та слабо розчищені від шпаклівки, а також від олійної фарби XIX ст. Тут виявлено тридцять п'ять графіті, яким надано номери від 1319-го по 1353-й (табл. II, 2).

Графіті № 1319 (табл. LXVIII, 1)

Тиньк у місці розташування малюнка пошкоджений, через це важко встановити, що саме було зображено на фресці. У центрі композиції прокреслена овальна фігура, в середині якої, можливо, було зображено хрест. Ліворуч зверху до неї примикає ще один овал, від якого вниз відходить подвійна лінія під кутом приблизно в 45° по відношенню до вертикалі центральної вісі більшого овалу. Поруч збереглися фрагменти ще двох подвійних ліній. Праворуч від композиції помітні залишки літери **А**.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути

віднесений до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 1320 (табл. LXVIII, 2)

На поверхні стіни простежуються дуже пошкоджені залишки літери **П** та, на деякій відстані, **ОМ**. Очевидно, перед нами частина слова **пом[ози]** ‘поможи’.

Датування. Незважаючи на пошкодження, можемо встановити, що **п** має виступи зверху, а **м** – покриття. Ці характеристики дозволяють окреслити час появи графіті другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1321 (табл. LXVIII, 3)

Складові запису сильно пошкоджені, проте більшість може бути ідентифікована:

ГНПОМОЗИРА
-ОУСВОЕМОУО
----УЬ-О--А
МО-----ОЛЪ

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст двох верхніх рядків може бути реконструйований як початок традиційної формули:

Г(оспод)н помози ра[б]оу своємоу ...

Господи, помози рабу своєму ...

Датування. Форми написання літери **а** з опуклою петлею, вертикальної **з** з переломом, прямолінійної **р** з округлою петлею, **ч** у вигляді пласкої чаші, **ь** з округлою петлею та покриттям дозволяють датувати графіті в межах середини XI – кінця XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1322 (табл. LXIX, 1)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1323 (табл. LXIX, 2)

На поверхні стіни прокреслений простий чотириконечний хрест, від основи якого ліворуч відходить горизонтальний відрізок. У цілому малюнок нагадує № 1293.

Датування. Форма прорізів дозволяє окреслити час появи графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1324 (табл. LXIX, 3)

Права частина запису знищена обвалом тиньку, а його збережені складові пошкоджені дрібними вибоями:

г̄ипо-----
моуґри----

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наяв-

ний текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)н по[мози ... своє]моу Гри[горію].

Господи, поможи ... своему Григорию.

Датування. За формою написання прямолінійної **ρ** з округлою петлею та дзеркальної вертикальної **ϣ** в складі диграфа **οϣ** графіті датується серединою XII – першою чвертю XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1325 (табл. LXIX, 4)

На фресці прокреслений доволі схематичний малюнок у вигляді великої овальної фігури, поруч з якою та всередині якої прокреслені різноманітної форми штрихи, прямі чи округлі.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 1326 (табл. LXX, 1)

На поверхні стіни прокреслений шестикінецьний проквітлий хрест. Вертикальна щогла в основі розходитья трьома пагонами у вигляді якоря, між середнім та бічними зображено по одному невеликому пагону-бутону. Ліва та права сторони перекладини та символічної таблички над головою Ісуса Христа прокреслювались окремо обабіч щогли, тому вони асиметричні. З обох боків від перекладини знаходяться кола.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1327 (табл. LXX, 2)

Тиньк у місці розташування графіті дуже пошкоджений, простежуються літери **ГИПД** та, на деякій відстані від них, **Ζ**.

Збережений текст може бути реконструйований наступним чином:

Г(оспод)н по[мо]з[и] ...

Господи, поможи ...

Датування. За формою написання літери **ζ** з переломом хвоста час появи графіті окреслюється рамками від другої чверті XII до середини XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1328 (табл. LXX, 3)

Від запису збереглися дві невеликі літери **І** та **Λ**.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1329 (табл. LXX, 4)

Тиньк у місці розташування запису дуже пошкоджений. У верхньому рядку відносно впевнено визначаються літери **Λ** та **Ϝ**. У нижньому добре збереглися три літери **ΡΑΔ**. Втім, фрагментарність збереженої частини не дозволяє реконструювати текст.

Датування. Вигляд каналів прорізів та скорописні форми написання літери **α** з округлою петлею та вигнутим хвостом, криволінійної **ρ** з округлою маленькою петлею й довгою вигнутою щоглою вказують на те, що запис виконаний у проміжок часу від початку XV до кінця XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1330 (табл. LXXI)

Складові напису дуже пошкоджені численними вибоями та подряпинами, втім, збережені залишки та контекст дозволяють впевнено ідентифікувати більшість з них:

--помози
-авусвокмусте
пановигрешно--
оу-----и

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст перших трьох рядків може бути відновлений наступним чином:

... помози [р]аву своєму Степанови грешно[м]у ...

... помози рабу своєму Степанові грішному ...

Датування. За формою написання літери **в** з округлою нижньою петлею та прямолінійної **р** з петлею кутом вгору графіті може бути датоване другою чвертю XI – першою чвертю XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1331 (табл. LXXII, 1)

Тиньк у місці розташування запису значно пошкоджений, простежуються лише контури літери **А**, середня частина якої викришилась.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1332 (табл. LXXII, 2)

На фресці прокреслені три вертикальні засічки, що, найвірогідніше, варто розглядати як рахункову частину запису обчислення кількості проведених поминальних служб.

Датування. За типологічним методом датування час появи графіті може бути окреслений у межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1333 (табл. LXXII, 3)

На поверхні стіни видряпані чотири літери **А**, які можуть бути інтерпретовані як рахункова частина запису обчислення кількості поминальних служб.

Датування. За типологічним методом датування час появи графіті має бути визначений у межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1334 (табл. LXXII, 4)

На фресці простежуються пошкоджені літери **А** та **W**. Поверхня тиньку в місці розташування напису збереглась погано, проте в цілому складається враження, що він включав лише два знаки.

Датування. За формою написання кутастої **w** з вузьким верхом графіті може бути датоване кінцем XII – серединою XV ст.; більш вірогідною нижньою хронологічною межею варто визнати останню чверть XIII ст., від якої подібна форма літери зустрічається регулярно.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1335 (табл. LXXII, 5)

Від запису збереглась лише літера **Г**.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1336 (табл. LXXII, 6)

На поверхні стіни простежується лише одна збережена літера **А**.

Датування. Форма написання **а** з видовженою спинкою дозволяє окреслити час можливої появи графіті в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1337 (табл. LXXIII, 1)

Тиньк навколо запису сильно пошкоджений, у верхньому рядку збереглась лише одна літера **О**, в нижньому – **Ь** або **Ъ** на початку та **А** наприкінці.

Датування. За формою написання літери **а** з округлою краплеподібною петлею графіті датується в межах середини XIII – кінця XIV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1338 (табл. LXXIII, 2)

Від запису збереглось чотири літери. З них перша і друга впевнено ідентифікуються як **ПО**, четверта – як **О**. Третя літера нагадує **W**. За контекстом вона може розглядатись як перегорнута **М**, такий випадок її написання ми зустріли в графіті XVII ст. з церкви Спаса на Берестові. Відповідно до такої інтерпретації збережений текст може бути реконструйований як слово **помо[зи]** ‘*поможи*’.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване другою чвертю XI – кінцем XVI ст. Враховуючи те, що аналогічна форма перегорнутої **М** зустрінена нами в записі XVII ст., більш вірогідним буде віднести графіті до XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1339 (табл. LXXIII, 3)

Тиньк у місці розташування запису пошкоджений, збереглись лише дві літери **Г** та **О**.

Датування. Форма прорізів дозволяє окреслити час можливої появи графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1340 (табл. LXXIII, 4)

Поверхня тиньку пошкоджена, від запису збереглись літери **О** та **Г**.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1341 (табл. LXXIII, 5)

Запис пошкоджений вибоями, у верхньому рядку читається лише одна літера **А**, у нижньому – **Σ** та **О** й, на відстань одного-двох знаків, **А**. Відповідно до наявних складових текст може бути реконструйований як словосполучення **[Σв]А[таА] Σо[фі]А** ‘*Свята Софія*’.

Датування. Застосування грецької **Σ** в кириличних записах на матеріалах київської епіграфіки нами фіксується з середини XVI, відповідно, цей час є нижньою хронологічною межею появи графіті. За формою прорізів верхня визначається кінцем XVII ст.

Категорія: окремі слова та словосполучення.

Графіті № 1342 (табл. LXXIII, 6)

Вигляд поверхні тиньку вказує, що запис від самого початку складався лише з однієї літери **ϥ**.

Датування. За формою прорізів графіті найвірогідніше датувати кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1343 (табл. LXXIV, 1)

Складові напису пошкоджені дрібними вибоями, в більшості закриті шпаклівою, однак в цілому підлягають ідентифікації:

-**Д**^а**Г****Р****И****Г****О****С****П****С**-

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

[Г](оспо)ди Григо(ри)а сп(а)с[и].

Господи, Григорія спаси.

Датування. Структура формули напису, а також скорописні форми літер **а** з вигнутою спинкою, **г** з виступом зверху, **д** з довгими ніжками, **и** з діагональною перемичкою, зменшена **п** з вигнутою правою щоглою та збільшеної **с**, вказують, що запис було виконано в проміжок часу від кінця XVI до кінця XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1344 (табл. LXXIV, 2)

На фресці помітні одинадцять засічок. Рядок дугою вигинається вгору, внаслідок чого середні набувають діагонального положення до рівня підлоги, а верхні – горизонтального. Структурно графіті нагадує рахункову частину запису обчислення кількості проведених поминальних служб.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1345 (табл. LXXV, 1)

Тиньк у місці розташування запису дуже пошкоджений, однак його складові відносно впевнено можуть бути ідентифіковані як початок імені **Юасаф[ъ]** 'Юасаф'.

Датування. Прорізи літер або повністю закриті шпаклівою, або пошкоджені в результаті розчистки, тож час появи графіті має визначатись широкими хронологічними межами від другої чверті XI – кінця XVII ст. Втім, загальний вигляд літер дозволяє з більшою вірогідністю датувати запис кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1346 (табл. LXXV, 2)

Тиньк у місці розташування графіті пошкоджений вибоями, втім, його складові ідентифікуються доволі впевнено:

ΣΠ̄ΣΗ¹⁵₅₁
ΡΑΒΑΣΒ---

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст може бути представлений наступним чином:

Σп(а)ση ραβα св[ѡεго]. 1551.

Спаси раба свого. 1551.

Датування. В тексті запису міститься пряма дата виконання запису – 1551 р., що не суперечить палеографічним характеристикам її складових.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1347 (табл. LXXV, 3)

Поверхня тиньку в місці розташування запису дуже пошкоджена, збереглися лише дві літери **Т** та **А**.

Датування. Форма написання триногої **т** дозволяє датувати запис у межах другої третини XV – кінця XVII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1348 (табл. LXXVI, 1)

Незважаючи на пошкодження тиньку, на фресці може бути прочитане слово **спаси** ‘спаси’.

Датування. Форма прорізів та скорописні форми написання літер, особливо останньої **и**, дозволяють датувати графіті в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1349 (табл. LXXVI, 2)

На поверхні стіни прокреслені дві великі літери **З** та **А**, які збереглися фрагментарно. Вигляд поверхні тиньку вказує, що запис складався лише з них.

Датування. За формою написання нахиленої ліворуч **з** з розвилкою та **а** з петлею з двома заломами графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.; при цьому нижню хронологічну межу можна обмежити останньою чвертю XIII ст. відповідно до поширення характерної форми написання **з**.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1350 (табл. LXXVI, 3)

Складові запису частково пошкоджені. У верхньому рядку впевнено читається ім'я **Иоасафъ** ‘Ioасаф’. Літери нижнього рядка пошкоджені, з них можуть бути визначені перші два знаки **И** та **У**.

Датування. За формою написання літери **и** з діагональною перемичкою час появи графіті визначається серединою XIV – кінцем XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1351 (табл. LXXVII, 1)

Тиньк у місці розташування запису та його складові значно пошкоджені, прорізи закриті шпаклівкою. Найбільш вірогідним буде розглядати напис як рядок літер **ЛНКСЛІР**. Встановлення змісту напису наразі ускладнене.

Датування. Зважаючи на те, що прорізи літер закриті шпаклівкою, час появи графіті може бути визначений широкими хронологічними рамками, від другої чверті XI до кінця XVII ст. В церкві Спаса на Берестові нами були виявлені подібні записи XVII ст., відтак наше графіті ймовірно може бути датоване саме цим століттям.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1352 (табл. LXXVII, 2)

Тиньк у місці розташування напису та його складові пошкоджені, відтак ідентифікувати можна лише окремі літери. На початку прокреслена доволі велика літера **К**, поруч з якою виконана, вірогідно, маленька **Р**. Далі йдуть два пошкоджені знаки, один з них зберіг верхню частину у вигляді

хреста, тож, імовірно, його можна визначити як **ѣ**. Далі чітко читаються **И**, **Бабо В, Ъ, Р** та **А**. Останній знак зберігся погано, він не може бути впевнено визначений. Реконструкція тексту запису ускладнена.

Датування. Скорописні форми написання великої **к** на початку рядка, **и** з діагональною перемичкою, **р** з довгим вигнутим хвостом дозволяють датувати графіті кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1353 (табл. LXXVII, 3)

Поверхня тиньку в місці розташування напису пошкоджена. У першому рядку впевнено читається ім'я **Се́ме[н](ъ)** 'Семен', причому передостання **н**, яка зберегла праву щоглу, винесена над рядок. У другому рядку простежуються початкові літери **И** та **А**, в третьому – **Р** та **О**, четвертому – початкові **О** та **Р**, кінцеві, вірогідно **О**, **Х** та **Р**. Реконструкція повного тексту у зв'язку зі значними втратами ускладнена.

Датування. Скорописні форми написання літер **є** у вигляді дзеркальної трійки та **р** з довгим вигнутим хвостом дозволяють датувати графіті кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

I.21. Фреска з образом невідомої святої мучениці

Розташована у південно-західному куті передв'їтварного компартимента на східній грані північної лопатки другого від в'їтаря південного хрещатого стовпа (табл. II, 1). У нижній частині фреска має втрати. Поверхня тиньку пошкоджена вибоями та подряпинами, місцями слабо розчищена з-під олійної фарби XIX ст. Тут виявлено вісім графіті, яким надано номери від 1354-го по 1361-й (табл. II, 2).

Графіті № 1354 (табл. LXXVIII)

Складові запису та тиньк навколо них пошкоджені, від двох нижніх рядків збереглись лише кілька літер:

$\overline{\text{ли}}$
А С Е В Ы В Ъ С Т О И
 $\overline{\text{є}} \quad \overline{\text{с с с}} \quad \overline{\text{м}} \quad \overline{\text{н}}$
СО Ф Ъ В Ъ С К - Д Н Е С Т Е П А
 ----- К И С -----
 --- В Ъ

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів збережена частина тексту може бути представлена наступним чином:

А се были въ С(ва)тон Софье въск[р](ѣ)с/с/ь(нымъ) днем(ъ) Степан(ъ) ...
А це були у Святій Софії недільним днем Степан ...

Наявність другої надрядкової літери **с** пояснюється тим, що в процесі її прорізання тиньк викришився, автор спробував прокреслити її глибше, однак потім написав ліворуч.

Датування. За формою написання літери **а** з видовженою спинкою, **в** з високою петлею, **в** з верхньою скісною до основи в куток та праворуч від кута, вертикальної **є** з язичком догори, **и** з діагональною перемичкою, **ъ** з високою петлею та **ы** з високою перемичкою час появи графіті може бути окреслений у межах останньої чверті XIV – початку XV ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1355 (табл. LXXIX, 1)

На поверхні тиньку прокреслена велика літера **Б**, єдина складова запису.

Датування. Форма написання літери **б**, яка має петлю з двома заломами, дозволяє датувати графіті в межах другої чверті XIV – кінця XV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1356 (табл. LXXIX, 2)

На фресці прокреслені дві літери **М** та **Є**.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути окреслений другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1357 (табл. LXXIX, 3)

Тиньк у місці розташування запису пошкоджений. У верхньому рядку впевнено ідентифікується лише літера **А**, у нижньому – вірогідно **Ψ**, **Ь**, **И** або **Н** на початку та **В** наприкінці.

Датування. Округла петля літери **ь** дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – початком XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1358 (табл. LXXIX, 4)

Поверхня стіни в місці розташування запису пошкоджена вибоями, на початку рядка простежуються літери **П****О****М****О**, наприкінці – **А**.

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів збережений текст можна представити наступним чином:

... помо[зи] р[а][в]у ...

... поможи рабу ...

Датування. За формою літери **а** з округлою петлею час появи графіті може бути визначений другою чвертю XI – кінцем XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1359 (табл. LXXX, 1)

На фресці прокреслені п'ять засічок, розташованих під кутом приблизно в 45° по відношенню до горизонталі підлоги. Найвірогідніше розглядати їх як рахункову частину запису обчислення кількості проведених поминальних служб.

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути окреслений у межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1360 (табл. LXXX, 2)

На фресці прокреслені дві вертикальні паралельні риски, від правої основи якої відходить невелика округла лінія. Над фігурою прокреслені літери, три у верхньому рядку, з них ідентифікуються початкові **Є** та **Н**, дві у нижньому, вірогідно **П** та **И**.

Датування. Діагональна перемичка літери **и** та форма прорізів дозволяють датувати графіті серединою XIV – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 1361 (табл. LXXX, 3)

На поверхні стіни простежується рядок, який складається з шістнадцяти

п'яти вертикальних засічок – рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

I.22. Фреска з образом св. апостола Петра

Розташована в арці-переході між передвівтарним та другим з заходу компартиментами приділа на північній грані північної лопатки другого від вівтаря південного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Збереженість фрески задовільна, по всій поверхні стіни наявні чисельні вибої та подряпини, слабо розчищені від шпаклівки. Тут виявлено тридцять одне графіті, що отримали номери від 1362-го по 1388-й, в тому числі й 1362а, 1362б, 1362в та 1363а (табл. II, 2).

Графіті № 1362 (табл. LXXXI)

Тиньк у місці розташування запису пошкоджений численними вибоями та подряпинами, внаслідок чого більшість складових ідентифікувати не виявляється за можливе:

Т
--▲мар
-Фвъм
вторыра--
--Еотъи---
---о--нхан-
--тр-олитъ
-ъ-ор----

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів збережена частина тексту може бути представлена наступним чином:

[М(ѣса)ц]▲ март(а) [К]Ф въ вторым(ъ) ца[се дьн]є отъ[иде] ... [М]нхан[лъ]
[м]итр[о]политъ ...

Місяця березня 29-го о другій годині дня ... пішов Михайл митрополит ...

Доволі цікавим виглядає вживання ц замість ч в слові **цасе**, що відображає притаманне новгородському діалекту цокання [Зализняк 1995, с. 34], тобто, вказує на північне походження автора запису.

Датування. За формою написання **а** з покриттям, **в** з переломом, петлі якої не торкаються щогли, **п** з виступом зверху, прямолінійної **р** з петлею кутом вгору та відкритою петлею, дзеркальної **ц**, **ъ** з високою петлею, звичайною, округлою та кутом вперед, а також **ы** з середньою перемичкою, запис може бути датований у межах другої чверті XI – початку XIII ст.; при цьому більш вірогідними хронологічними рамками є друга чверть XII – початок XIII ст. відповідно до форми написання **ъ** з петлею кутом вперед та дзеркальної **ц**; за контекстом графіті датується 1145 р.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1362а (табл. LXXXI)

Праворуч від третього рядка попереднього напису помітний знак, який за контурами може бути визначений як літера **P** або, менш вірогідно, **B**.

Датування. Прорізи повністю закриті шпаклівкою, тож час появи графіті визначається широкими хронологічними рамками від другої поло-

вини XI по кінець XVII ст. Якщо ж наша ідентифікація літери як **ρ** правильна, тож за формою її написання – прямолінійної з петлею кутом вгору – запис датуватиметься в межах другої чверті XI – останньої чверті XIV ст.; при цьому більш вірогідною верхньою межею його появи варто визнати першу третину XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1362б (табл. LXXXI)

Праворуч від шостого рядка запису № 1362 при повторному дослідженні було виявлено дві невеликі літери **Π** та **ϙ**. Тиньк за ними пошкоджений, тож вірогідно, тут знаходились інші літери, а все слово варто реконструювати як **по[мози]** 'поможи'.

Датування. За формою написання **π** з виступом зверху графіті може бути датоване другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1362в (табл. LXXXI)

Між п'ятим та шостим рядком запису № 1362 помітна невелика літера **Λ**. Через пошкодження тиньку навколо неї неможливо встановити, чи містив запис лише одну літеру, чи вона є складовою більшого за обсягом тексту. Втім, більш вірогідним нами видається перше.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1363 (табл. LXXXII, 1)

Права частина запису знищена вибоями, прорізи окремих літер закриті шпаклівкою:

п р а б а
н а к о --
Ѡ ц ѡ

З відновленням втрачених фрагментів текст може бути представлений наступним чином:

Π(ома)ни раба ... Иако[ва] Ѡца.

Помяни раба ... Якова отця.

Враховуючи структуру формули, можемо припустити, що запис складено іншою особою, яка звертається до Господа з проханням пом'янути, священика (**Ѡца**) Якова. Втім, не виключено, що автор графіті просить за батька Якова, називаючи останнього по синові, а не особистим іменем.

Датування. Форми написання **κ** з нижньою скісною з заломом, прямолінійної **ρ** з петлею кутом вперед та **λ** з язичком кутком й верхньою засічкою графіті може бути датоване в межах останньої чверті XIV – початку XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1363а (табл. LXXXII, 1)

Ліворуч на рівні другого рядка помітні дві літери **М** та **Λ**. Вигляд поверхні тиньку навколо них вказує, що запис від самого початку містив лише ці дві складові.

Датування. Оскільки автор № 1363 змушений був зсунути другий рядок через наявність на стіні нашого запису, останній може бути датований

у межах другої чверті XI – початку XV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1364 (табл. LXXXII, 2)

Тиньк у місці розташування запису дуже пошкоджений, простежуються дві початкові літери **А** та **Н**, а на деякій відстані від них, вірогідно **Є**.

Датування. За формою написання **а** з округлою петлею та **н** з нахиленою перемичкою час появи графіті може бути окреслений рамками від другої чверті XI до кінця XV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1365 (табл. LXXXII, 3)

Малюнок дуже пошкоджений, проте завдяки глибоким прорізам можемо бачити, що на фресці прокреслений чотириконтинентний хрест, вершина перекладини та кінці щогл якого розширюються у вигляді трикутників.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1366 (табл. LXXXIII, 1)

По фресковому тиньку прокреслений знак у вигляді відкритого донизу півкола, всередині якого знаходиться прямокутник, який верхньою вузькою частиною примикає до середини дуги.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 1367 (табл. LXXXIII, 2)

На фресці простежуються дві літери **А** та **З**. Через пошкодження тиньку складно встановити, складають вони частину більшого тексту чи запис включав лише їх.

Датування. За формою написання літери **а** з опуклою петлею та видовженою спинкою графіті датується в межах кінця XI – кінця XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1368 (табл. LXXXIII, 3)

Рельєф прорізів літер доволі низький, однак усі складові напису впевнено ідентифікуються:

ρ помени ги ѿ едора

З розбивкою на слова та відновленням пропущених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Помени Г(оспод)и ѿ едора.

Помяни, Господи, Федора.

Не зовсім зрозумілим лишається значення літери **ρ** над рядком, вірогідно, вона є початком недописаного слова **раба** 'раба' або **рокү** 'року'.

Датування. Скорописні форми написання **д** з видовженими ніжками, **е** у вигляді дзеркальної трійки, **ρ** з видовженою вигнутою щоглою, вигляд каналів прорізів, структура формули та розподіл на слова дозволяють впевнено датувати графіті кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1369 (табл. LXXXIV, 1)

Тиньк у місці розташування напису пошкоджений, простежуються лише дві літери **О** та **М**, вочевидь, середня частина слова [п]ом[ози] 'поможи'.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1370 (табл. LXXXIV, 2)

На поверхні стіни прокреслені літери **П** та **О**. Найвірогідніше, перед нами початок незавершеного або скороченого слова по{мози} 'поможи'.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1371 (табл. LXXXIV, 3)

Неподалік простежуються ще дві літери – **П** та **О**, які, вочевидь, так само варто розглядати як початок незавершеного або скороченого слова по{мози} 'поможи'.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1372 (табл. LXXXIV, 4)

Незважаючи на дрібні пошкодження, складові напису простежуються досить добре:

Г
ПО
М
И
ЛУ
И

З розбивкою на слова текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и помилуй.

Господи, помилуй.

Датування. За формою написання літер **и** з високою та діагональною перемичками, **м** з прямими щоглами й провисаючою петлею графіті може бути датоване в межах другої чверті XIV – першої чверті XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1373 (табл. LXXXV, 1)

Початок та закінчення напису знищені пошкодженнями тиньку:

-----**З**ИРАБОУСВОКМО-

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст виглядає наступним чином:

... [помо]зи равоу свокмо[у] ...

... поможи рабу своєму ...

Датування. За формою написання нахиленої ліворуч **з** з переломом, прямолінійної **р** з петлею кутом донизу, дзеркальної вертикальної **у** в складі дифтонга **оу**, в якому зменшене **о**, графіті може бути датоване в межах останньої чверті XII – середини XV ст.; при цьому більш вірогідним буде обмежити верхню хронологічну межу початком XIII ст., до якої означені форми дифтонга зустрічаються регулярно.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1374 (табл. LXXXV, 2)

Тиньк у місці розташування графіті пошкоджений, закінчення верхнього рядка не збереглося:

Г̄ИПОМО----
МОУГР-РЬКВИ

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів збережений текст може бути представлений наступним чином:

Г(оспод)и помо[зи ... своє]моу Гр[и](го)рькви

Господи, допоможи ... своєму Григорію.

Датування. За формою написання в з петлею кутом вперед, криволінійних р з маленькими голівками та дзеркальної ʋ в складі дифтонга оу графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – середини XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1375 (табл. LXXXV, 3)

Неподалік від попереднього запису помітні пошкоджені літери **О** та **М**. Вочевидь, їх варто розглядати як середню частину слова [п]ом[ози] 'поможи', яке, вірогідно, є припискою до молитви Григорія.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1376 (табл. LXXXVI, 1)

На фресці прокреслене доволі реалістичне зображення птаха, його тіло має вигляд човника, хвіст оформлений у вигляді заштрихованого трикутника, крило передане кількома лініями, воно розташоване над спиною. На голові позначені дзьоб та око. Загальний вигляд дозволяє ідентифікувати образ птаха як голуба, проте семантичне навантаження сюжету вірогідніше вказує на півня.

Датування. Форма прорізів дозволяє віднести час появи графіті до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: орнітоморфні зображення.

Графіті № 1377 (табл. LXXXVI, 2)

По тиньку тим же автором прокреслений малюнок птаха. На виконання зображення однією людиною вказує приблизно однакова форма тіла у вигляді човна, голови з позначенням дзьоба та ока. Однак, на відміну від № 1376, тіло розташовано майже вертикально, а крило передане більш реалістично, зображення ж хвоста відсутнє. Загалом, складається враження, що автор графіті прагнув намалювати птаха, який злітає. Зважаючи на вірогідне семантичне навантаження, образ може бути визначений як півень, що кричить.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: орнітоморфні зображення.

Графіті № 1378 (табл. LXXXVI, 3)

Під двома попередніми малюнками птахів тим же автором прокреслений ще один. На єдине авторство вказують однакові прийоми оформлення тіла птаха у вигляді човника та голови з позначенням дзьоба та ока. Втім, маємо певну відмінність, адже в цьому випадку були прокреслені лапи, з яких збереглась лише одна. Як і попередні зображення, найімовірніше розгля-

дати його як образ півня.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: орнітоморфні зображення.

Графіті № 1379 (табл. LXXXVII, 1)

Тиньк у місці розташування напису пошкоджений, простежуються лише три літери **ИОА**. Найвірогідніше, перед нами початок імені **Иоанъ 'Іоани'**. На жаль, через пошкодження та відсутність інших складових запису, ми не можемо встановити відмінок імені, що ускладнює віднесення графіті до певної категорії. Втім, зважаючи на наявність на фресці значної кількості молитовних написів, більш вірогідним буде реконструкція слова у давальному відмінку **Иоа{ноу} 'Іоанну'**.

Датування. Форма прорізів дозволяє віднести графіті до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1380 (табл. LXXXVII, 2)

По фресковому тиньку прокреслений малюнок простого чотирико-нечного хреста, щогла якого довша за перекладину. В цілому він нагадує т.зв. „латинський хрест”

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1381 (табл. LXXXVII, 3)

Тиньк у місці розташування дуже пошкоджений, на початку рядка можемо розібрати літери **И** та **П**, далі на тиньку знаходиться вибій на розмір одної літери, потім можемо розібрати два склади **МО** та **ЗИ**.

З розбіркою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст може бути представлений наступним чином:

[Г](оспод)и п[о]можи ...

Господи, поможи ...

Датування. Незважаючи на пошкодження, нижня частина з дозволяє встановити, що літера мала Ъ-подібну форму, що дозволяє окреслити час можливої появи запису другою чвертю XII – останньою чвертю XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1382 (табл. LXXXVII, 4)

На фресці прокреслені літери **ГИ**, поставлені під горизонтальне титло. Вигляд поверхні тиньку, незважаючи на пошкодження, дозволяє встановити, що запис від самого початку містив лише два знаки, які є традиційним скороченням слова-звернення **Г(оспод)и 'Господи'**.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1383 (табл. LXXXVIII, 1)

По тиньку прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути визначений другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1384 (табл. LXXXVIII, 2)

На фресці простежується малюнок простого чотириконечного хреста.
Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1385 (табл. LXXXVIII, 3)

Тиньк у місці розташування графіті пошкоджений. У верхньому рядку простежуються неясні фрагменти літер, жодна з них не може бути ідентифікована. В середньому рядку впевнено визначається **М**, та, можливо, **И** з діагональною перемичкою або **А** з пласким верхом та покриттям. У нижньому читаються дві літери: **У** та **Є**.

Датування. За формою написання літери **ч** у вигляді бокальчика графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.; при цьому більш вірогідною верхньою хронологічною межею варто визнати кінець XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1386 (табл. LXXXIX, 1)

Тиньк у місці розташування запису дуже пошкоджений, за контурами можемо ідентифікувати лише чотири останні літери напису **ЗИРА**.

Текст напису найвірогідніше реконструювати як складову частину традиційної формули:

... [помо]зи ра[воу] ...

... поможи рабу ...

Датування. Як можемо бачити зі збережених контурів **р**, її щогла повністю знаходилась у рядку, що дозволяє віднести час появи графіті до другої чверті XI – останньої чверті XIV ст.; при цьому більш вірогідною нижньою хронологічною межею варто визнати останню третину XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1387 (табл. LXXXIX, 2)

Тиньк в місці розташування напису зберігся погано. У верхньому рядку читаються **М** та фрагментарно збережена **О** або **Є**. У нижньому рядку простежується одна літера **М**.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1388 (табл. LXXXIX, 3)

Складові запису дуже пошкоджені, ідентифікуються лише окремі з них:

----**ВО--О**----**АНОВИ**

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів збережений текст виглядає наступним чином:

... [с]во[ем]о[у] **Ио**анови ...

... *своєму* *Іоаннові* ...

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати напис у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

I.23. Фреска з образом св. Лазаря

Розташована у південно-західному куті другого з заходу компартимента на західній грані північної лопатки другого від вівтаря південного хрещатого

стовпа (табл. II, 1). Образ святого ідентифікований завдяки інформації графіті № 1389, а такому визначенню образу не суперечить іконографія. Втім, слід зазначити що, вважаючи виконання цього напису на фресці помилкою середньовічного автора, Н. Герасименко, А. Захарова та В. Сараб'янов вбачали тут постать св. Германа, першого константинопольського ієрея (715-730), що постраждав від іконоборців [Герасименко, Захарова, Сараб'янов 2009, с. 231-232]. На фресці виявлено вісімнадцять графіті, які отримали номери від 1389-го по 1406-й (табл. II, 2).

Графіті № 1389 (табл. ХС, 1)

Опубліковане Н. Герасименко, А. Захаровою та В. Сараб'яновим [Герасименко, Захарова, Сараб'янов 2009, с. 214, ил. 9]; втім, дослідниками не була відчитана остання літера нижнього рядка.

Незважаючи на пошкодження, складові запису доволі впевнено читаються. Верхній рядок містить вписану в коло літеру **Λ**, що є традиційним скороченням грецького $\delta\ \acute{\alpha}(\gamma\iota\omicron\varsigma)$ 'святий'. У середньому читаються чотири літери **ΛΑΖΔ**, у нижньому – **ΡΘΓ**. Тобто, на фресці записана фраза $\omicron\ \alpha(\gamma\iota\omicron\varsigma)$ **Λαζαρ** 'ὁ ἅγιος Λάζαρος, святий Лазар'.

Датування. За формою написання літери **λ** з видовженою спинкою та нахиленої праворуч **ζ** з переломом час появи графіті може бути окреслений другою чвертю XI – початком XIII ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 1390 (табл. ХС, 2)

На фресці прокреслений чотириконечний хрест з дуже довгою щоголюю та короткою перекладиною.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1391 (табл. ХС, 3)

На поверхні фрески чітко простежується літера **М** – єдина складова запису.

Датування. Форма написання **м** з провисаючою петлею та нахиленими щоглами дозволяє датувати графіті в межах другої чверті XI – останньої чверті XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1392 (табл. ХС, 4)

На фресці простежується літера **И**. Тиньк навколо неї пошкоджений, тому складно встановити, чи запис складався лише з одного знаку, чи останній є частиною більшого тексту. Втім, більш вірогідним нам видається останнє.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1393 (табл. ХС, 5)

Тиньк у місці розташування запису пошкоджений, простежуються лише чотири літери **ΟΜΟΖ**, які є середньою частиною слова **[п]ομοζ[и]** 'поможи'.

Датування. Форми написання нахиленої ліворуч **ζ** з переломом, хвіст якої мало виступає з рядка, **м** з провисаючою петлею й прямими щоглами дозволяють датувати графіті в межах другої чверті XII – першої чверті XV

ст.; при цьому більш вірогідними хронологічними рамками, відповідно до форм написання ζ , є остання чверть XIII ст. – початок XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1394 (табл. ХСІ, 1)

На фресці прокреслений простий шестикінечний хрест, який складається зі щогли, перекладки та підніжжя.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1395 (табл. ХСІ, 2)

Тиньк у місці розташування запису пошкоджений, однак на фресці впевнено читається ім'я в родовому відмінку **Стефана** 'Стефана'.

Датування. Форма написання літер **а** з опуклою петлею та видовженою спинкою дозволяють датувати графіті серединою XI – кінцем XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1396 (табл. ХСІ, 3)

Незважаючи на пошкодження тиньку, можемо впевнено простежити малюнок простого чотирикінечного хреста.

Датування. Прорізи повністю закриті шпаклівкою, тож час появи графіті визначатиметься широкими хронологічними рамками від другої чверті XI до кінця XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1397 (табл. ХСІ, 4)

На поверхні стіни прокреслений простий чотирикінечний хрест.

Датування. Оскільки прорізи повністю закриті шпаклівкою, графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1398 (табл. ХСІ, 5)

На фресці прокреслений простий чотирикінечний хрест, причому ліва частина його щогли надто видовжена: вочевидь, автор креслив її справа наліво й у процесі видряпування його рука зіскочила.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1399 (табл. ХСІІ, 1)

На поверхні стіни прокреслений простий чотирикінечний хрест.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1400 (табл. ХСІІ, 2)

На фресці виконаний малюнок простого чотирикінечного хреста.

Датування. Форма прорізів вказує, що графіті виникло в проміжок часу від другої чверті XI до кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1401 (табл. ХСІІ, 3)

На поверхні стіни прокреслена фігура, що складається з чотирьох рисок, з'єднаних вершинами.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 1402 (табл. ХСІІ, 4)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1403 (табл. ХСІІІ, 1)

На поверхні стіни простежується прокреслена горизонтальна лінія, під якою видряпані літери **Р**, **С** та, можливо, **А** з видовженою спинкою. Вигляд тиньку вказує, що ці три знаки є єдиними складовими запису.

Датування. Форма написання прямолінійної **р** з ламаною відкритою петлею дозволяє датувати графіті в межах другої чверті XII – кінця XIII ст.; якщо запропонована нами ідентифікація третьої літери правильна, верхню хронологічну межу появи напису можна обмежити кінцем XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1404 (табл. ХСІІІ, 2)

Тиньк у місці розташування запису пошкоджений, на початку рядка простежується знак у вигляді літери **А** з горизонтальною перемичкою або **П** з нахиленими щоглами та виступом зверху, за нею, вочевидь, залишки **О**, потім **М** та **И**. Останні літери не можуть бути впевнено визначеними. Найвірогідніше, перед нами початок слова **поми[л҃чи]** 'помилуй'.

Датування. За формою прорізів та написання **и** з діагональною перемичкою, **м** з провисаючою петлею та скісними щоглами, а також **п** з виступом зверху, час появи графіті може бути окреслений у межах кінця XV – кінця XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1405 (табл. ХСІІІ, 3)

На фресці прокреслена літера **М**, яка є єдиною складовою запису.

Датування. Форма написання **м** з провисаючою петлею та нахиленими щоглами дозволяє датувати графіті в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1406 (табл. ХСІІІ, 4)

Тиньк у місці розташування малюнка пошкоджена, проте можемо встановити, що на фресці подвійною рисою прокреслений чотириконечний проквітлий хрест з розкішними пагонами.

Датування. Форма прорізів вказує, що графіті виконано в проміжок часу від другої чверті XI до кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

I.24. Фреска з образом невідомого святого

Розташована у південно-західному куті другого з заходу компартимента на північній грані західної лопатки другого від вівтаря південного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Тут виявлено сім графіті, які отримали номери від 1407-го по 1413-й (табл. II, 2).

Графіті № 1407 (табл. ХСІV, 1)

Тиньк у місці розташування запису пошкоджений, простежуються літери **ΔΜ**, далі йде невеликий вибій на розмір одного знаку, потім – **ΘΘΘ**.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1408 (табл. ХСІV, 2)

На фресці прокреслена нахилена ліворуч велика літера **Μ**.

Датування. Провисаюча петля **μ** дозволяє встановити, що графіті виконане в проміжок часу від другої чверті XI до першої чверті XV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1409 (табл. ХСІV, 3)

На поверхні тиньку простежуються два рядки вертикальних засічок, вісімнадцять – у верхньому та шість – у нижньому. Вочевидь, перед нами рахункова частина запису обчислення кількості поминальних служб.

Датування. За типологічним методом датування час появи графіті може бути окреслений другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 1410 (табл. ХСІV, 4)

На фресці прокреслена одна літера **Μ**.

Датування. Форма написання **μ** з провисаючою петлею та нахиленими щоглами дозволяє датувати графіті в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1411 (табл. ХСV, 1)

По фресковому тиньку прокреслена літера **Μ**.

Датування. За формою написання **μ** з провисаючою петлею та нахиленими щоглами запис датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1412 (табл. ХСV, 2)

На фресці видряпана літера **Μ**.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути визначений проміжком часу від другої чверті XI до кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1413 (табл. ХСV, 3)

Як і в попередніх випадках, на фресці прокреслена лише одна літера **Μ**.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

I.25. Фреска з образом невідомого святого

Розташована в арці-переході між другими з заходу компартиментами свв. апостолів Петра і Павла та центральної нави на західній грані західної лопатки другого від вівтаря південного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Н. Герасименко, А. Захарова та В. Сарабьянов на підставі даних іконографії та особливостей розташування фрески визначили образ як св. пророка Мойсея [Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2009, с. 227-228, ил. 28]. Втім, іконографія більше відповідає образу апостола, а не пророка. На думку Н. Нікітенко, на фресці зображений один з

сімдесяти апостолів, проте ім'я його наразі не встановлене. С. Висоцьким було виявлено та введено у науковий обіг три графіті, що розташовані на поверхні фрески (№ 109, 188 та 292). Ще шість грекомовних написів були опубліковані О. Євдокімовою. Загальна ж кількість графіті на фресці становить сімдесят дев'ять, нововиявленим надано номери від 1414-го по 1489-й (табл. II, 2). Записи №№ 109, 1414, 1415, 1423, 1428, 1432, 1441, 1451, 1480, 1481 досліджувались спільно з Д. Гордієнком.

Графіті № 109 (табл. ХСVІ)

Другий рядок запису був публікований С. Висоцьким [Висоцкий 1976, с. 34, табл. XVI, 2; XVII, 2], прочитання коригував А. Залізник [Зализняк 2004, с. 282]:

С. Висоцький

не видехъ тебѣ²

А. Залізник

не видехъ¹ тебѣ²

Як бачимо, розбіжності включають лише два моменти:

1) наявність або відсутність літери ъ: у коментарі до напису С. Висоцький не зазначив цієї літери, проте вказав її на прорисовці; вочевидь, відсутність ъ в наведеному дослідником тексті обумовлена технічною помилкою;

2) прочитання останньої літери ѣ або є: вивчення оригіналу запису дозволило встановити, що при визначенні цього знаку рацію мав С. Висоцький: ѣ впевнено читається на фресці.

Як ми зазначали вище, С. Висоцьким був опублікований лише другий рядок, виконаний старослов'янською мовою, розташовані вище та нижче грекомовні рядки лише згадувались. Не виключено, що цей текст складається з двох окремих записів, на це наче вказує проміжок між другим та третім рядками. Втім, форма прорізів свідчить, що напис виконаний одним автором, цієї ж думки дотримувався С. Висоцький. Тому всі чотири рядки подаються нами під одним номером.

Тиньк у місці розташування напису пошкоджений, третій та четвертий рядки втратили закінчення:

- δωελδα
невидехъ тебѣ
αηλεσμον - -
κεζα - - -

На жаль, повна реконструкція білінгвістичного тексту наразі ускладнена. Кирилична частина містить фразу **не видехъ тебѣ** 'не бачив тебе', проте адресата звернення встановити складно, на думку С. Висоцького, автор звертався або до зображеного на фресці святого, або до Господа.

Датування. С. Висоцький відносив напис до XI ст. Форми написання літер в, в, ъ з петлями кутом вперед, д з довгими ніжками та ѣ, петля якої торкається коромисла, дозволяють датувати графіті в межах другої чверті XI – першої чверті XII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 188 (табл. ХСVІІ)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцкий 1976, с. 84-86, табл. LXXXII, 1; LXXXIII, 1], прочитання коригував А. Залізник [Зализняк 2004, с. 283]:

С. Висоцький [тн]²помози | [равѣсв]³земѣмѣ | цѣ⁴владычннѣди | акѣтѣровъ¹скаго.

А. Залізник [ГН]²помози | [рАВУСВ]³оємїлї | ЦѢ⁴владычнїцї | АКУТ҃УРОВЬ¹скаго.

Різничитання дослідники вбачали лише в одному моменті:

1) написання ъ або ь у четвертому рядку: вивчення оригіналу доводить правильність запропонованого А. Залізником коригування.

Водночас, варто звернути увагу ще на три моменти, які були виявлені під час натурного дослідження цього графіті:

2) на початку першого рядка втрачена лише перша літера г, друга и простежується доволі добре;

3) так само на початку другого рядка втрачено не шість літер, а лише одна – р;

4) у третьому рядку замість вказаної обома дослідниками Ѣ чітко простежується ь, жодних слідів коромисла немає; оскільки правильним було б у давальному відмінку застосовувати закінчення Ѣ в імені Луки, то як припущення можна пояснити написання ь або помилкою автора, або тим, що він просто забув прокреслити коромисло.

Зважаючи на наведені вище зауваження, збережений на стіні текст графіті можна представити наступним чином:

**-НПОМОЗИ
-АВУСВОЕМ҃Л҃
ЦѢВЛАД҃ТЫ҃НН҃ДИ
АКУТ҃УРОВЬСКАГО**

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів:

[Г](оспод)н помози [р]аву своєм҃у Луцѣ владычнїцї дїак҃у т҃урівського.

Господи, допоможи рабу своєму Луці, владикиному дяку турівського.

Звертає на себе увагу неузгодження відмінків у фразі *владикиному дяку турівського*. С. Висоцький, з яким ми погоджуємось, при публікації зазначав, що останнє слово, вочевидь, було дописане по завершенню основного тексту тим же Лукою, однак відноситься до владики: таким чином Лука пояснив, що він є дяком саме Турівського єпископа.

Датування. С. Висоцький відносив час появи графіті до XIII – XIV ст. Форми написання А-подібної Д, прямолінійної Р з петлею кутом вгору, дзеркальної Ц, Ч у вигляді чаші та Ы з нижньою перемичкою дозволяють датувати графіті в межах кінця XI – середини XIV ст., однак його вірогіднішими хронологічними рамками є третя чверть XII – початок XIII ст., коли форми написання означених літер є найбільш характерними.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 292 (табл. ХСVIII, 1)

Опублікований С. Висоцьким [Висоцький 1976, с. 129, табл. CLXIV, 2].

Запис складається з літер М та Т, написаних у вигляді монограми: щогла останньої піднімається з петлі першої.

Датування. Вигляд каналів прорізів, дуже ретельно розчищених від шпаклівки, примушує датувати графіті широкими межами від другої чверті XI до кінця XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1414 (табл. ХСVIII, 2)

Тиньк у місці розташування напису пошкоджений, проте його складові відносно чітко ідентифікуються:

λθενοσω
ξθτϛ

Остання літера верхнього рядка ω децю пошкоджена, тому вона може також бути ідентифікована як μ. Перші дві літери нижнього рядка ξ та θ збереглись частково, проте за наявними частинами вони можуть бути впевнено відновлені.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 1415 (табл. ХСVIII, 3)

Поверхня фрески в місці розташування напису сильно пошкоджена вибоями та подряпинами, місцями вона слабо розчищена від олійної фарби:

- ενζ -
- ε - - -

На початку верхнього рядка помітні залишки петлі літери, можливо, ο або ω, наприкінці можемо ймовірно реконструювати літеру η або склад ιθ.

Датування. Відповідно до типологічного методу датування час появи графіті може бути окреслений другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1416 (табл. ХСVIII, 4)

Тиньк у місці розташування запису пошкоджений, простежується лише Ϟ та щогла іншої літери за нею.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1417 (табл. ХСIX, 1)

Поверхня тиньку в місці розташування напису пошкоджена. У верхньому рядку читаються літери ϞϞϞ, найвірогідніше – початок слова *сво[εμϛ] 'своєму'*, у нижньому – Ϟ або Ϟ, яка втратила язичок.

Датування. Форма прорізів дозволяє віднести час появи графіті до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1418 (табл. ХСIX, 2)

Праворуч від попереднього напису іншою рукою видряпані розташовані одне над одним два кола.

Датування. За формою прорізів графіті варто датувати в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 1419 (табл. ХСIX, 3)

Тиньк у місці розташування напису пошкоджений, тому частина знаків знищена. У верхньому рядку чітко читається слово *помози 'поможи'*, у нижньому – літери Ϟ та Ϟ.

Датування. За формою написання ζ з переломом хвоста час появи графіті окреслюється рамками від другої чверті XII до середини XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1420 (табл. ХСІХ, 4)

Поверхня стіни в місці розташування запису дуже пошкоджена. У верхньому рядку простежуються **Є** під горизонтальним титлом, вірогідно **Р** або **О** так само під титлом, а також **О**. Наприкінці середнього рядка можемо розібрати **Н**, яка втратила ліву щоглу та **И**. У нижньому можна ідентифікувати три літери **В**, **Г** та **Є**. Фрагментарна збереженість перешкоджає реконструкції тексту.

Датування. Форма написання **в** з виступом зверху та петлею кутом вперед дозволяє датувати графіті до другої чверті XI – середини XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1421 (табл. ХСІХ, 5)

Тиньк у місці розташування запису пошкоджений, збереглись його окремі складові. Так, у верхньому рядку можемо розібрати літери **Г**, **М** та **А**, в нижньому записані з інверсією літери **Т****О**, за ними **Є** та **Н**; між двома останніми знаходиться невеликий овальної форми вибій, який можна ідентифікувати як літеру **О**, середня частина якої викришилась. Погана збереженість не дозволяє реконструювати текст.

Датування. З формою написання **є** з направленим догори язичком час появи графіті може бути окреслений початком XIV – серединою XV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1422 (табл. ХСІХ, 6)

Поверхня стіни в місці розташування запису дуже пошкоджена, впевнено ідентифікуються лише літери **Т** та **Р**.

Датування. За формою написання прямолінійної **р** з петлею, що має два заломки, графіті датується в межах кінця XIII – кінця XV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1423 (табл. С, 1)

Опубліковане О. Євдокімовою [Євдокімова 2008, с. 628-629].

Між публікацією та оригіналом є одна розбіжність:

κεβοιφεντωνδδλ¹

Проведене нами дослідження дозволило встановити, що вказаних літер **τωνδδλ** просто не існує. Порівнюючи прорисовку О. Євдокімової з оригіналом графіті, нами було встановлено, що ці шість літер були „зібрані” з різних вибоїв та подряпин на тиньку.

Відтак, текст грекомовного графіті виглядає наступним чином:

κεβοιφεν

З розбивкою на слова та відновленням пропущених фрагментів:

Κ(υρι)ε βοιφε(ι)ν.

Κύριε βοήθειν.

Господи, поможи.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1424 (табл. С, 2)

Поруч з попереднім молитовним написом простежується виконана іншою рукою приписка з одного слова. Його середня частина втрачена, на початку читається склад **ΛΑ**, наприкінці – закінчення **ΟΒ**. Найвірогідніше

реконструювати текст як ім'я Λα[ζαρ]ος 'Λάζαρος, Лазар'.

Датування. За формою написання λ з покриттям графіті варто датувати другою чвертю XI – серединою XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1425 (табл. С, 3)

Ліворуч від двох згаданих вище записів простежуються розташовані одна над одною дзеркальні **В** (зверху) та **П** (знизу). Дещо праворуч тим же автором у п'ять прийомів прокреслений п'ятикутник.

Датування. Форма написання в з петлею кутом вперед дозволяє віднести час появи графіті до другої чверті XI – середини XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1426 (табл. С, 4)

На фресці чітко читаються чотири літери **ГЕОР**. Вигляд поверхні тиньку вказує, що напис складався лише з одного слова, тож найвірогідніше реконструювати слово як ім'я в називному відмінку **Геор[гнн]** 'Георгій'.

Датування. За формою написання г з виступом зверху та прямо-лінійної ρ з округлою петлею запис може бути датований у межах другої чверті XI – середини XIV ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1427 (табл. С, 5)

Тиньк у місці розташування напису пошкоджений, з його чотирьох або п'яти складових ідентифікуються лише перша **Г** та остання **О**.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1428 (табл. СІ, 1)

Поверхня фрески в місці розташування напису пошкоджена тріщинами та вибоями, під нижнім рядком знаходиться великий обвал стародавнього тиньку, нині закритий шпаклівкою:

ΠΕΩ - - ΕΣΚΕΤ
ΑΘΟϞ - ΤΟΥΚΑ
ΤΕ - - - -

Реконструкція тексту ускладнена.

Датування. За типологічним методом час можливої появи графіті може бути окреслений у межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 1429 (табл. СІ, 2)

Тиньк у місці розташування малюнка пошкоджений, слабо розчищений від олійної фарби XIX ст. Тим не менше, можемо розпізнати прокреслений за допомогою подвійних замкнених рисок чотириконечний хрест.

Датування. Форма прорізів дозволяє віднести час появи графіті до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1430 (табл. СІІ, 1)

Поверхня стіни в місці розташування запису пошкоджена, однак в цілому збереженість його складових відносно добра, майже всі вони ідентифікуються:

сє-Ѡ до дєстє

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст може бути представлений наступним чином:

Сє [Ѡ]Ѡ до дєс(Ѡ)тє.

Це було коло десятої.

Вигляд поверхні стіни вказує, що напис містив лише ці складові.

Датування. За формою написання Δ-подібної д час появи графіті може бути окреслений у межах кінця XI – початку XIII ст.; втім, схожі форми написання літер, хоч і нерегулярно, проте зустрічаються як в другій чверті XI ст., так і в середині XIV ст.

Категорія: цитати та посилання на твори книжної писемності.

Графіті № 1431 (табл. СII, 2)

На фресці прокреслені дві літери **Г** та **Д**.

Датування. За формою прорізів графіті варто датувати в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1432 (табл. СII, 3)

Опубліковане О. Євдокімовою [Євдокимова 2008, с. 626].

Між публікацією О. Євдокімової та оригіналом графіті спостерігаються розбіжності, які включають кілька моментів:

κεβοηθη¹τον[δ]ου²λονσ³δ⁴ηοα⁵ννδ⁶⁻⁷.

1) шоста та сьома літери, які дослідниця розглядає як лігатуру **θη**, незважаючи на пошкодження, все ж таки читаються як дві літери **θι**;

2) на фресці чітко читається кириличний дифтонг **οι**, а не грецький **ου**;

3) показані на прорисовці дослідниці літери **ονσ** не простежуються, вони закриті шматком олійної фабри XIX ст.;

4) замість вказаного О. Євдокімовою **ϛ** впевнено читається **οι**;

5) літера **α** не збереглась, на цьому місці знаходиться невеликий вибій;

6-7) в цьому місці прорисовка не відповідає пропонованому дослідницею тексту, адже на першій дослідниці вказує три останні літери як **ουυ**, а в останньому наводить дві **νϛ**; в дійсності жоден з варіантів не може бути прийнятий, адже на поверхні фрески впевнено читається склад **νοι**.

Відтак, виконаний на стіні текст виглядає наступним чином:

κεβοηθιτον-οιλ-----οιηο-νοι

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів:

Κ(υρι)ε βοηθ(ε)ι τον [δ]οιλ[ον σ]οι Ηο[α]νοι.

Κύριε βοήθει τὸν δούλόν σου Ἰωάννου.

Господи, поможи рабу своєму Іоанну.

Паралельне використання грецьких та давньоруських літер, а також відмічена О. Євдокімовою неузгодженість відмінку імені вказують, що Іоанн, вочевидь був слов'янином, а не греком.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст. Застосовуючи кириличну палеографію до грекомовного напису, за формою написання **в** з петлею кутом вперед верхня хронологічна межа може бути обмежена серединою XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1433 (табл. СІІІ, 1)

Тиньк у місці розташування напису пошкоджений, простежуються лише дві літери **О** та **И**.

Датування. Форма прорізів та форма написання **и** з діагональною перемичкою дозволяє датувати графіті серединою XIV – кінцем XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1434 (табл. СІІІ, 2)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1435 (табл. СІІІ, 3)

Тиньк у місці розташування малюнка пошкоджений, однак на поверхні стіни простежується зображення чотириконечного хреста.

Датування. Форма прорізів вказує, що графіті виникло у проміжок часу від другої чверті XI до кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1436 (табл. СІІІ, 4)

На фресці прокреслений знак, який складається з трьох вертикальних (ліва нерівна) та одної горизонтальної засічок. У нижній частині тиньк пошкоджений, тож ми не можемо виключати, що знак зберігся частково.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 1437 (табл. СІІІ, 5)

На поверхні стіни прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. Незважаючи на пошкодження, форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1438 (табл. СІІІ, 6)

Тиньк у місці розташування напису пошкоджений, збереглися лише чотири літери **ПОМО** – початок слова **помо[зи]** ‘поможи’.

Датування. За формою написання літери **п** з виступом зверху графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1439 (табл. СІV, 1)

Фресковий тиньк у місці розташування напису пошкоджений. На початку рядка простежується літера **П**, на деякій відстані від неї **О**, наприкінці рядка збереглися **О**, **Д** та **О**. Значні втрати не дозволяють реконструювати текст.

Датування. За формою написання **Δ**-подібної **Δ** час появи графіті визначається кінцем XI – початком XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1440 (табл. СІV, 2)

На фресці простежуються зображення двох півкіл, розташованих одне над одним.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 1441 (табл. CIV, 3)

Опубліковане О. Євдокімовою [Євдокімова 2008, с. 627].

Між публікацією О. Євдокімової та оригіналом графіті спостерігаються розбіжності, які включають кілька моментів:

κεβοηθη¹την²δδ³λ[ην]σδ⁴ | Γλδκε⁵ρ-α⁶.

1) шосту та сьому літери дослідниці вказувала як лігатуру **θη**, проте добре помітно, що вони написані окремо;

2) літери **την** О. Євдокімовою на прорисовці вказані як лігатура, а в тексті – як написані окремо; на фресці чітко читаються три окремі літери **τον**;

3) незважаючи на пошкодження тиньку, замість вказаної дослідницею **δ** чітко читається дифтонг **ου**;

4) на прорисовці О. Євдокімова вказала п'ять збережених літер **λην-σδ**, у тексті подала три **λσδ**; втім, у цьому місці тиньк пошкоджений, тому тут не збереглося жодної літери;

5) початок рядка пошкоджений, поверхня стіни тут щільно вкрита дрібними вибоями, що стали основою для прорисовки неіснуючих літер **Γλδκε**; втім, на початку рядка можна розрізнити дві літери – **α** та найімовірніше **ν**;

6) дослідницею була проігнорована остання **ς**, яка чітко читається.

Відтак, наявний на стіні текст виглядає наступним чином:

κεβοηθητονδου-
α ν - ρ - α ς

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів:

Κ(υρι)ε βοηθει τον δου[λον] ... Αν[δ]ρ[ε]ας.

Κύριε βοήθει τὸν δοῦλόν ... Ἄνδρέας.

Господи, поможи рабу ... Андрію.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIII ст. Застосовуючи до грецького запису кириличну палеографію, за формою написання **α** з видовженою спинкою можемо його датувати у межах кінця XI – кінця XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1442 (табл. CV, 1)

На фресці простежуються дві дуже пошкоджені літери, найбільш вірогідною виглядає їх ідентифікація як **Г** та **И**, традиційний варіант скорочення слова [**Г**(оспод)**и**] *Господи*.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1443 (табл. CV, 2)

На поверхні стіни прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1444 (табл. CV, 3)

На фресці прокреслені літери **И** та **С**. Вигляд поверхні тиньку вказує, що запис включав лише ці дві складові. Вірогідно, перед нами теонімограма.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвер-

тю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1445 (табл. CV, 4)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена та слабо розчищена від пізнішої олійної фарби XIX ст. У верхньому рядку простежуються літери КО, а в нижньому, вірогідно, R, O та закінчення SKY.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах останньої чверті XVI – кінця XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1446 (табл. CV, 5)

На фресці прокреслений знак, який складається з довгої вертикальної риски, у верхній частині якої знаходяться дві перехрещені засічки у вигляді літери „X”, а в нижній – дві, які змикаються вершинами у вигляді літери „Λ”. Ліворуч від фігури внизу також прокреслений знак у вигляді літери „X”, а в правій – довга та коротка вертикальні засічки.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути окреслений кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 1447 (табл. CV, 6)

Тиньк у місці розташування малюнка пошкоджений, однак в цілому можемо встановити, що на фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1448 (табл. CVI, 1)

На поверхні стіни прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. Форма прорізів вказує, що графіті виникло в проміжок часу від другої чверті XI до кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1449 (табл. CVI, 2)

На фресці прокреслена літера X та вертикальна риска за нею, можливо, незавершена P.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1450 (табл. CVI, 3)

Незважаючи на дрібні пошкодження, на поверхні стіни добре читаються літери ОКМА, за якими прокреслена вертикальна засічка.

Датування. За формою написання літери а з видовженою спинкою графіті може бути датоване другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1451 (табл. CVI, 4)

Опубліковане О. Євдокімовою [Євдокимова 2008, с. 627-628].

Між публікацією О. Євдокімової та оригіналом спостерігається одна розбіжність:

κεβο.....δδλονσϝ.....ητο'ν.

1) наприкінці рядка дослідницею вказані чотири літери ητο'ν, однак відносно впевнено може бути ідентифікована лише остання ν.

Відтак, запис на фресці виглядатиме наступним чином:

κεβο-----δδλονσϝ-----ν

Збережена частина тексту реконструюється наступним чином:

Κ(υρι)ε βο[ηθη] ... δδλον σϝ ...

Κύριε βοήθει ... δοῦλόν σου ...

Господи, поможи ... рабу своєму ...

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1452 (табл. CVII, 1)

Тиньку місці розташування напису суттєво пошкоджений, на початку рядка можна ідентифікувати **И**, менш впевнено **Ϟ**, **Π** та **Ϟ**, наприкінці **Ϟ** та **И**. Фрагментарність не дозволяє реконструювати текст.

Датування. За формою прорізів графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1453 (табл. CVII, 2)

Незважаючи на численні дрібні пошкодження, майже всі складові напису добре читаються:

Г̄ИПОЗИРΔΒΥΣΒΟΕΜΥИΔ --- ВΥИМНХ ----

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и по(мо)зи раву своєму Иа[ко]ву и Мнх[анлу].

Господи, допоможи рабу своєму Якову та Михайлу.

Звертає на себе увагу факт неузгодження однини **раву своєму** та двоїни **Иа[ко]ву и Мнх[анлу]**. Спостереження над почерком автора запису вказують, що вони виконані однією особою, тому пояснення, що Михайло приписав своє ім'я до особи Якова, не може бути прийняте. Тому більш вірогідним нам уявляється те, що автором графіті був Яків, і саме він, після того як написав основний текст напису, вирішив за необхідне додати до нього ім'я Михайла.

Датування. За формою написання дзеркальної **α**, **β** з нижньою петлею кутом вперед та дзеркальної вертикальної **ϣ** графіті датується другою чвертю – серединою XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1454 (табл. CVII, 3)

Складові запису пошкоджені та не розчищені від шпаклівки, проте майже всі добре простежуються:

Г̄ИПОМОЗИРАΒΟ--ΒΟ-ΜΟΥ
ΜΟΛΤΨ

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и помози раво[у с]во[ε]μου Μολτψ.

Господи, поможи рабу своєму Мояті.

Датування. За формою написання нахиленої ліворуч з з переломом та **ѣ** з високою петлею кутом вперед графіті може бути датоване другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1455 (табл. CVIII, 1)

Тиньк у місці розташування запису пошкоджений, прорізи не розчищені від шпаклівки. Втім, можемо встановити, що на фресці великими літерами виконане ім'я JAN 'Ян'.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах останньої чверті XVI – кінця XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1456 (табл. CVIII, 2)

Тиньк у місці розташування графіті пошкоджений, однак більшість складових підлягають впевненій ідентифікації:

**Г̄ИПОМОЗИРАВЪСВОК
МОУ-ОМ-У---ЪСКА
МОУПОПИНЪ**

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и помози равѣ свокмоу [Ф]ом[є] у[глич]ъскамоу попину.

Господи, поможи рабу своєму Фомі, угличському попину.

Датування. Форми написання **а** з видовженою спинкою, **б** та **в** з петлями кутом вперед, прямолінійної **р** з петлею кутом вперед, яка повністю знаходиться у рядку, дозволяє датувати графіті в межах другої чверті – середини XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1457 (табл. СІХ, 1)

На фресці подвійними замкненими рисками прокреслений чотирикінечний хрест, причому спочатку була виконана щогла, а потім, обабіч неї, ліва та права частини перекладини.

Датування. Форма прорізів вказує, що графіті виникло в проміжок часу від другої чверті XI до кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1458 (табл. СІХ, 2)

На поверхні стіни прокреслений простий чотирикінечний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1459 (табл. СІХ, 3)

Тиньк у місці розташування малюнка пошкоджений вибоєм, втім, контури простого чотирикінечного хреста простежуються доволі чітко.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1460 (табл. СІХ, 4)

Поверхня тиньку в місці розташування запису пошкоджена, однак в цілому його збереженість непогана, більшість знаків впевнено ідентифікується:

Ⲅⲛⲟⲩⲛ ⲛⲁⲃⲟⲩⲛ ⲛⲁⲃⲟⲩⲛ
ⲛⲁⲃⲟⲩⲛ ⲛⲁⲃⲟⲩⲛ ⲛⲁⲃⲟⲩⲛ
-ⲛ--

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст може бути представлений наступним чином:

Ⲅⲛⲟⲩⲛⲁⲃⲟⲩⲛⲁⲃⲟⲩⲛⲁⲃⲟⲩⲛ ⲛⲁⲃⲟⲩⲛ [Ⲅ]ⲛⲁⲃⲟⲩⲛⲁⲃⲟⲩⲛ.

Г(оспод)и пом[о]зи равоу [г]решъ[н]а[моу].

Господи, поможи рабу грішному.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1461 (табл. СХ, 1)

Запис складається з літер **ГИ** під горизонтальним титлом, що є традиційним скороченням слова **Г(оспод)и** ‘Господи’.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1462 (табл. СХ, 2)

На фресці прокреслений чотириконечний хрест. Його щогла виконана подвійною замкненою рисою, а перекладина – одинарною.

Датування. Вигляд каналів прорізів свідчить, що графіті виникло в проміжок часу від другої чверті XI до кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1463 (табл. СХ, 3)

На поверхні стіни прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. Форма прорізів дозволяє віднести час появи графіті до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1464 (табл. СХ, 4)

Подвійною замкненою рисою автор малюнка прокреслив чотириконечний хрест, причому перекладина та верхня частина щогли становлять єдине поле, їх лінії не перетинаються, натомість нижня частина щогли була дописана пізніше. У верхньому лівому кутку центра хреста тим же автором прокреслена літера **Б**.

Датування. За формою написання літери **в** з високою петлею графіті датується останньою чвертю XI – серединою XV ст. При цьому більш вірогідною нижньою хронологічною межею появи малюнка варто визнати середину XIV ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1465 (табл. СХІ, 1)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1466 (табл. СХІ, 2)

Тиньк у місці розташування напису вкрай пошкоджений. У верхньому рядку можемо визначити літери **ІЄ** над якими прокреслена горизонтальна риска (титло?), можливо **О**, **И**. У нижньому відносно добре читаються **М** та ймовірно, **И**.

На нашу думку, доволі вірогідним буде розглядати перші два знаки як лігатуру грецьких **ΚΕ**, в яких перша має **ΙΣ**-подібну форму. Відтак з відновленням втрачених фрагментів текст верхнього рядка виглядатиме наступним чином:

Κ(υρ)ιε [β]ο[ηθ]η ...

Κύριε βοήθει ...

Господи, поможи ...

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIII ст. Застосувавши дані кириличної палеографії, за формою написання літери **и** з довгими верхніми засічками та **ΙΣ**-подібної **κ** найвірогідніше віднести час появи напису до другої чверті XII – початку XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1467 (табл. СХІ, 3)

Тиньк у місці розташування запису пошкоджений та слабо розчищений від олійної фарби XIX ст. Відтак можемо ідентифікувати літери **О**, вірогідно **S** та **FY**. Через погану збереженість ми не можемо встановити загальну кількість знаків та реконструювати текст.

Датування. За типологічним методом, а також відповідно до форми прорізів, час появи графіті визначається кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1468 (табл. СХІ, 4)

Напис пошкоджений вибоями, збереглись лише окремі його складові:

Г-ПОМОЗ---
----СВОКМ--

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)[и] помоз[и] ... свокм[оу] ...

Господи, поможи ... своєму ...

Датування. За формою написання літери **в** з виступом зверху та нахиленої ліворуч **з** з переломом графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – третьої чверті XIII ст.; при цьому більш вірогідною верхньою хронологічною межею варто визнати другу чверть XII ст. відповідно до поширення подібного написання **з**.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1469 (табл. СХІІ, 1)

На фресці прокреслене коло, розділене рівнораменним хрестом на чотири частини. У лівій верхній написана літера **S** у вигляді вісімки. Знак правої верхньої пошкоджений вибоєм, тож не може бути впевнено ідентифікований. У цілому він нагадує літеру, прокреслену в лівій нижній частині, **Δ**-подібну **Д** з покриттям. У правій нижній зображена вертикальна риска, очевидно, **І**.

Датування. Форма написання **Δ**-подібної **Д** з покриттям дозволяє датувати графіті кінцем XI – кінцем XII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1470 (табл. СХІІ, 2)

Безпосередньо під попереднім малюнком прокреслене ще одне коло, розділене рівнораменних хрестом. Однак літери в усіх чотирьох частинах відсутні.

Датування. Загальний вигляд зображення в цілому подібний до № 1469, тож графіті можемо умовно датувати кінцем ХІ – кінцем ХІІ ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1471 (табл. СХІІ, 3)

Тиньк у місці розташування напису дуже пошкоджений, повністю збереглась лише одна літера Σ, на деякій відстані також помітна верхня частина Σ. фрагмент ще однієї за нею. Найвірогідніше, перед нами залишки слова Σ[п](α)Σ[и] 'спаси'.

Датування. Σ-подібна форма с дозволяє датувати графіті в межах середини ХVІ – кінця ХVІІ ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1472 (табл. СХІІ, 4)

О. Євдокімова вказує на наявність цього зображення хреста на досліджуваній фресці [Євдокімова 2008, с. 629], проте звернення до прорисовки дозволяє встановити, що дослідниця вкотре не зорієнтувалась в соборі та подала малюнок графіті, що насправді знаходиться в арці-переході між другими із заходу компартиментами центральної нави та приділу свв. Іоакима й Анни.

Шестикінецьний хрест прокреслений подвійними замкненими рисками, причому кожна частина – щогла, перекладаина та символічна табличка над головою Ісуса Христа – розділені навпіл відповідно, вертикальною та горизонтальними лініями. Хрест проквітлий, від його основи, що завершується потрійним бутонем, ліворуч та праворуч відходять пишні пагони, які піднімаються майже до перекладини. Над символічною табличкою по дві літери обабіч щогли прокреслені складові традиційної теонімограми: **IG XG** зверху та **NIKA** знизу, причому **Н** та **И** написані у вигляді монограми. Ще нижче перекладини також було прокреслено по дві літери: **IP** – ліворуч та **ИЦ** – праворуч, причому остання – дзеркальна. Їх значення залишається нез'ясованим.

Датування. За формою написання **α** з петлею, що має два заломки, прямолінійної **ρ** з петлею кутом вгору та дзеркальної **ц** час появи графіті може бути окреслений другою чвертю ХІ – кінцем ХІV ст., при цьому, відповідно до ступеня поширення палеографічних ознак **ц** та **ρ**, вірогідними хронологічними рамками малюнка є середина ХІІ – перша чверть ХІІІ ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1473 (табл. СХІІІ, 1)

Вигляд тиньку навколо напису вказує, що він від самого початку складався лише з двох поставлених під горизонтальне титло літер **ГИ**, що є традиційним скороченням слова **Г(оспод)и** 'Господи'.

Датування. За формою написання **г** з виступом зверху час появи графіті може бути віднесений до другої чверті ХІ – кінця ХІV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1474 (табл. СХІІІ, 2)

Закінчення напису знищене вибоєм:

**Г̄ИПОМО
ЗИН---**

Перша частина тексту є початком традиційної формули **Г(оспод)и помози** 'Господи, поможи'. Останню ж літеру **и**, на нашу думку, варто розглядати як початок імені автора.

Датування. За формою написання нахиленої ліворуч **з** з переломом, **м** з верхньою засічкою та **п** з виступом зверху час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XIII ст.; при цьому більш вірогідною верхньою хронологічною межею варто визнати другу чверть XII ст. відповідно до типовості палеографічних характеристик **з**.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1475 (табл. СХІІІ, 3)

Тиньк у місці розташування запису дуже пошкоджений, простежуються лише декілька літер:

**ГИП-М-----
---ОЕМ-----
П**

Нижній рядок містить лише **п**, тиньк навколо неї рівний, отже, інших літер тут не було. Вочевидь, напис залишився незавершеним.

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и п[о]м[ози] ... св[оєм][оу] ...

Господи, поможи ... своєму ...

Датування. За формою написання **є** з засічкою на язичку та **и** з короткими засічками графіті датується другою чвертю XII – кінцем XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1476 (табл. СХІІІ, 4)

Збереженість напису добра, всі його складові чітко читаються:

**Г̄ИПОМО
ЗИРАВОУСВО
ЄМОУГР**

Тиньк наприкінці нижнього рядка рівний, це вказує на незавершеність напису. Дві літери **гр** можуть розглядатись як початок імені в давальному відмінку **Гр(игорню)** 'Григорію' або як прикметник **гр(ешънамоу)** 'грішному'. Зважаючи на структуру традиційної формули, в якій після слів „рабу своєму” частіше ставилось ім'я прохача, перший варіант реконструкції виглядає більш вірогідним. Зважаючи на цю обставину, з розбивкою на слова текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и помози равоу своємоу Гр(игорню).

Господи, поможи рабу своєму Григорію.

Датування. За формою написання **в** з виступом зверху, **г** з виступом зверху, **з** з переломом хвоста, прямолінійних **р** з відкритою та направленою кутом вперед петлями графіті може бути датоване другою чвертю XII – кінцем XIII ст.; при цьому більш вірогідною верхньою межею появи напису варто визнати кінець XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1477 (табл. СХІІІ, 5)

На фресці прокреслений малюнок у вигляді заплетеної в косу стрічки.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю ХІ – кінцем ХVІ ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 1478 (табл. СХІV, 1)

Тиньк у місці розташування запису пошкоджений вибоями та затертий, відтак ідентифікуються переважно його початкові складові:

КОСМОУ--Ь---С
РОМО

Повна реконструкція тексту ускладнена, на початку верхнього рядка читається ім'я **Космоу** 'Козьму'. Знахідний відмінок дозволяє зробити припущення, що перед нами фрагмент молитви.

Датування. Форма літери **к** зі зменшеним верхом та прямолінійної **р** з округлою петлею дозволяють датувати графіті в межах кінця ХІ – середини ХІV ст.; при цьому більш вірогідними хронологічними рамками є остання чверть ХІІІ – перша чверть ХІV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1479 (табл. СХІV, 2)

Поверхня фрески в місці розташування запису пошкоджена, проте більшість складових можуть бути ідентифіковані:

ГІП-МРВС-ОЕГО
МА--
ИЛА

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст може бути представлений наступним чином:

Г(оспод)н [п]о[м(илу)и] р(а)в(а) с[в]оєго Ма[н]у[и]ла.

Господи, помилуй раба свого Мануїла.

Напис виконано доволі незграбно, літери мають різні розміри, що виказує не зовсім вправного писця.

Датування. За формою написання літери **а** з видовженою спинкою та покриттям, **в** з округлою петлею та виступом зверху, **г** з виступом зверху графіті датується другою чвертю ХІ – кінцем ХІІ ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1480 (табл. СХV, 1)

Тиньк у місці розташування напису значно пошкоджений, більша частина складових не підлягає впевненій ідентифікації:

- **εο** - - - - **εσ** - - - -
- **ενοα** - **λα** - - - **ο** - **ος**

Через значні втрати реконструкція тексту унеможливлена.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті ХІ – кінця ХІІІ ст.; застосування кириличної палеографії дозволяє обмежити верхню хронологічну межу кінцем ХІІ ст. за формою написання **а** з видовженою спинкою.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1481 (табл. СХV, 2)

Опубліковане О. Євдокімовою [Євдокимова 2008, с. 626-627].

Між публікацією О. Євдокімової та оригіналом спостерігається ряд розбіжностей:

${}^1\kappa\epsilon^2\beta\omega\eta\theta\eta^3\tau\omicron\nu\delta\zeta\lambda^4\dots$

1) перед початком напису поставлений невеликий рівнораменний хрестик, пропущеним дослідницею;

2) над літерами $\kappa\epsilon$ прокреслене хвилясте титло, яке також було пропущене в публікації;

3) замість вказаних трьох літер $\eta\theta\eta$ на фресці чітко простежуються, незважаючи на пошкодження тиньку, дві $\theta\eta$;

4) середня частина літери δ викришилась, вона ідентифікується за контурами, а вказані за нею літери $\iota\lambda$ відсутні взагалі.

Відтак, наявний на стіні текст має наступний вигляд:

$+ \kappa\tilde{\epsilon}\beta\omega\theta\eta\tau\omicron\nu\delta\text{---}$

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів:

$\text{K}(\nu\rho\iota)\epsilon\beta\omega(\eta)\theta\eta\tau\omicron\nu\delta[\zeta\lambda\omicron\nu] \dots$

$\text{K}\acute{\upsilon}\rho\iota\epsilon\beta\omicron\eta\theta\epsilon\iota\tau\omicron\nu\delta\omicron\upsilon\lambda\omicron\nu \dots$

Господи, поможи рабу ...

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1482 (табл. CXVI, 1)

Тиньк у місці розташування запису пошкоджений, простежуються літера Γ та, на деякій відстані, $\Pi\Theta$. Найвірогідніше реконструювати текст як початок традиційної формули $\Gamma(\omicron\sigma\pi\omicron\delta)[\eta] \text{ по}[\mu\omicron\zeta\eta]$ 'Господи, поможи'.

Датування. За формою написання π з виступом зверху графіті може бути датоване другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1483 (табл. CXVI, 2)

На фресці прокреслено профіль обличчя людини, на якому чітко виділяються око та ніс. Також позначено вдягнутого на голову капелюха. Нижня частина зображення знищена вибоєм.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 1484 (табл. CXVI, 3)

На поверхні стіни видряпаний чотирираменний хрест з розширеними у вигляді трикутників кінцями.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1485 (табл. CXVI, 4)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест з довгою щоглою та короткою перекладаиною.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1486 (табл. СХVII, 1)

По фресковому тиньку прокреслений малюнок простого чотирико-
нечного хреста.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається
другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1487 (табл. СХVII, 2)

Тиньк у місці розташування запису пошкоджений, впевнено
ідентифікуються лише літери **Н** та, на деякій відстані, **ЪНАГ**. Подібне
закінчення виглядає як фрагмент слова [гр'ѡш]ънаг[о] 'грішного', проте
подібна реконструкція не може бути прийнята, оскільки між початковою **н**
та **ъ** відстань дуже мала для того, щоб тут вмістились чотири знаки.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю
XI – кінцем XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1488 (табл. СХVII, 3)

На фресці прокреслені літери **О** та, вірогідно, **Б**, що має подвійну
верхню перекладину. Вигляд поверхні тиньку вказує, що запис складався
лише з двох знаків.

Датування. За формою написання **в** з петлею кутом вперед графіті
може бути датоване в межах другої чверті XI – другої чверті XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1489 (табл. СХVII, 4)

Тиньк у місці розташування графіті дуже пошкоджений. На початку
рядка визначається **М**, наприкінці **БЪ** та, на деякій відстані, **Л** і ймовірно **У**.
Через значні пошкодження реконструювати текст не виявляється за мож-
ливе.

Датування. За формою написання літери **в** з округлою петлею час
появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – середини XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

І.26. Фреска з образом невідомого святого

*Розташована в арці-переході між другими з заходу компартиментами
свв. апостолів Петра і Павла та центральної нави на східній грані східної лопатки
третього від вівтаря південного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Н. Герсасименко,
А. Захарова та В. Сарабьянов на підставі даних іконографії та особливостей
розташування фрески визначили образ як св. Ігнатія, Константинопольського
патріарха [Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2009, с. 232-233, ил. 32]. На дум-
ку Н. Нікітенко, на фресці вірогідно зображений св. апостол Фадей, проте пи-
тання ідентифікації образу потребує спеціального дослідження. Стародавній
тиньк майже не зберігся, тому тут вдалося виявити лише два графіті, № 1490
та № 1491 (табл. II, 2).*

Графіті № 1490 (табл. СХVIII, 1)

Тиньк у місці розташування запису дуже пошкоджений, прости-
жуються лише окремі літери та їх фрагменти. Впевнено можемо іденти-
фікувати лише чотири з них, **ЄО** посередині рядка та **ЄО** наприкінці.

Датування. Форма прорізів дозволяє віднести час появи графіті до
другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1491 (табл. СХVIII, 2)

Поверхня фрески в місці розташування запису пошкоджена, ідентифікуються лише літери **ГѠ** під горизонтальним титлом та **П**. Найвірогідніше реконструювати текст як початок традиційної формули **ГѠ(сподн) п[омози]** 'Господи, поможи'.

Датування. Вигляд каналів прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

I.27. Фреска з образом невідомого святого

Розташована в південно-західному куті другого з заходу компартимента на північній грані східної лопатки третього від вівтаря південного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Біля ребра лопатки в трьох місцях на невеликих ділянках стародавній тиньк втрачений, поверхня стіни вкрита вибоями та подряпинами. На фресці виявлено два графіті, № 1492 та № 1493 (табл. II, 2).

Графіті № 1492 (табл. СХІХ, 1)

Тиньк у місці розташування запису пошкоджений, однак зможемо встановити, що він складався з чотирьох знаків. З них впевнено ідентифікується перший **А**, третій **Л** та четвертий **Є**. Найвірогідніше реконструювати текст як запис року **А[Х]ЛЄ '1635'**.

Датування. Запис містить пряму вказівку року виконання; палеографічні ознаки його складових, насамперед **є** у вигляді дзеркальної трійки, а також форма прорізів не суперечать датуванню запису серединою 30-х рр. XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1493 (табл. СХІХ, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена, відтак на фресці читаються лише окремі його складові:

ГѠПОМОЗИ
РА----ВОЕМ
---Є-----
----А-----О
----ДАЮ

З розбивкою на слова та реконструкцією втрачених фрагментів початок тексту виглядає наступним чином:

Г(осподн) помози ра[воѣ с]воєм[оѣ] ...

Господи, поможи рабу своєму ...

На нашу думку, останнє слово, що зберегло лише закінчення, варто реконструювати як дієслово **[вѣ]даю** 'відаю', скоріше за все у заперечній формі.

Датування. За формою написання **а** з округлою петлею, **А**-подібної **д**, **Ѣ**-подібної **з** та прямолінійної **р** з округлою петлею графіті може бути датований кінцем XI – кінцем XII ст.

Категорія: молитовний напис.

I.28. Фреска із зображенням орнаменту

Розташована в південно-західному куті другого з заходу компартимента

та на східній грані північної лопатки третього від вівтаря південного хрещатого стовпа (табл. II, 1). У верхній частині біля ребра втрачена невелика ділянка стародавнього тиньку, проте в цілому збереженість фрески непогана, незважаючи на наявні дрібні вибої та подряпини. На поверхні стіни виявлено два графіті, № 1494 та № 1495 (табл. II, 2).

Графіті № 1494 (табл. СХХ, 1).

Тиньк у місці розташування нижньої частини запису пошкоджений, тому тут визначаються лише дві літери, розміри яких більші за розміри інших знаків, однак усі вони виконані одним автором, що підтверджує форма прорізів:

Г̄ИПОМО
ЗИРАВОУ
СВОЕМОУ
ФЕДРО-
С---М-

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст перших чотирьох рядків виглядає наступним чином:

Г(оспод)и помози равоу своємоу Федору[у] ...

Господи, помози рабу своєму Федору ...

Датування. За формою написання в, петля якої має два заломы, А-подібної д, прямолінійної р з округлою відкритою петлею графіті може бути датоване кінцем XIII – серединою XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1495 (табл. СХХ, 2)

Фресковий тиньк у місці розташування запису пошкоджений. Втім, можемо встановити, що на поверхні стіни були прокреслені чотири знаки, з яких можемо ідентифікувати перший **А**, третій **П** та четвертий **Л** або **А** без перемички. Вірогідно, їх варто розглядати, подібно до № 1492, як запис року **А[Х]ПА '1681'**.

Датування. В записі міститься пряма вказівка року, палеографічні особливості його складових не суперечать датуванню останньою чвертю XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

I.29. Фреска з образом св. апостола-євангеліста Іоанна

Розташована в арці-переході між другим з заходу та західним компартиментами на північній грані північної лопатки третього від вівтаря південного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Образ святого визначений за іконографією Н. Нікітенко [Никитенко 2004, с. 251-252]. Варто зазначити, що Н. Герасименко, А. Захарова та В. Сарабьянов визначають образ як св. пророка Єлисея [Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2009, с. 229]. В обох випадках дослідники спирались на іконографію та особливості розташування фрески, що обумовлене програмним зв'язком цього образу та виконаного навпроти зображення св. пророка Іллі. Втім, більш переконливою є версія Н. Нікітенко, яка пояснює особливості розташування фрески навпроти св. Іллі втіленням ідеї

спадкоємності Старого та Нового завіту, уособленому в постатях пророка та євангеліста. У середній частині фрески стародавній тиньк не зберігся, в нижній він досить сильно пошкоджений вибоями. На поверхні стіни виявлено чотири графіті, яким надано номери від № 1495-го по № 1499-й (табл. II, 2).

Графіті № 1496 (табл. СХХІ, 1)

Тиньк у місці розташування малюнка пошкоджений, однак в цілому можемо встановити, що на фресці прокреслений чотириконечний хрест, рівні рамена якого оформлені у вигляді трикутників.

Датування. Прорізи повністю закриті шпаклівкою, тож час появи графіті окреслюється широким проміжком часу від другої чверті XI до кінця XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1497 (табл. СХХІ, 2)

На поверхні стіни простежуються два знаки у вигляді нахилених ліворуч паралельних рисок, між якими видряпані кілька нахилених праворуч засічок.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 1498 (табл. СХХІ, 3)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1499 (табл. СХХІ, 4)

Тиньк у місці розташування напису дуже пошкоджений, втім, майже всі його складові впевнено простежуються:

Г̄НПОМОЗИРАБОУВО

К---

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и помози рабоу (с)воє[моу].

Господи, помози рабу своєму.

Звертає на себе увагу факт помилкового написання слова „своєму”, в якому автор пропустив першу літеру **с**.

Датування. За формою написання Ъ-подібної **з**, **м** з провисаючою петлею та вертикальними щоглами, а також прямолінійної **р** з розкритою петлею кутом вперед графіті датується в межах середини XII – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

I.30. Фреска з образом св. мч. Кіпрілли

Розташована в південно-східному куті західного компартимента на західній грані північної лопатки третього від вітара південного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Образ святої ідентифікований завдяки частково збереженому супровідному напису: над правим плечем можемо розібрати записані в стовпчик п'ять літер **НАГІА** 'свята', над лівим збереглись лише початкові чотири **КВПР**. Зафіксоване в дипінті ім'я може бути реконструйоване як **КВПР[ІЛЛА]** 'Кіпрілла'. Відповідно до інформації дипінті, на фресці зображено св. мч. Кіпрілу (Кіріллу),

яка постраждала за віру в Лівії за Діоклетіана (284 – 313); пам'ять святої припадає на 5 липня. У верхній лівій частині втрачена невелика ділянка стародавнього тиньку, проте в цілому фреска збереглась добре, незважаючи на вибоїни та подряпини, особливо у нижній частині. На поверхні стіни виявлено дев'ять графіті, яким надано номери від № 1500-го по № 1508-й (табл. II, 2). Запис № 1500 досліджувався спільно з Н.Сінкевич.

Графіті № 1500 (табл. СХХІІ)

Тиньк у місці розташування напису пошкоджений, однак завдяки великим розмірам літер на фресці доволі впевнено читається ім'я автора: Mykolaj Kozlowsky 'Микола Козловський'.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах останньої чверті XVI – кінця XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 1501 (табл. СХХІІІ, 1)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест. Над перекладиною обабіч щогли видряпані складові теонімограми [I]G та XG під горизонтальними титлами.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1502 (табл. СХХІІІ, 2)

Поверхня стіни в місці розташування запису пошкоджена та слабо розчищена від шпаклівки. На фресці простежуються три знаки, перший з яких скидається на літеру **Б**, другий – на **И**, третій – на **Г**.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 1503 (табл. СХХІІІ, 3)

По фресковому тиньку прокреслений малюнок простого чотириконечного хреста.

Датування. Вигляд каналів прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1504 (табл. СХХІІІ, 4)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1505 (табл. СХХІV, 1)

Тиньк у місці розташування малюнку пошкоджена, втім, на поверхні стіни досить чітко простежується простий чотириконечний хрест.

Датування. Вигляд каналів прорізів дозволяє окреслити час появи графіті проміжком часу від другої чверті XI до кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1506 (табл. СХХІV, 2)

Незважаючи на пошкодження, на фресці добре простежується малю-

нок простого чотириконежного хреста.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1507 (табл. СХХІV, 3)

На фресці прокреслений простий шестикінецьний хрест, який складається зі щогли, перекладки та підніжжя.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 1508 (табл. СХХІV, 4)

По фресковому тиньку прокреслені дві літери **Г** та **В**.

Датування. За формою написання **в** з переломом при щоглі графіті датується в межах другої чверті XI – початку XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

I.31. Фреска із зображенням орнаменту

Розташована в південно-східному куті західного компартимента на північній грані західної лопатки третього від вівтаря південного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Незважаючи на дрібні вибої та невеликі втрати у верхній частині, збереженість фрески добра. Втім, на поверхні стіни виявлене лише одне графіті, № 1509 (табл. II, 2).

Графіті № 1509 (табл. СХХV)

Права частина напису знищена вибоєм, простежуються літери **А**, **Б** та щогла й верхня петля **В**.

Датування. За формою написання літери **в** з виступом зверху та петлею кутом вперед графіті датується в межах другої чверті XI – першої чверті XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

I.32. Фреска з образом св. мч. Агафії

Розташована в арці-переході між другими з заходу компартиментами свв. апостолів Петра і Павла та центральної нави на західній грані західної лопатки третього від вівтаря південного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Образ святої ідентифікований завдяки інформації напису № 1512. У нижній частині наявні невеликі втрати стародавнього тиньку, поверхня стіни пошкоджена дрібними вибоями, в окремих місцях вона слабо розчищена від олійної фарби XIX ст. Тут виявлено три графіті, яким надано номери від № 1510-го по 1512-й (табл. II, 2).

Графіті № 1510 (табл. СХХVI, 1)

Тиньк у місці розташування малюнка пошкоджений. Втім, відносно чітко простежуються контури кисті руки в жесті благословення з випростаними вказівним та середнім пальцями, зігнутими безіменним та мізинцем, притиснутими до великого.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 1511 (табл. СХХVI, 2)

На фресці прокреслена літера **К**.

Датування. Форма каналів прорізів дозволяє окреслити час появи графіті проміжком часу від другої чверті XI до кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 1512 (табл. СХХVI, 3)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена, однак його складові відносно впевнено ідентифікуються:

ОГ

А·Ф·Ь

▲

Запис, який містить одне слово **Ога·Ф·Ь▲** 'Агафія', знаходиться доволі високо від підлоги, на місці дипінті з іменем святої.

Датування. Форми написання **а** з розкритою петлею й покриттям, **ф** з покриттям, а також **▲** без перемички та покриттям дозволяють датувати графіті другою чвертю XII – третьою чвертю XIII ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

I.33. Фреска із зображенням орнаменту

Знаходиться на південній стороні арки-переходу від західного компартимента приділа до внутрішньої західної галереї (табл. II, 1). Ліва половина стародавнього тиньку втрачена, втрати є і в нижній частині. Поверхня стіни дуже пошкоджена дрібними вибоями та подряпинами. Тут виявлено два графіті, № 1513 та № 1514 (табл. II, 2).

Графіті № 1513 (табл. СХХVII, 1)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

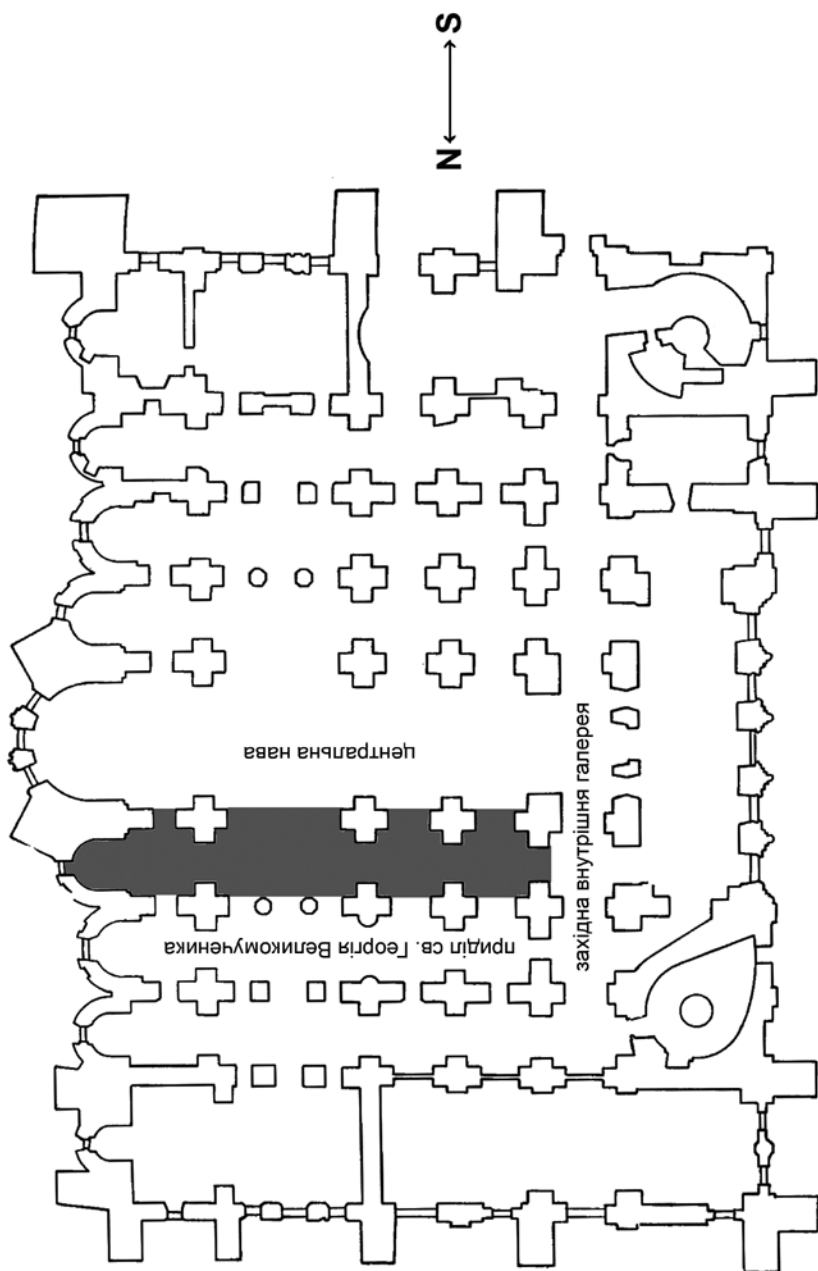
Графіті № 1514 (табл. СХХVII, 2)

Незважаючи на пошкодження, на поверхні стіни простежується малюнок простого чотириконечного хреста.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

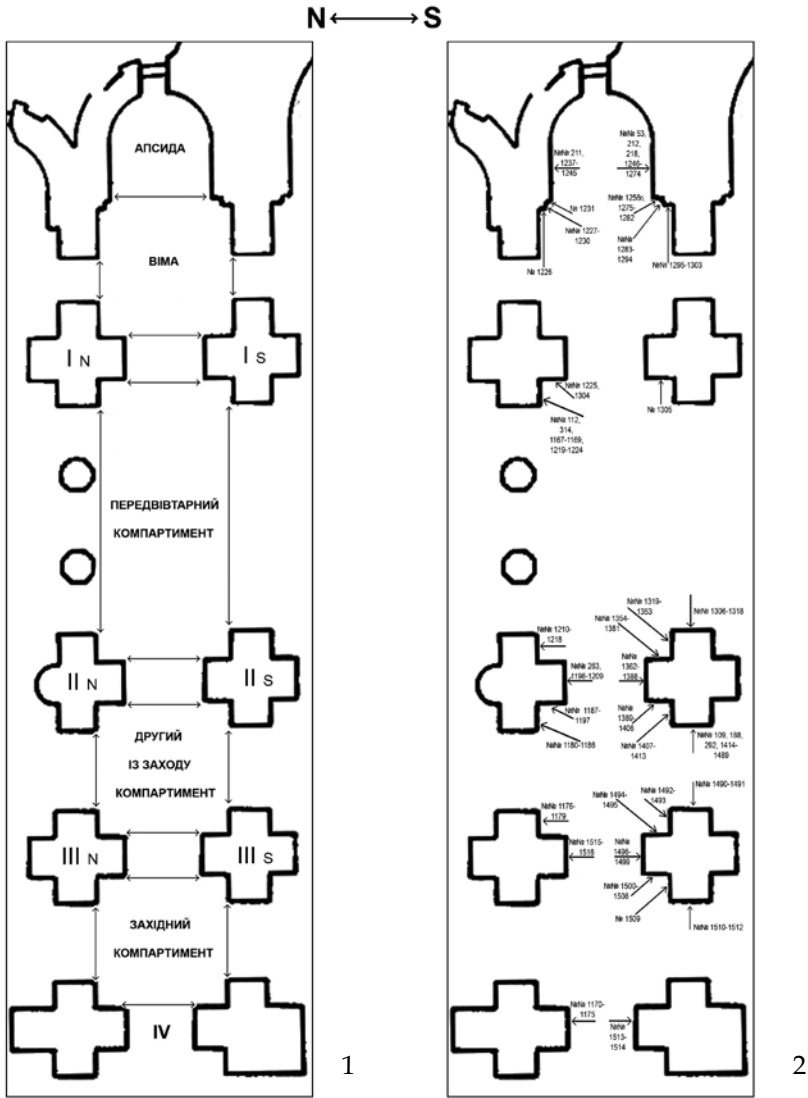
Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

ТАБЛИЦІ ІЛЮСТРАЦІЙ

Таблиця 1

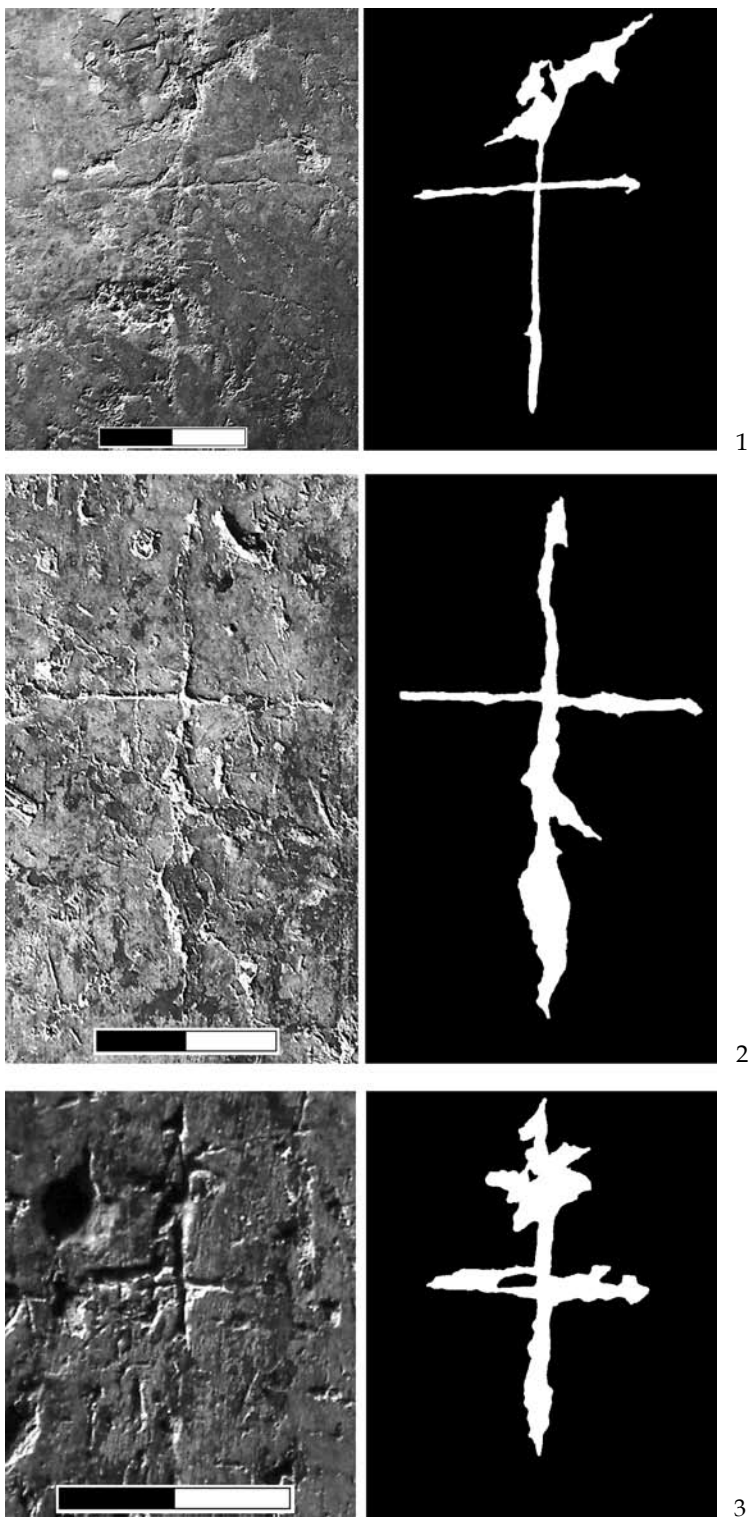
План першого поверху Софії Київської із позначенням архітектурного об'єму досліджуваної ділянки.

Таблиця II

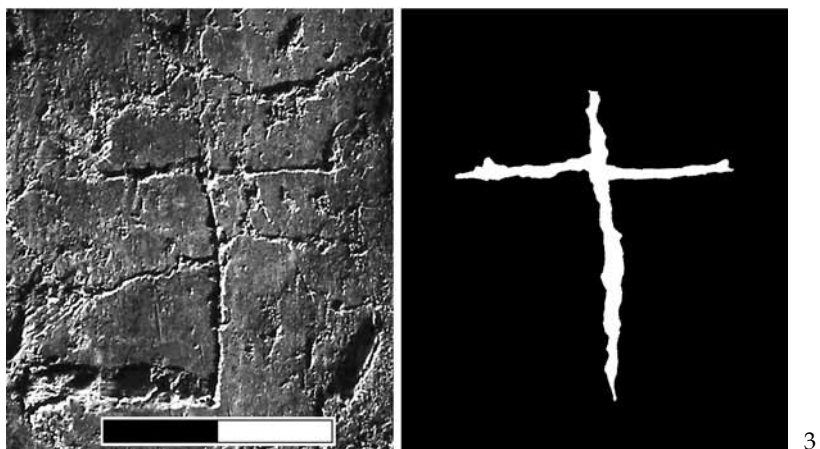
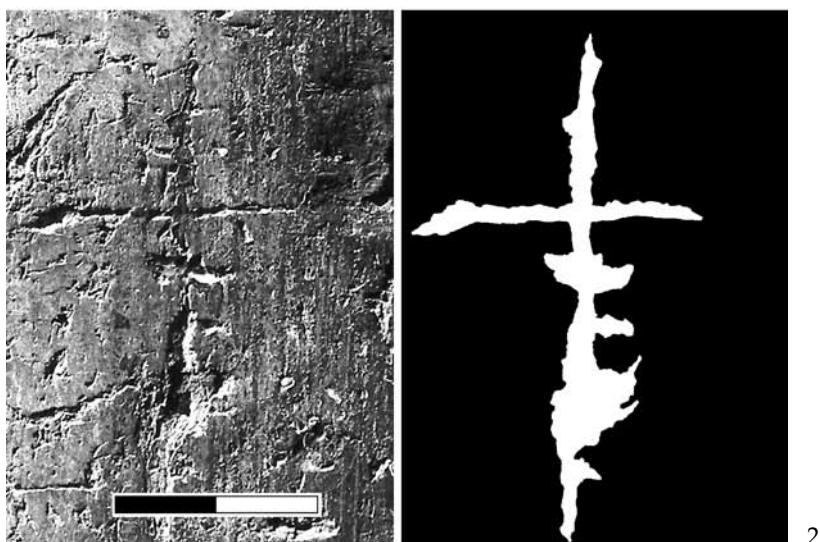
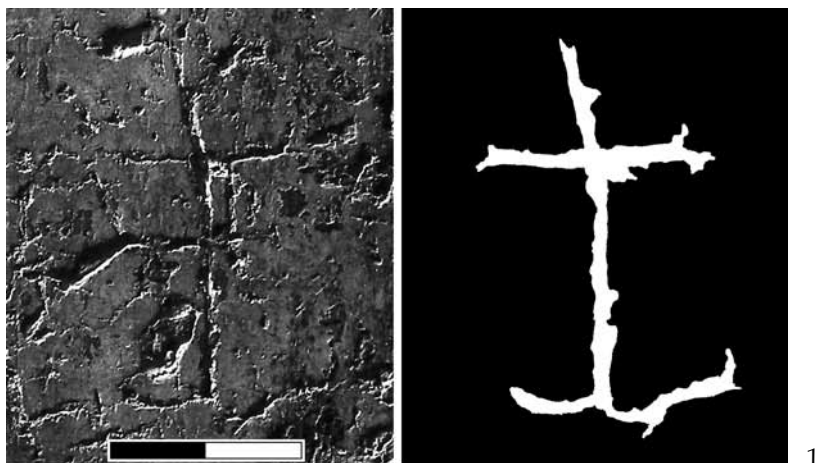
1 – план приділа св. апостолів Петра і Павла з позначенням його архітектурних об’ємів. Умовні позначення: I n – перший від вітваря північний хрещатий стовп; I s – перший від вітваря південний хрещатий стовп; II n – другий від вітваря північний хрещатий стовп; II s – другий від вітваря південний хрещатий стовп; III n – третій від вітваря північний хрещатий стовп; III s – третій від вітваря південний хрещатий стовп; IV – перехід до західної внутрішньої галереї

2 – план приділа св. апостолів Петра і Павла зі схемою розташування графіті.

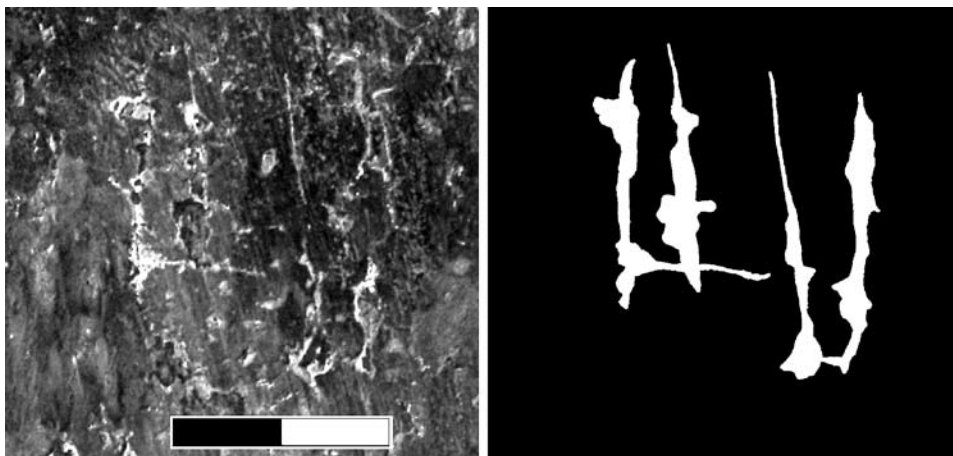
Таблиця III

Фото та прорис графіті: 1 – № 1170, 2 – № 1171, 3 – № 1172.

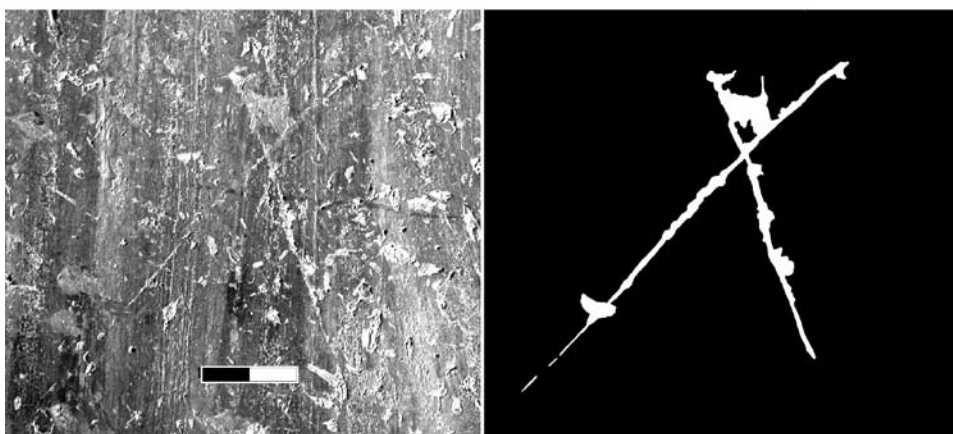

Таблиця IV

Фото та прорис графіті: 1 – № 1173, 2 – № 1174, 3 – № 1175.

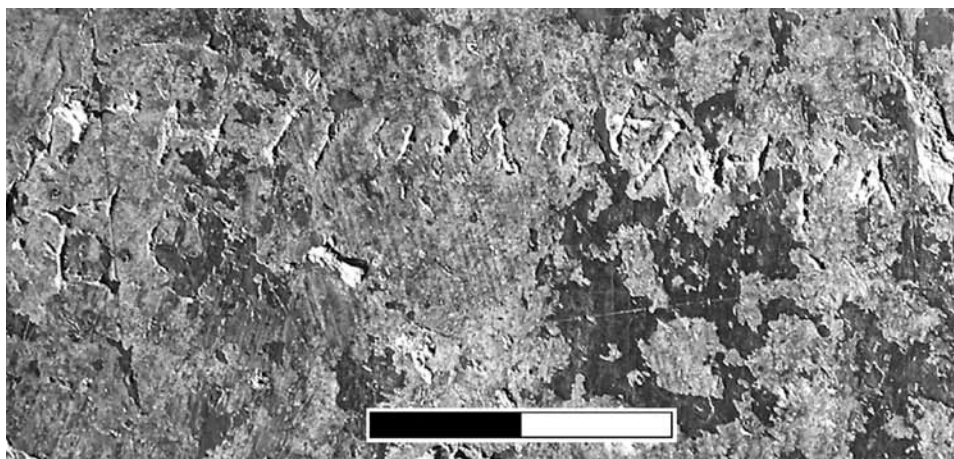

1

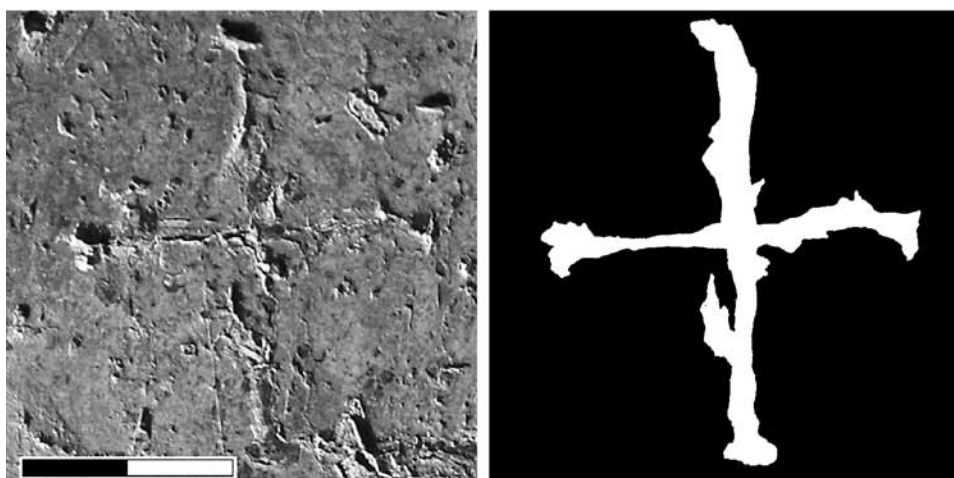

2

Таблиця V
Фото та прорис графіті: 1 - № 1515, 2 - № 1516.

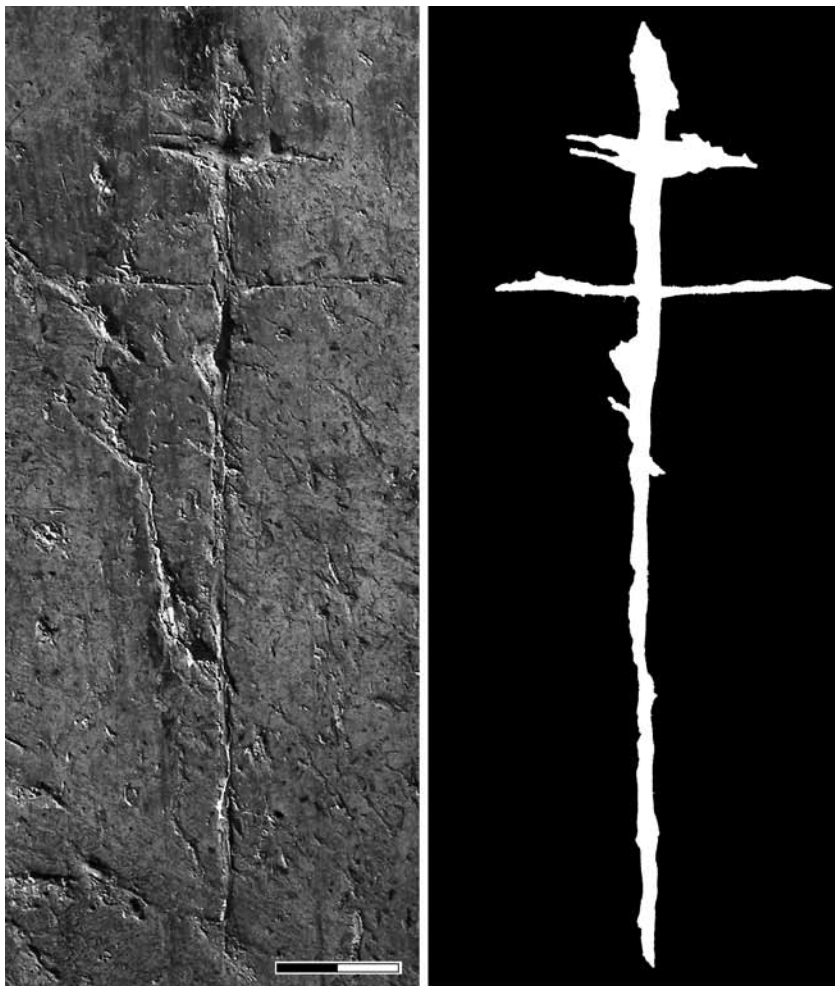

1

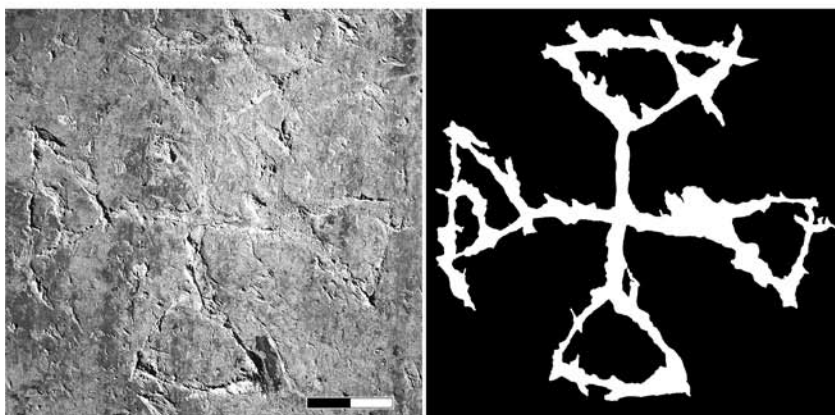

2

Таблиця VI
Фото та прорис графіті: 1 - № 1176, 2 - № 1177.

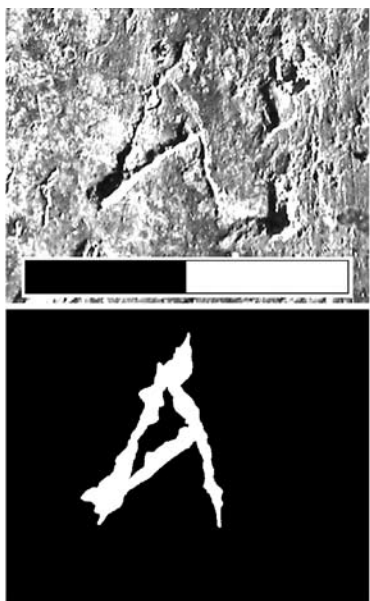

1

2

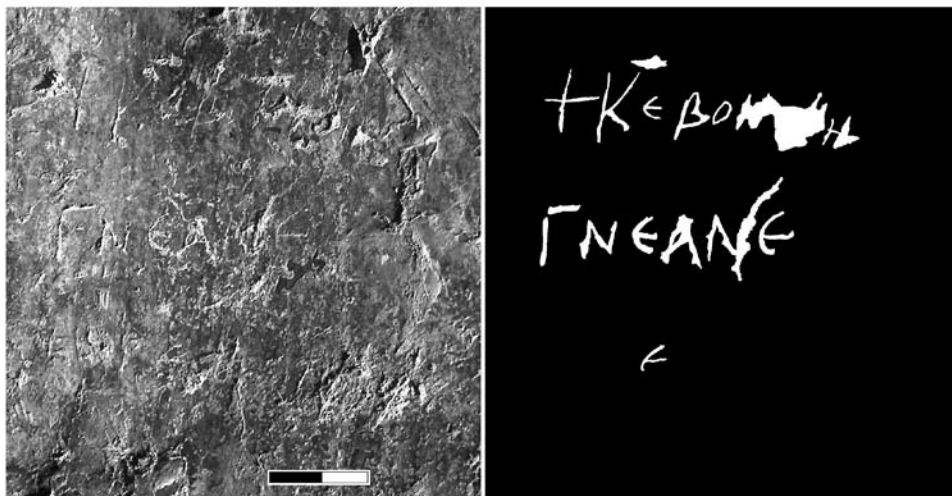
Таблиця VII
Фото та прорис графіті: 1 - № 1178, 2 - № 1179.

1

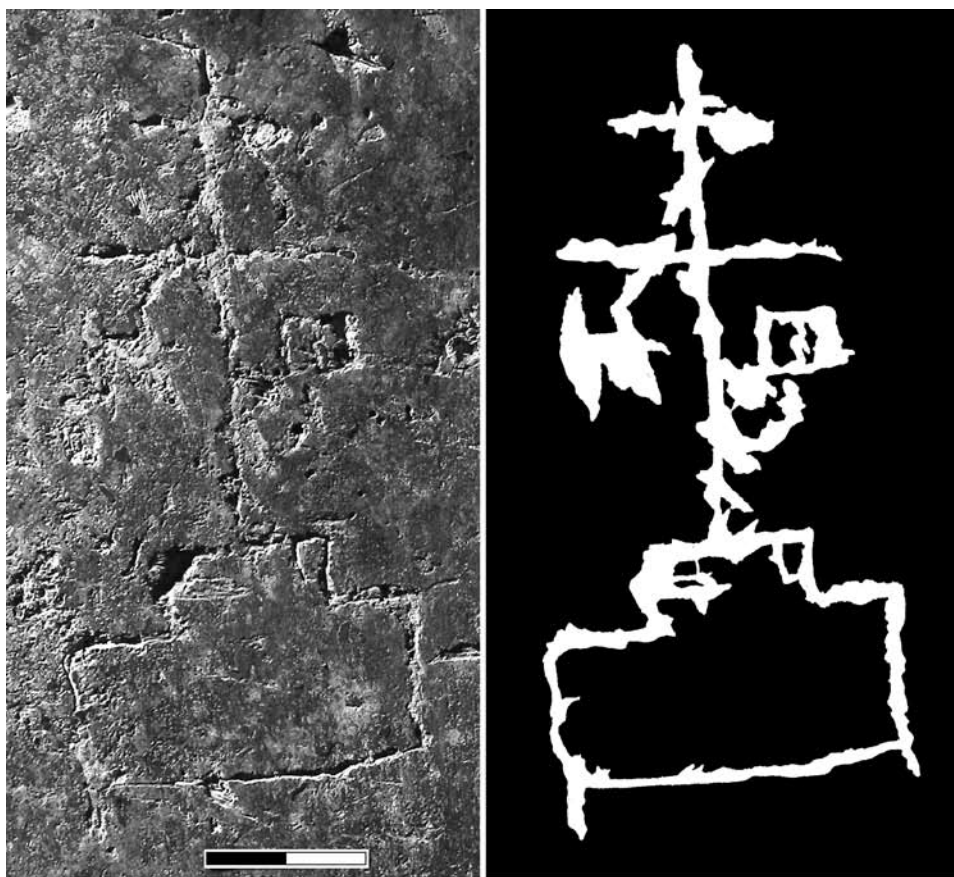
2

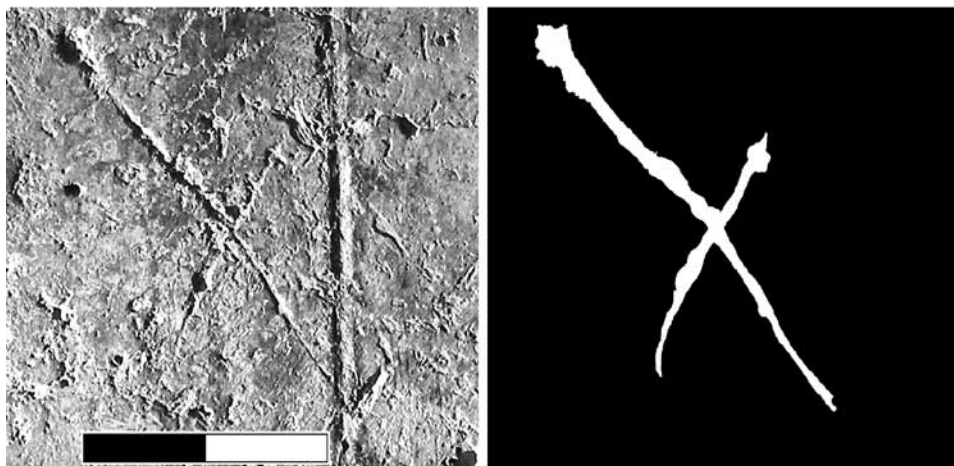
3

Таблиця VIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 1180, 2 – № 1181, 3 – № 1182 та № 1182а.

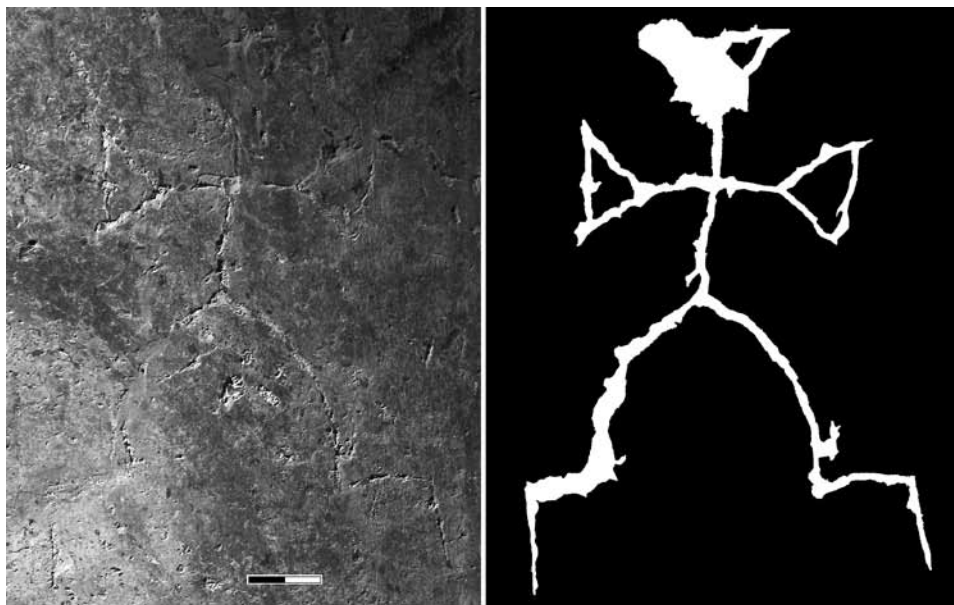

1

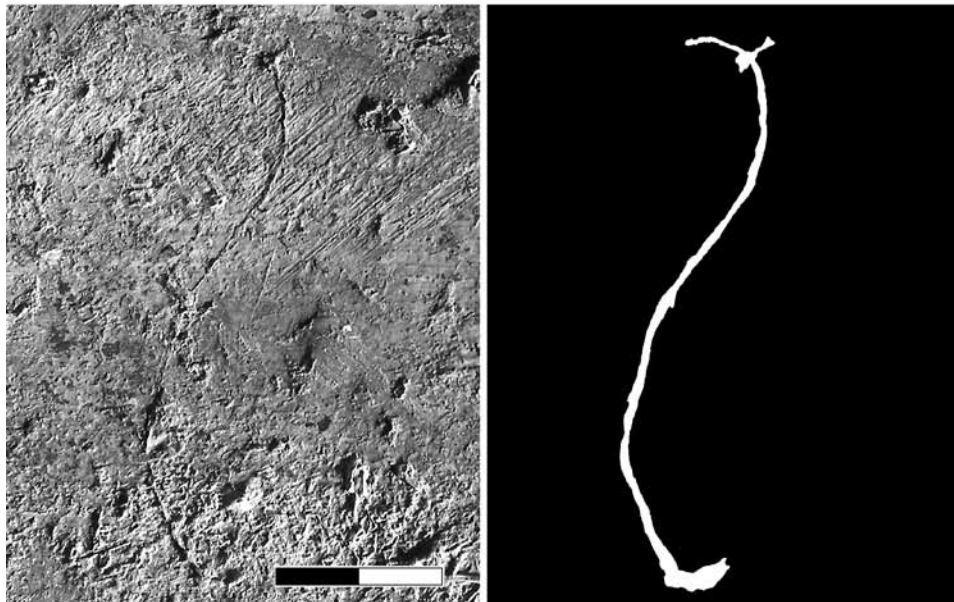

2

Таблиця ІХ
Фото та прорис графіті: 1 - № 1183, 2 - № 1184.

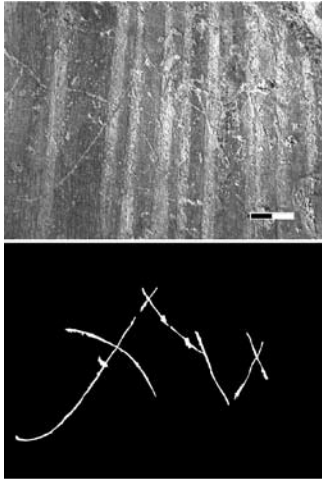

1

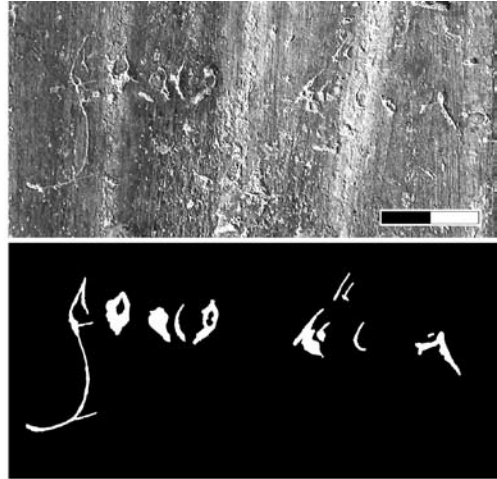

2

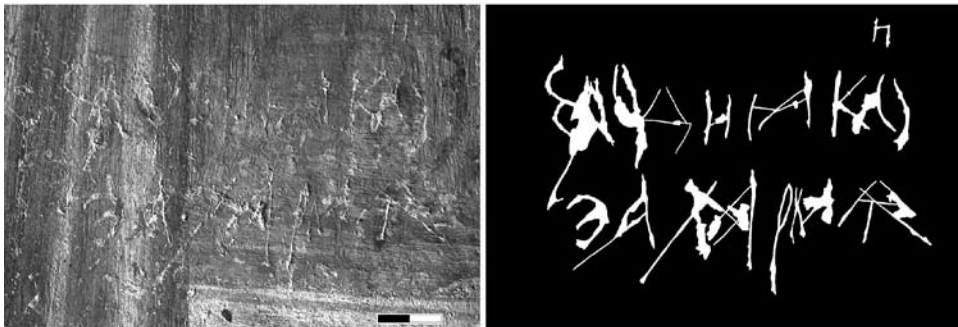
Таблиця X
Фото та прорис графіті: 1 - № 1185, 2 - № 1186.

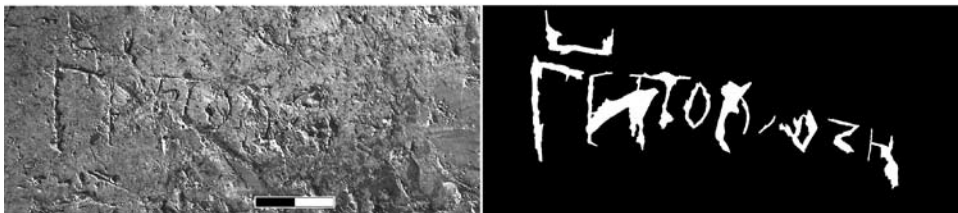
1

2

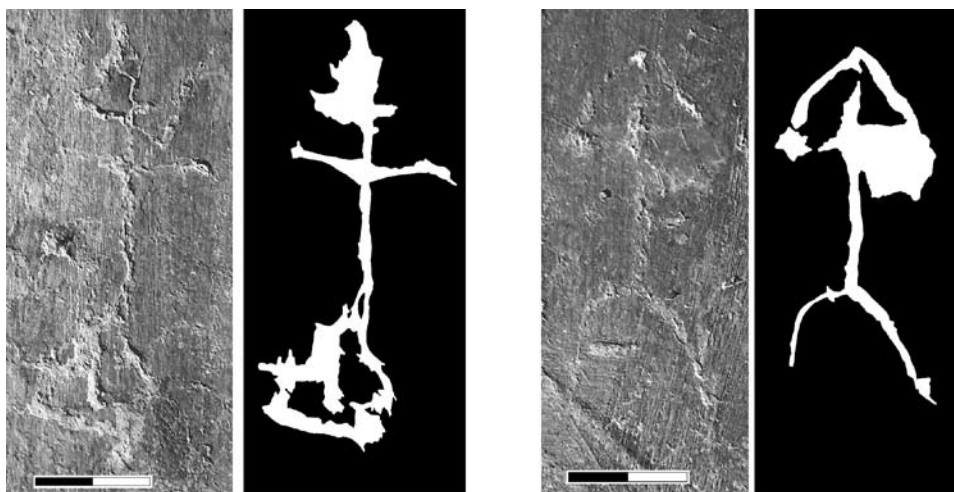
3

4

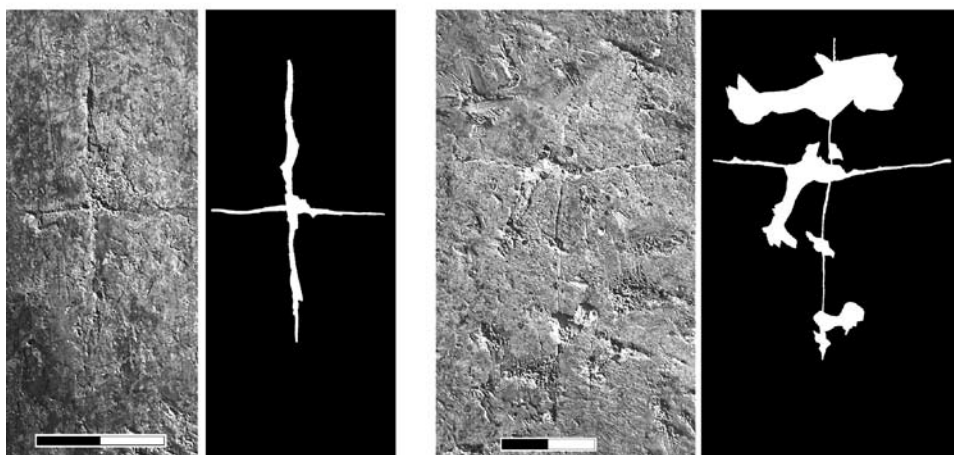
Таблиця XI

Фото та прорис графіті: 1 - № 1187, 2 - № 1188, 3 - № 1189, 4 - № 1190.

1

2

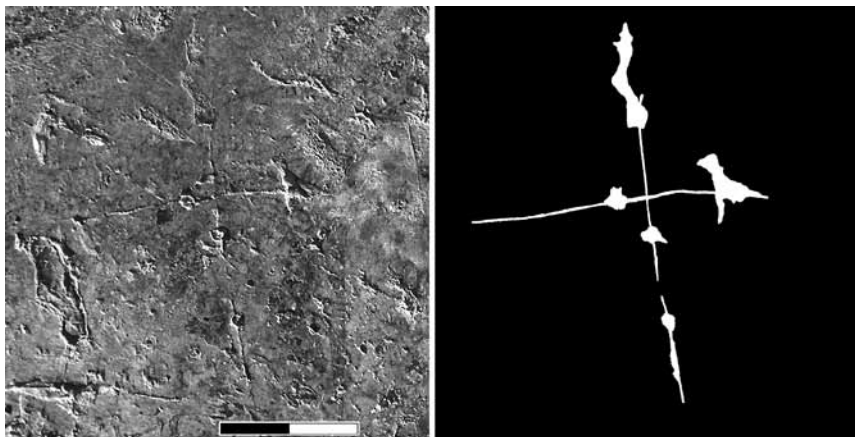

3

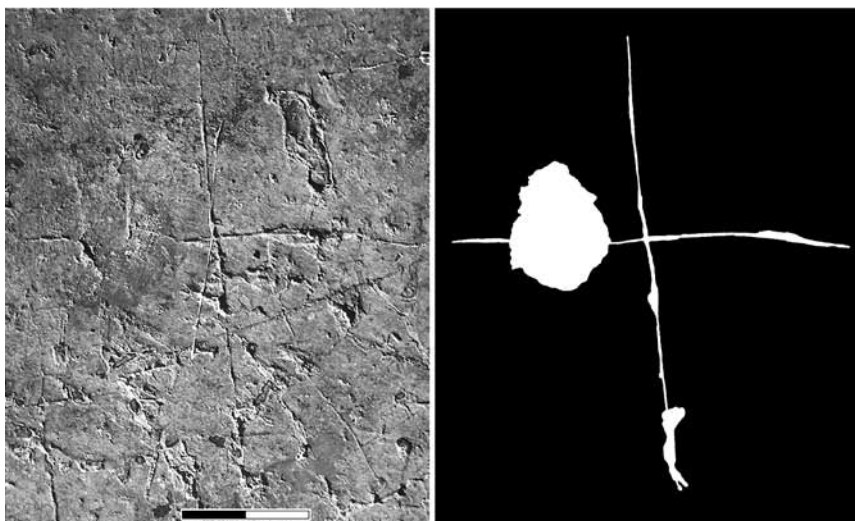
4

Таблиця XII

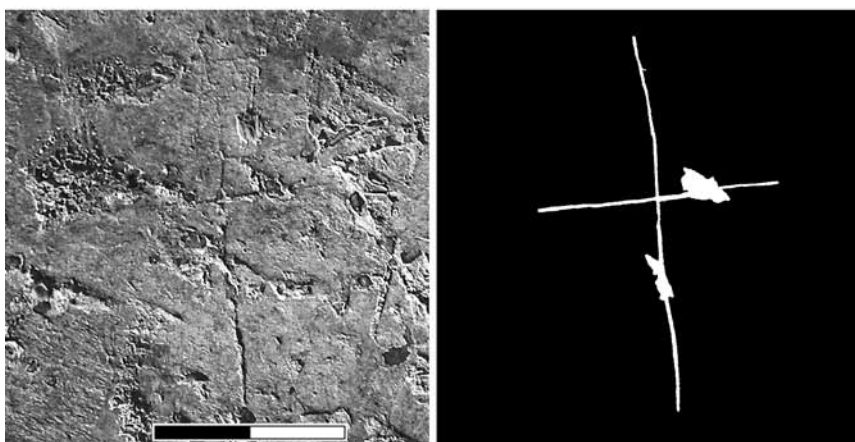
Фото та прорис графіті: 1 - № 1191, 2 - № 1192, 3 - № 1193, 4 - № 1194.

1

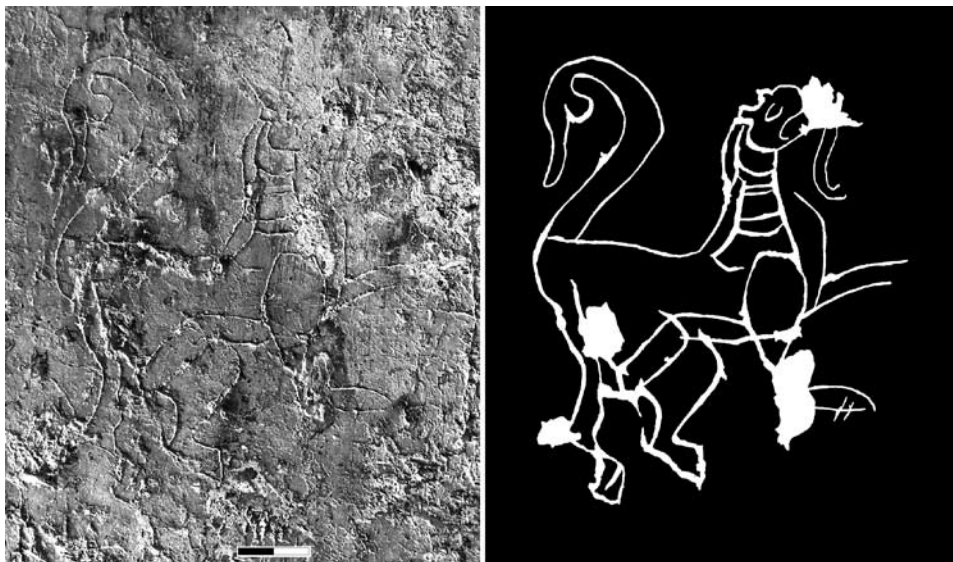
2

3

Таблиця XIII

Фото та прорис графіті: 1 - № 1195, 2 - № 1196, 3 - № 1197.

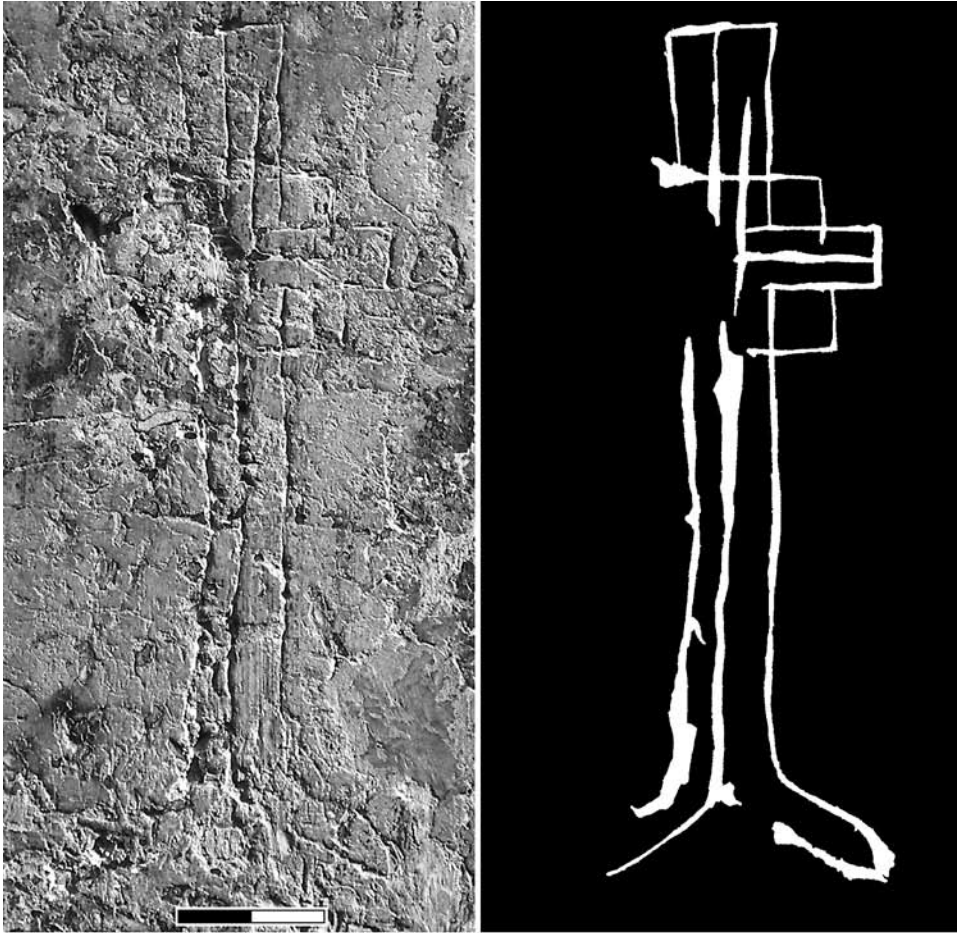

1

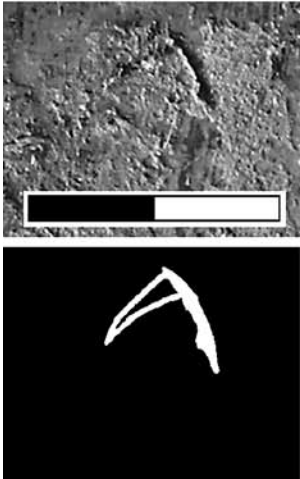

2

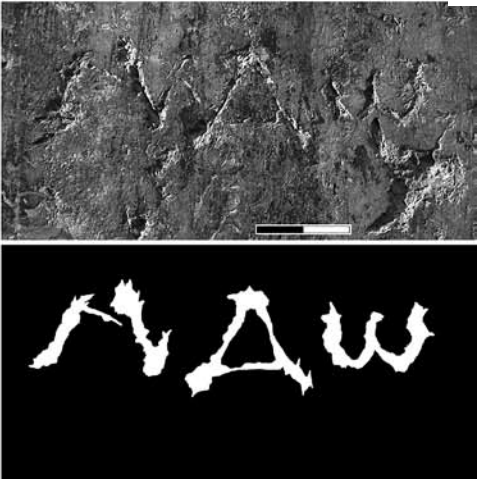
Таблиця XIV
Фото та прорис графіті: 1 - № 263, 2 - № 263а.

1

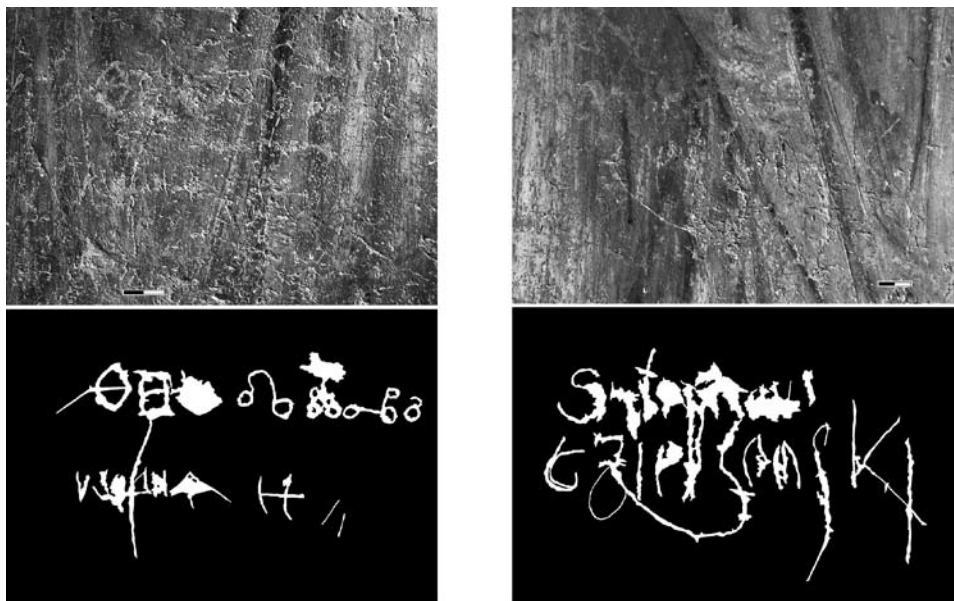

2

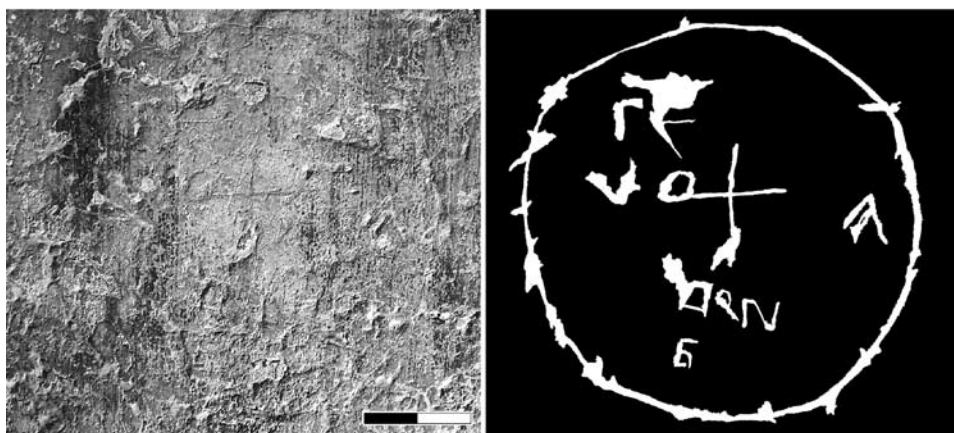

3

Таблиця XV
Фото та прорис графіті: 1 - № 2635, 2 - № 1198, 3 - № 1199.

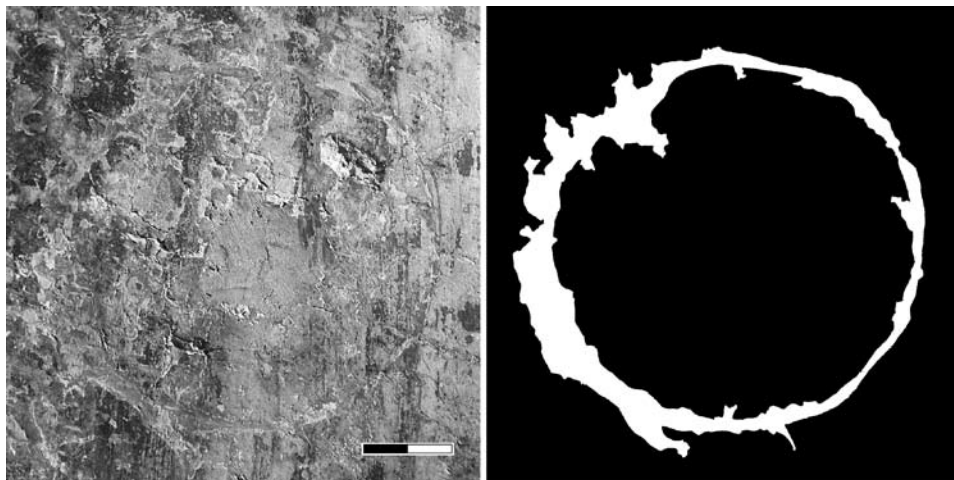
1

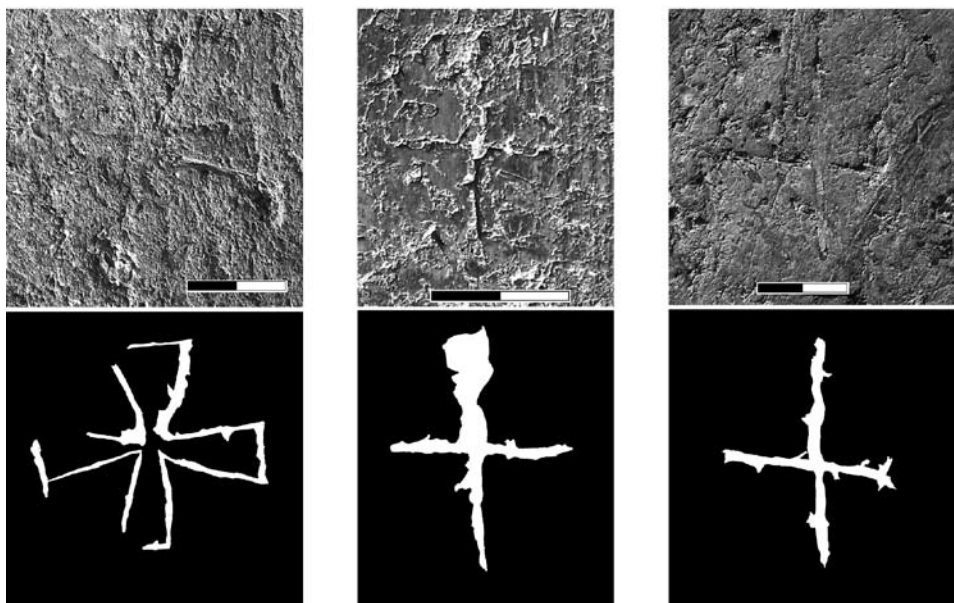
2

Таблиця XVI

Фото та прорис графіті: 1 - № 1200, 2 - № 1201, 3 - № 1202.

1

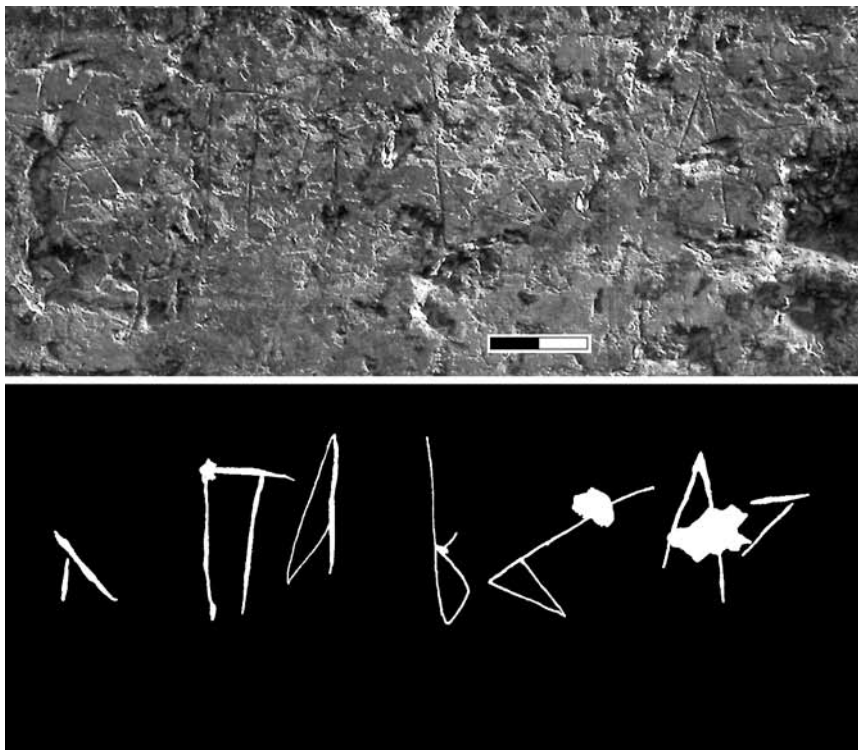
2

3

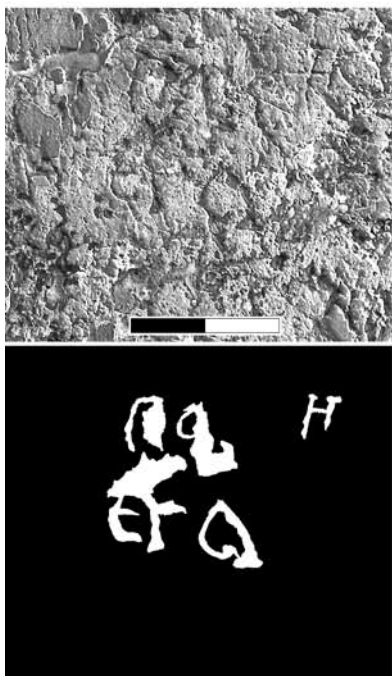
4

Таблиця XVII

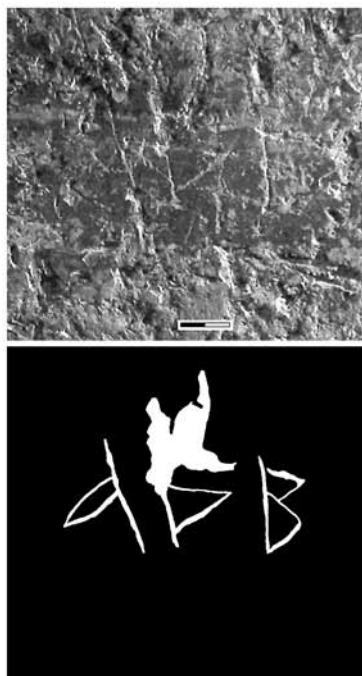
Фото та прорис графіті: 1 - № 1203, 2 - № 1204, 3 - № 1205, 4 - № 1206.

1

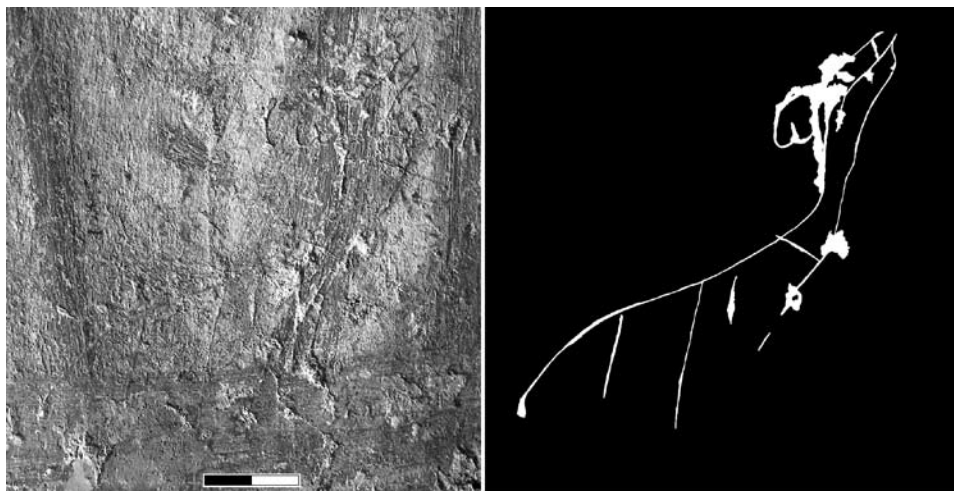
2

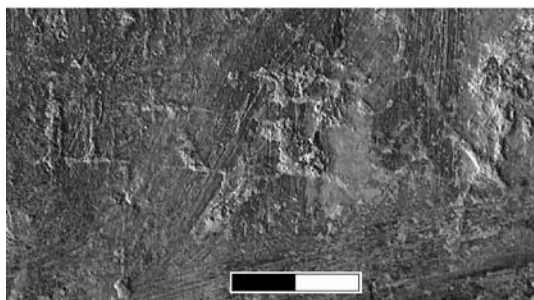
3

Таблиця XVIII

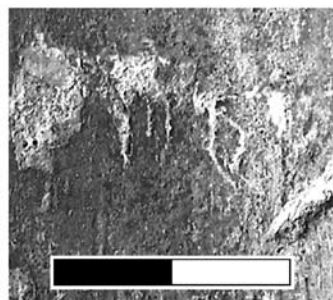
Фото та прорис графіті: 1 - № 1207, 2 - № 1208, 3 - № 1209.

1

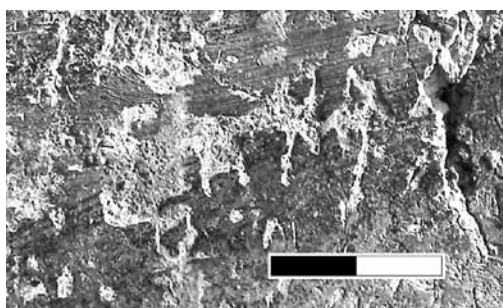
2

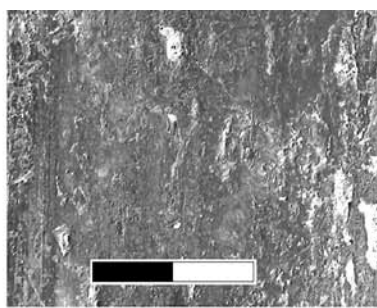
3

Таблиця ХІХ

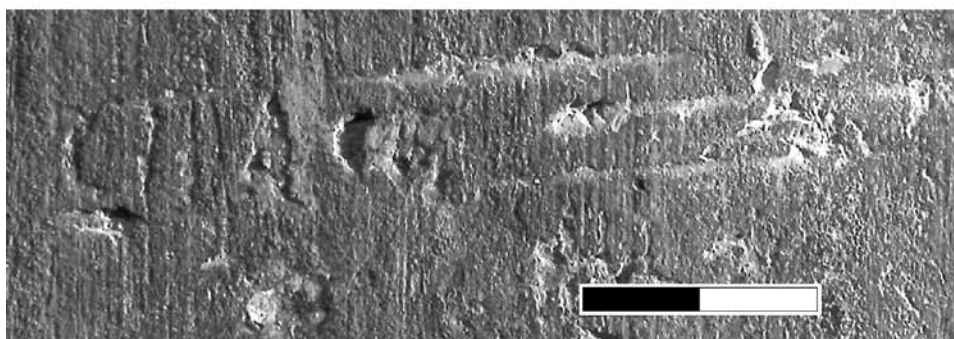
Фото та прорис графіті: 1 – № 1210, 2 – № 1211, 3 – № 1212.

1

2

3

Таблиця XX

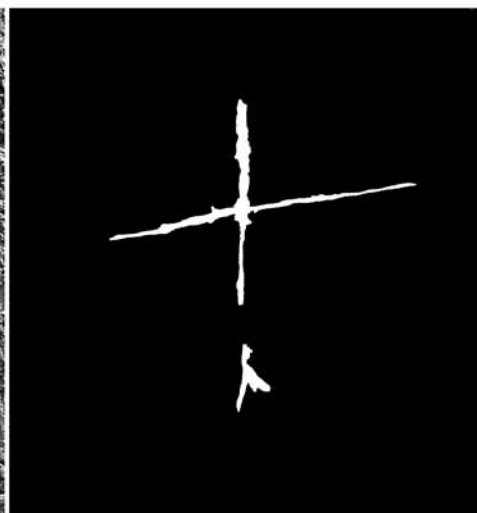
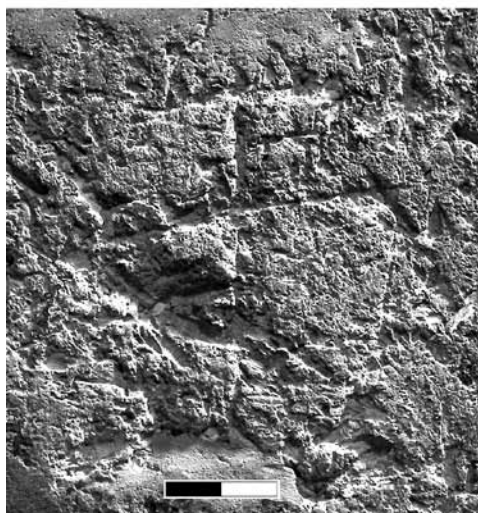
Фото та прорис графіті: 1 - № 1213, 2 - № 1214, 3 - № 1215.

1

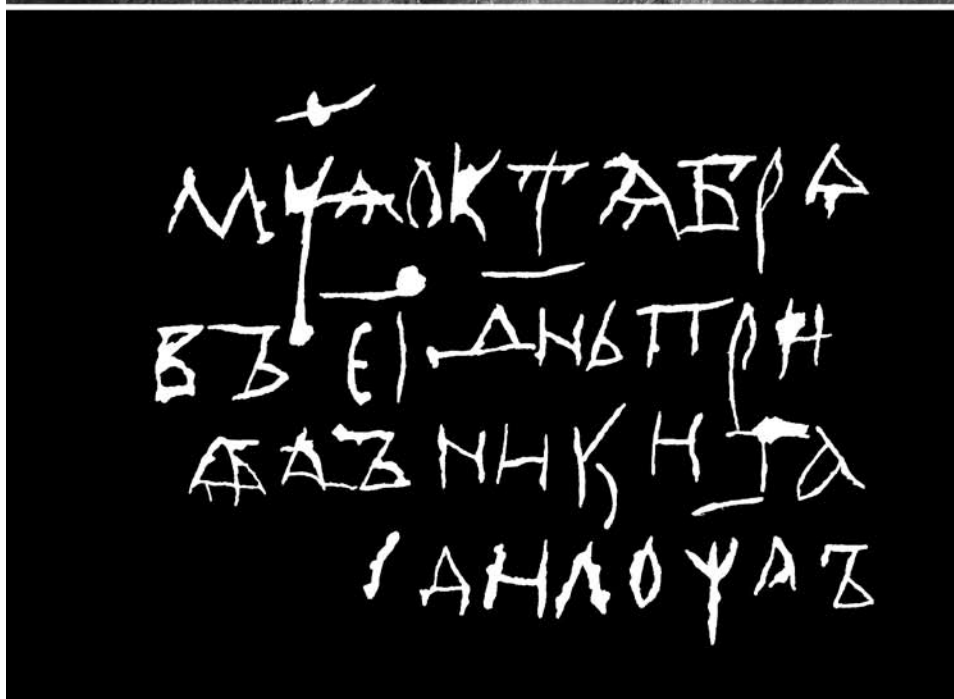
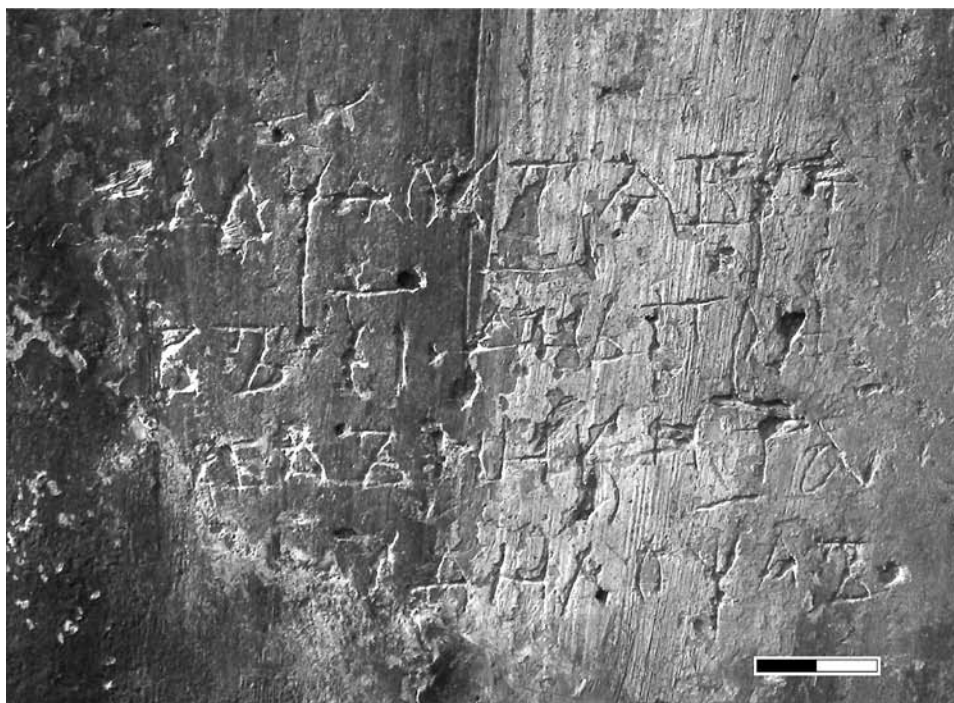
2

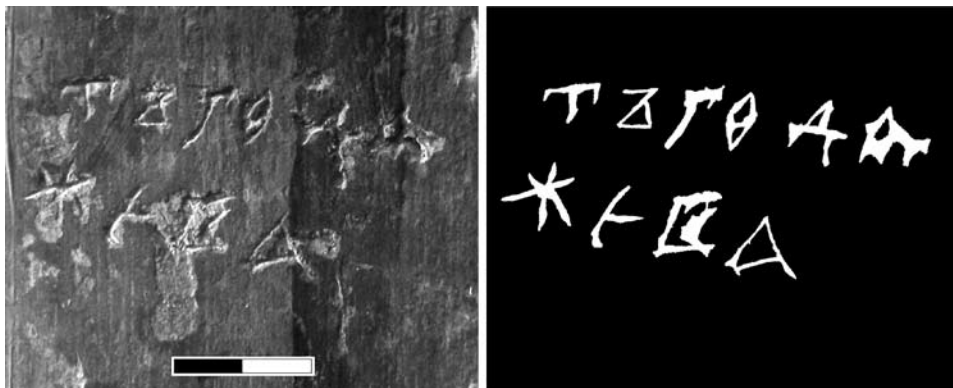
3

Таблиця XXI

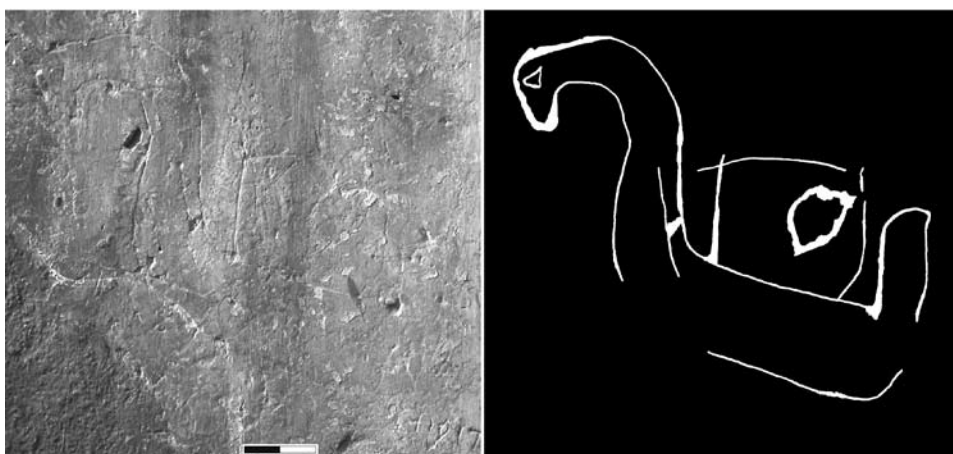
Фото та прорис графіті: 1 – № 1216, 2 – № 1217, 3 – № 1218.

Таблиця XXII
Фото та прорис графіті № 112.

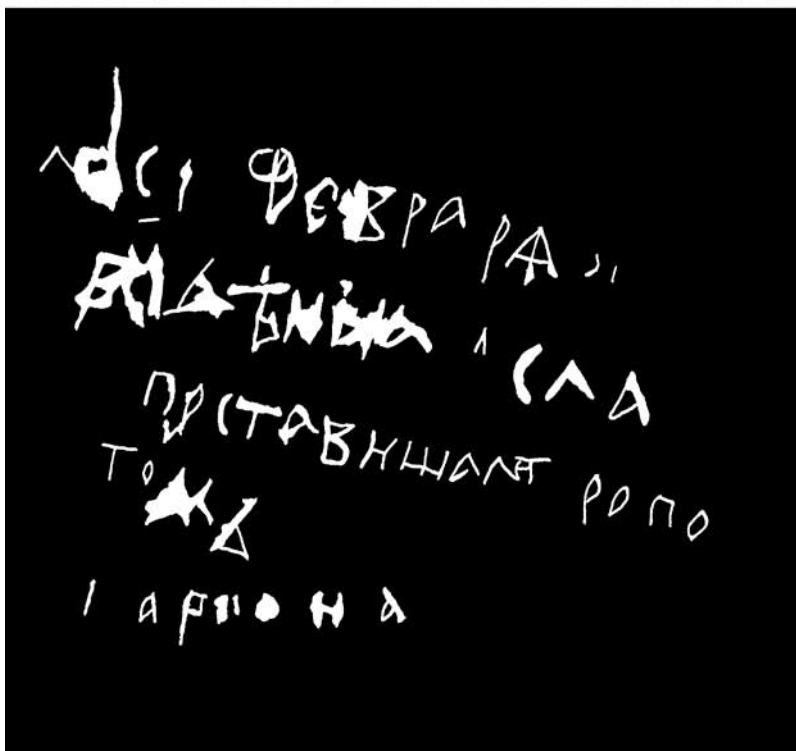
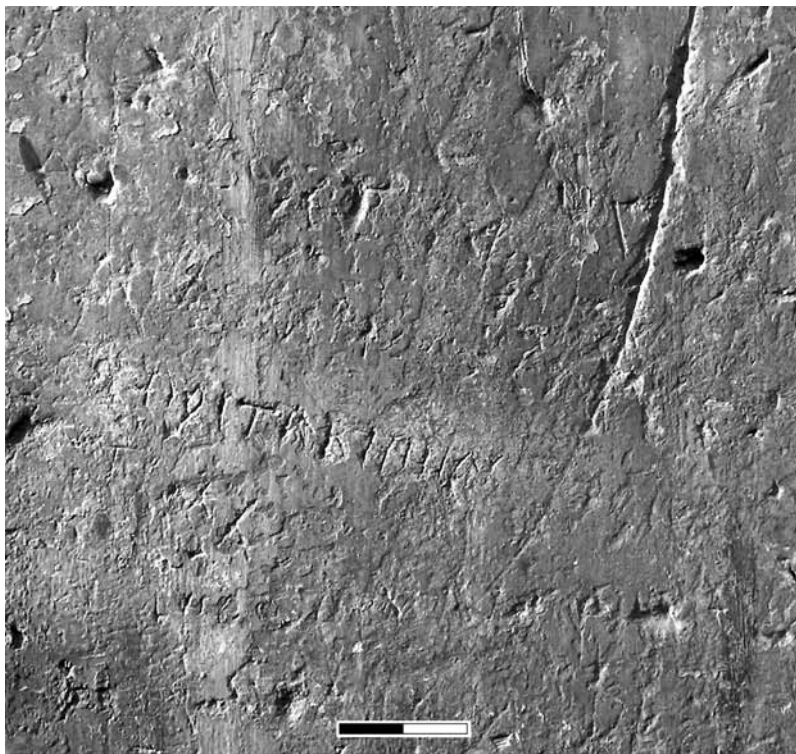

1

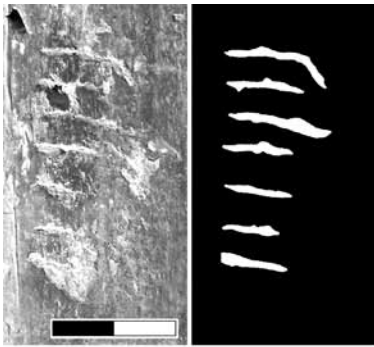

2

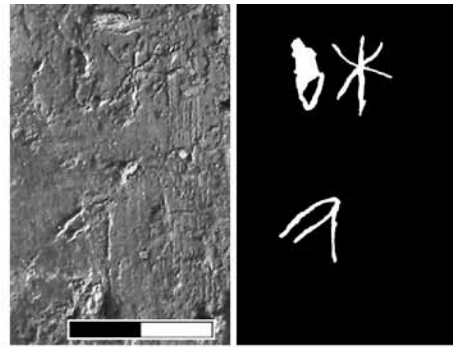
Таблиця XXIII
Фото та прорис графіті: 1 - № 314, 2 - № 1167.

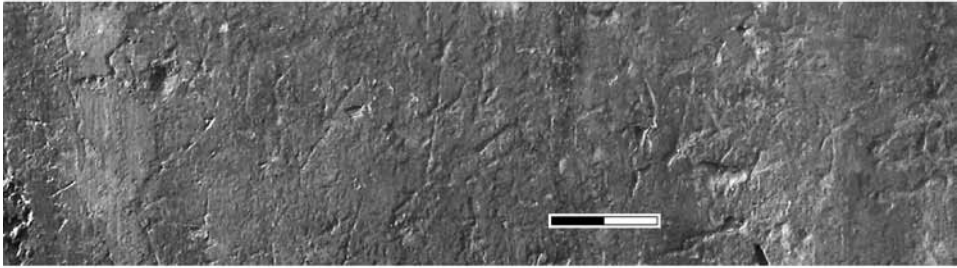
Таблиця XXIV
Фото та прорис графіті № 1168.

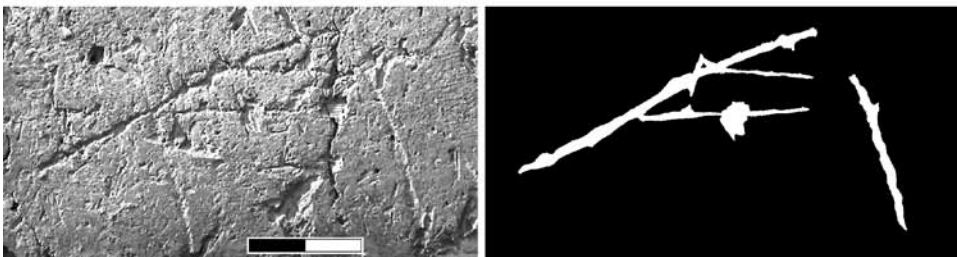
1

2

3

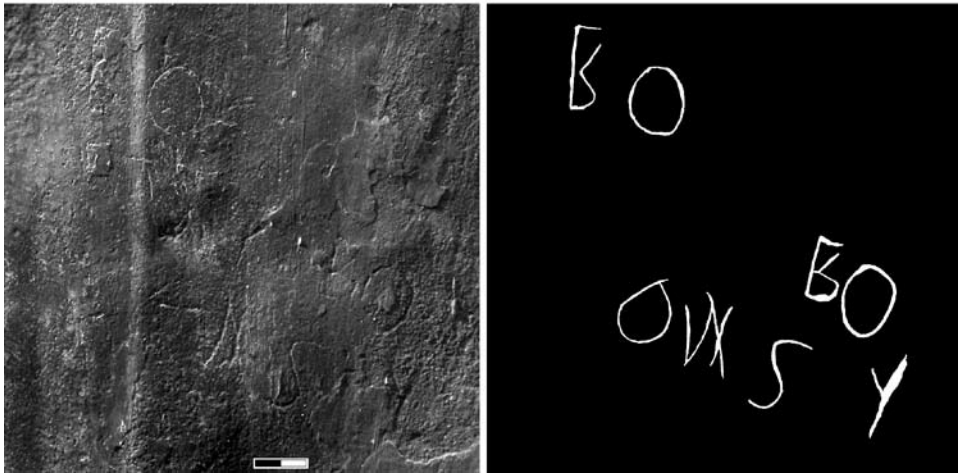
4

Таблиця XXV

Фото та прорис графіті: 1 - № 1169, 2 - № 1219, 3 - № 1220, 4 - № 1221.

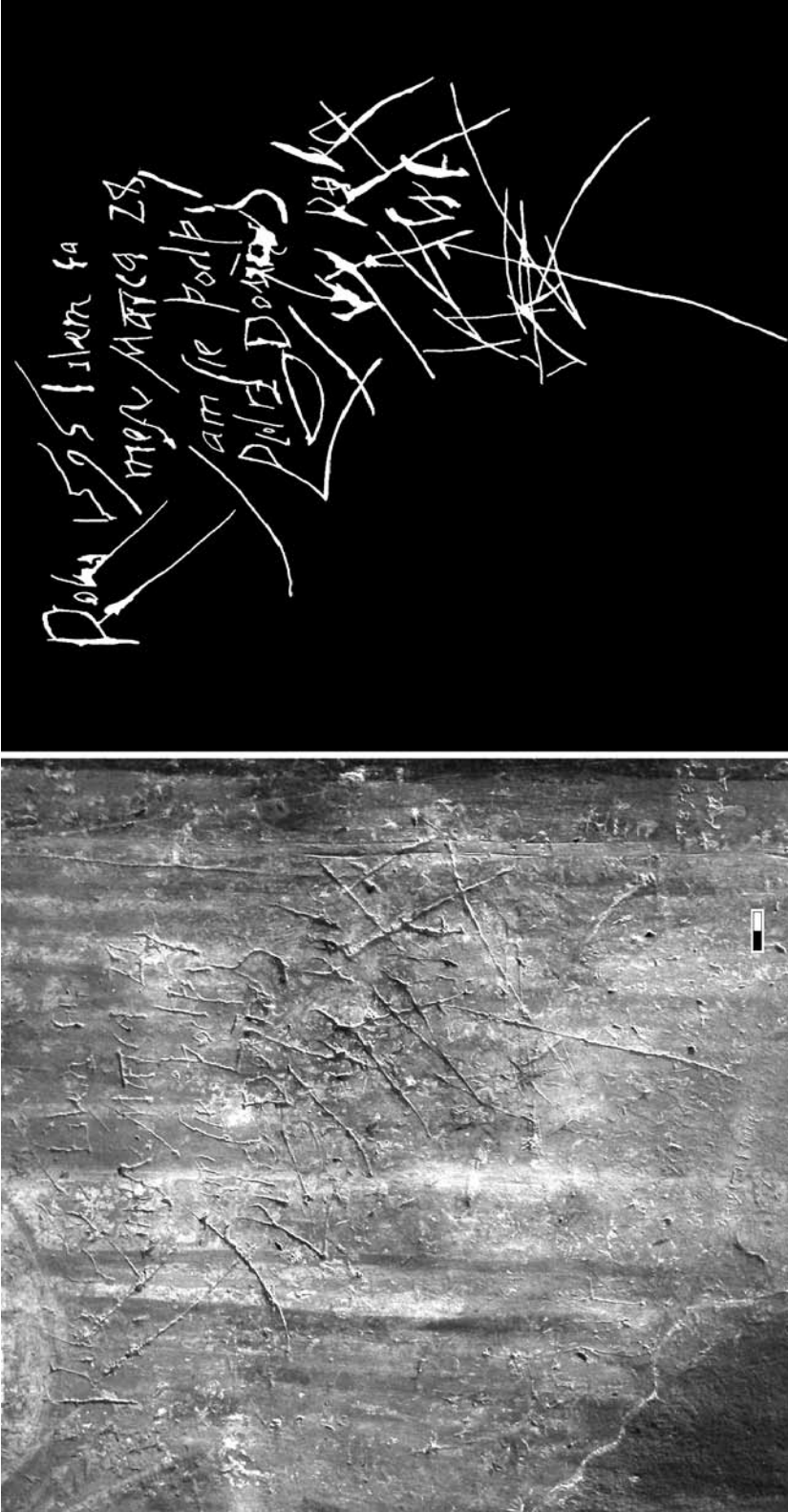

1

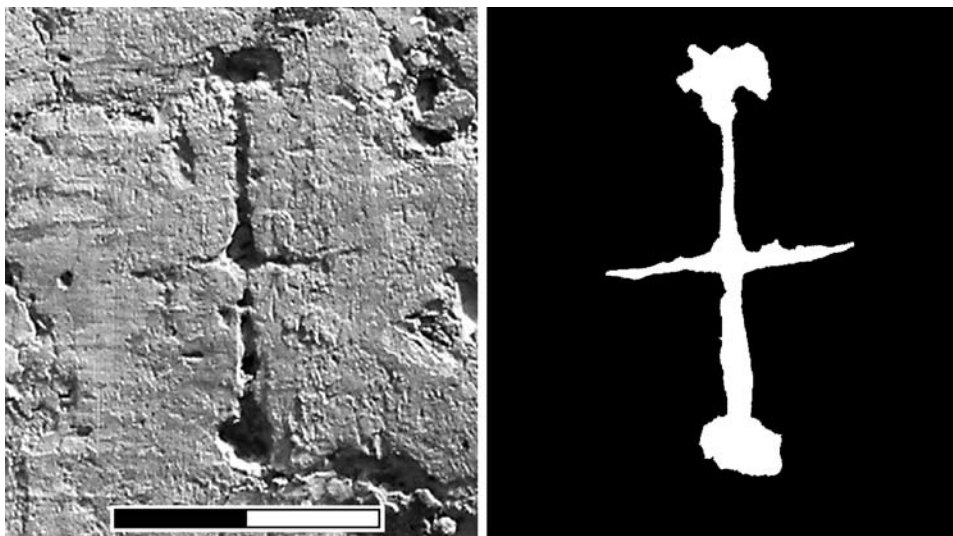
2

Таблиця XXVI
Фото та прорис графіті: 1 – № 1222, 2 – № 1223.

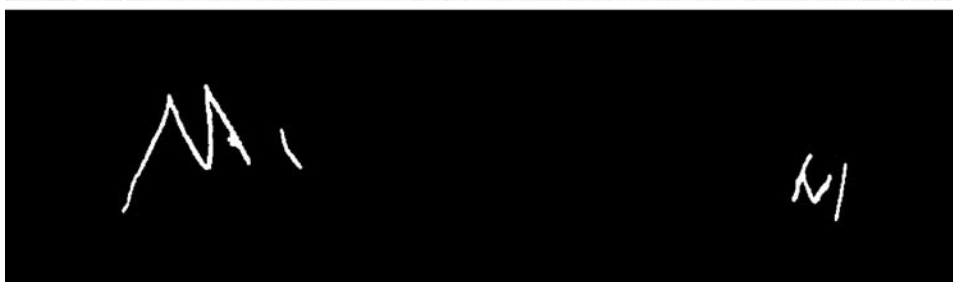

Таблиця XXVII

Фото та прорис графіті № 1224.

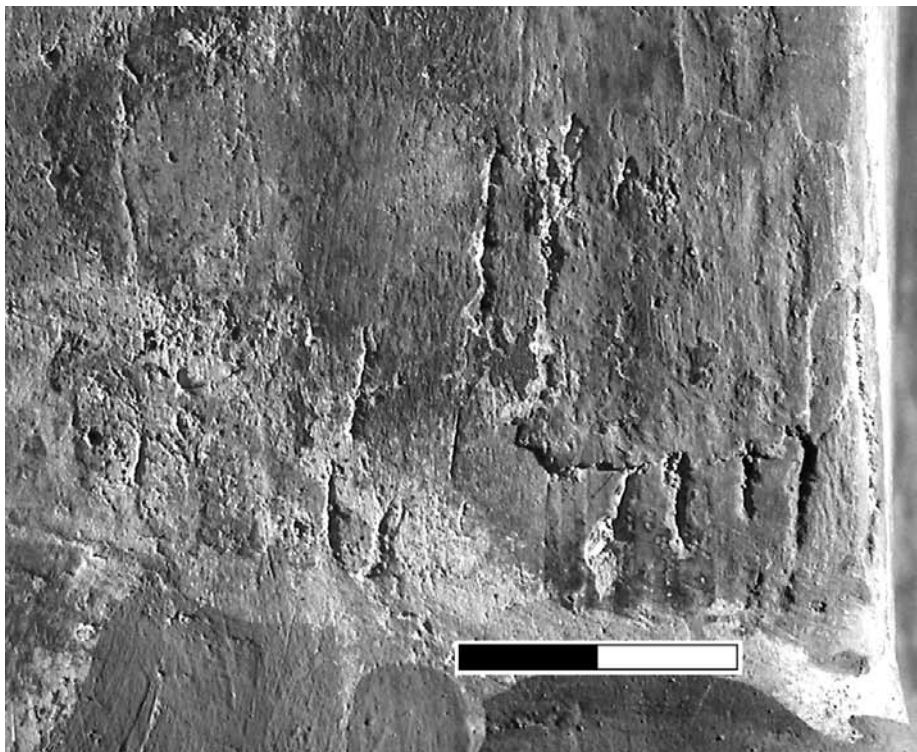

1

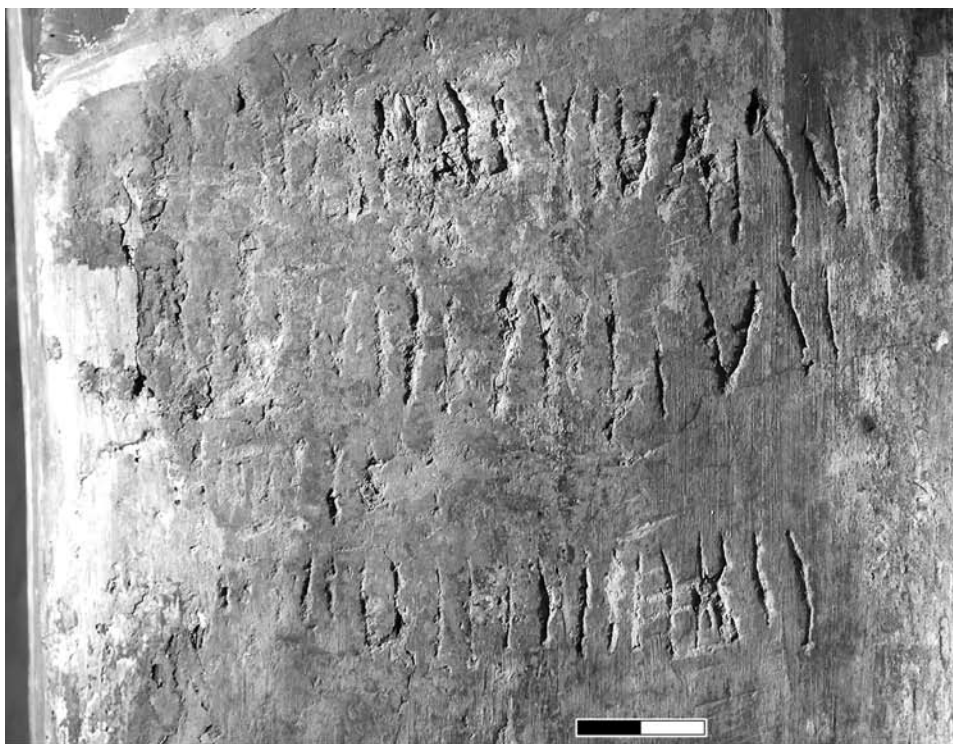

2

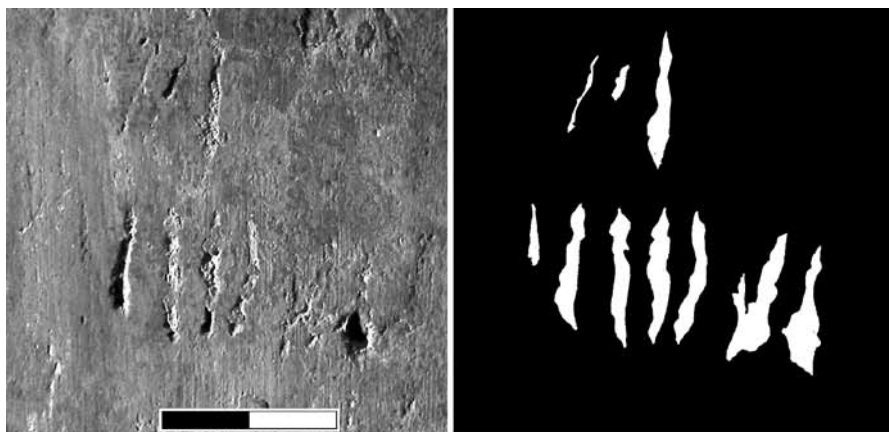
Таблиця XXVIII
Фото та прорис графіті: 1 - № 1225, 2 - № 1304.

Таблиця XXIX
Фото та прорис графіті № 1226.

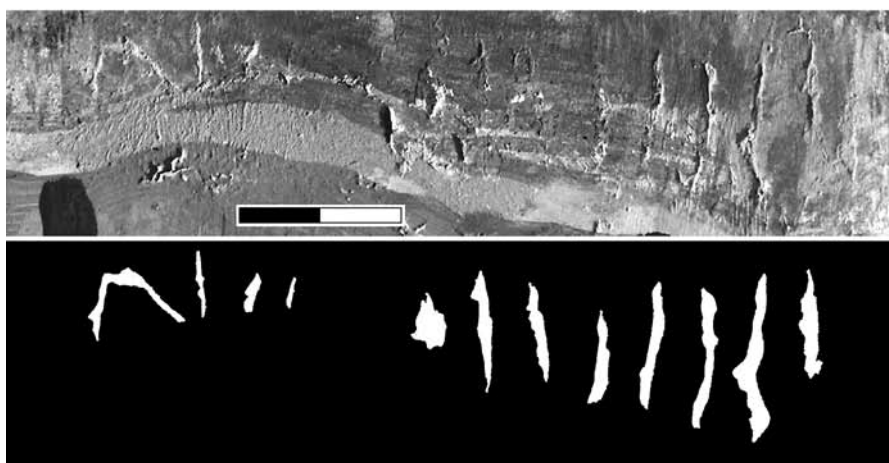
Таблиця XXX
Фото та прорис графіті № 1227.

1

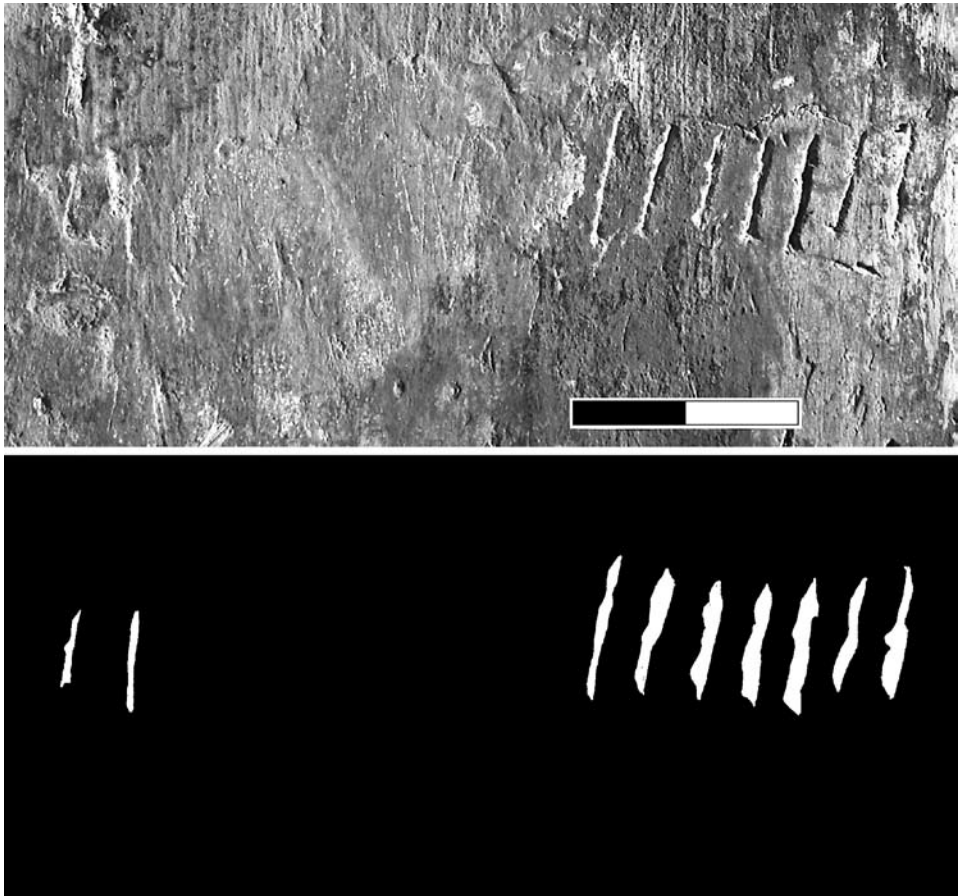
2

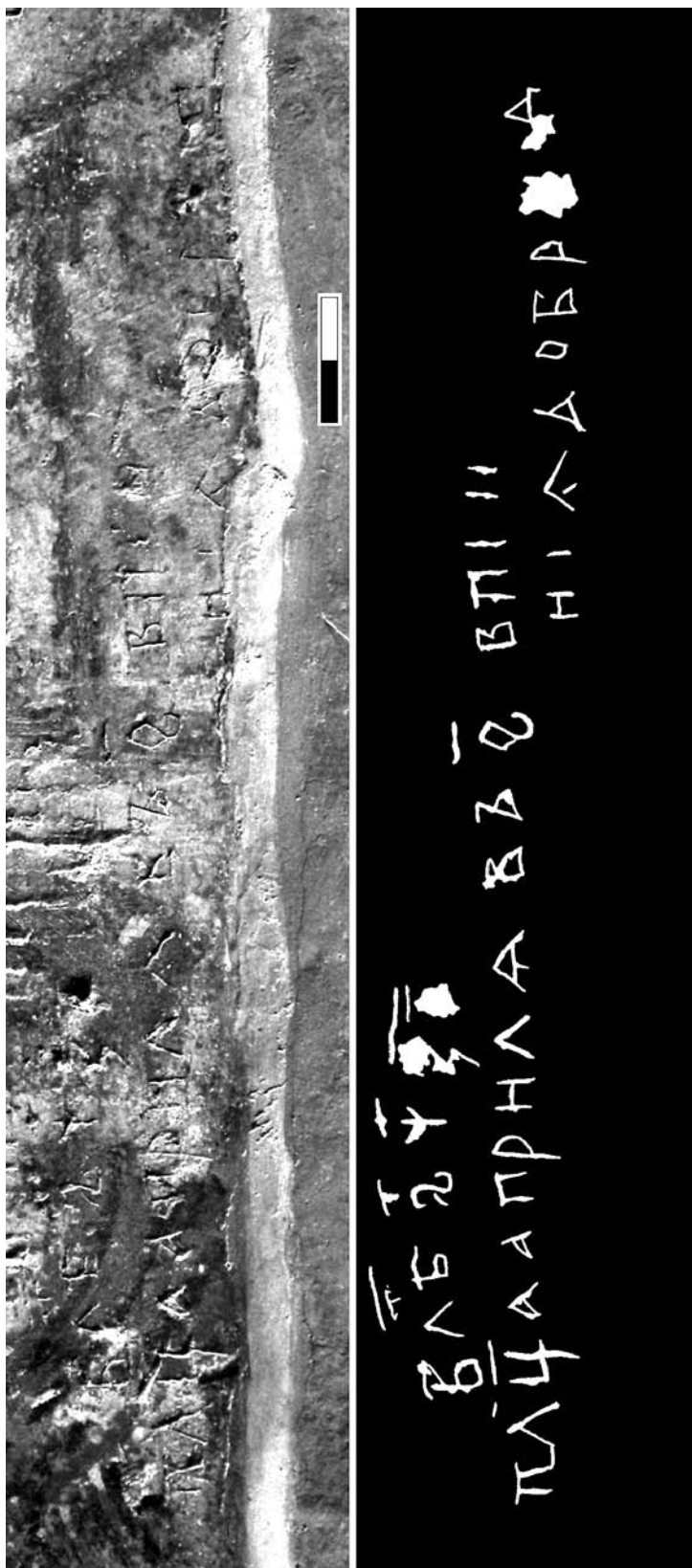
3

Таблиця XXXI

Фото та прорис графіті: 1 – № 1228, 2 – № 1229, 3 – № 1230.

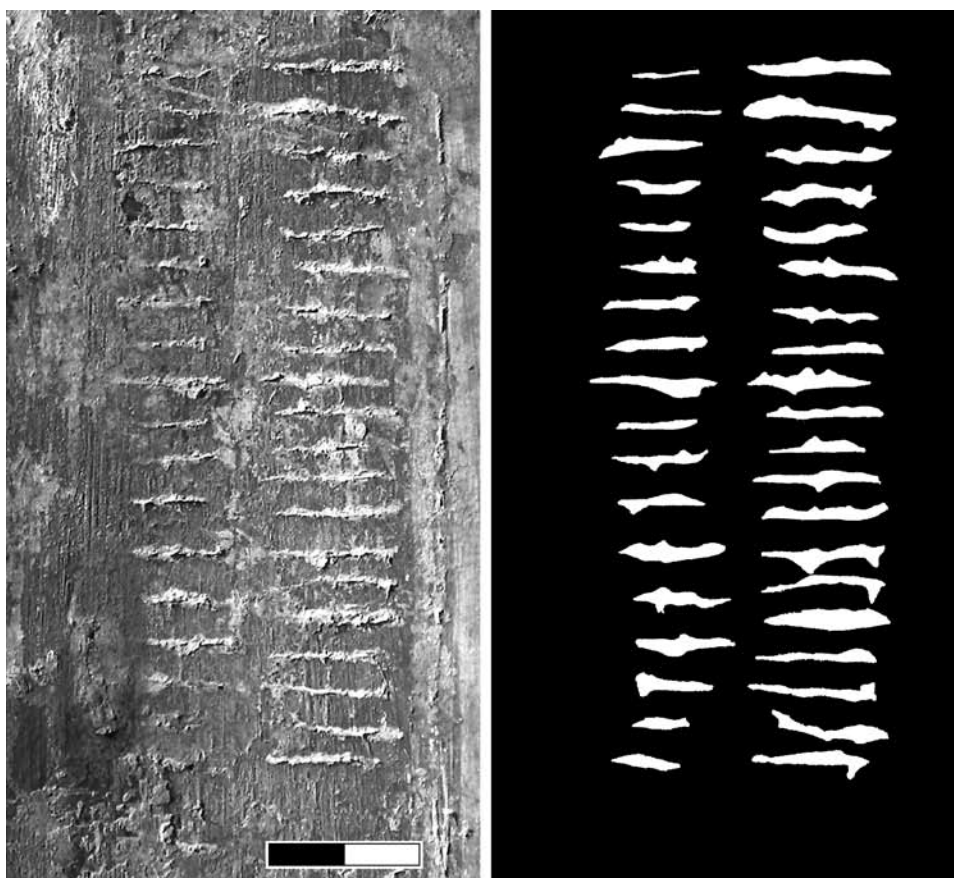

Таблиця XXXII
Фото та прорис графіті № 1231.

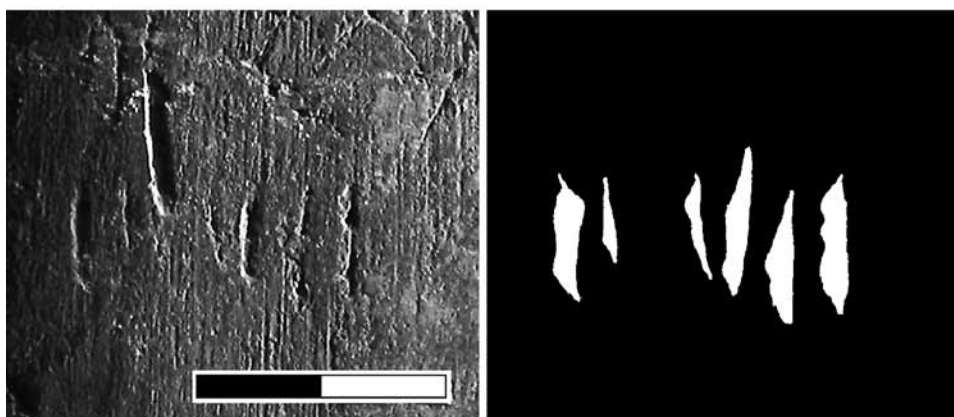

Таблиця XXXIII

Фото та прорис графіті № 211.

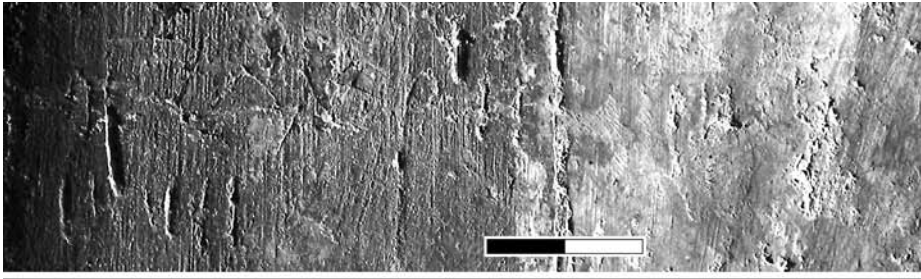

1

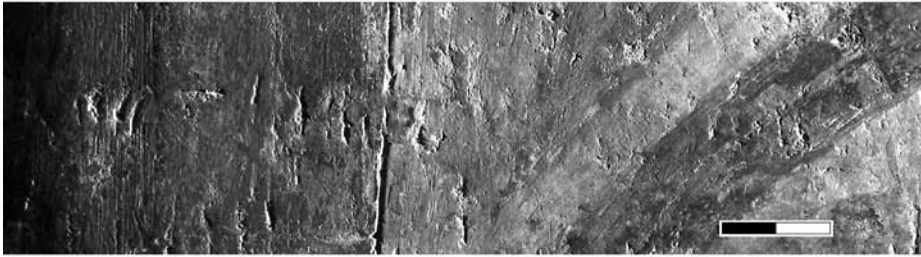

2

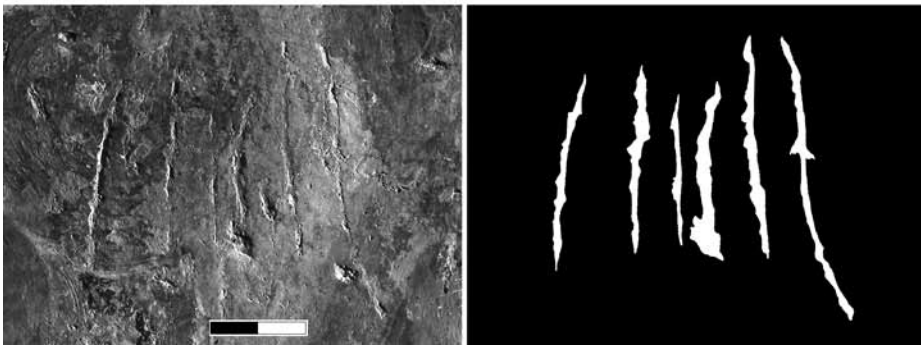
Таблиця XXXIV
Фото та прорис графіті: 1 - № 1232, 2 - № 1233.

1

2

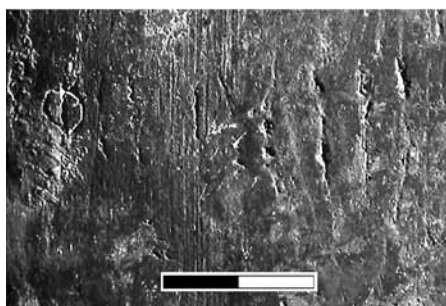
3

Таблиця XXXV

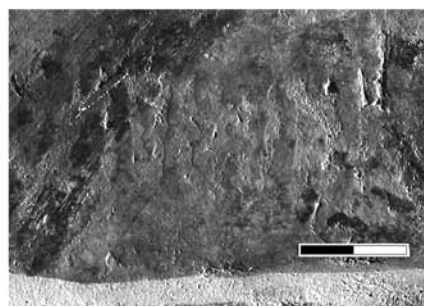
Фото та прорис графіті: 1 – № 1234, 2 – № 1235, 3 – № 1236.

1

2

3

Таблиця XXXVI

Фото та прорис графіті: 1 – № 1237, 2 – № 1238, 3 – № 1239.

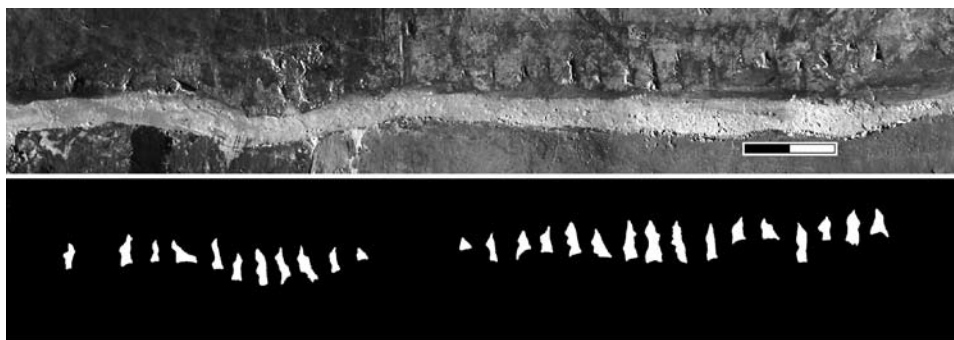
1

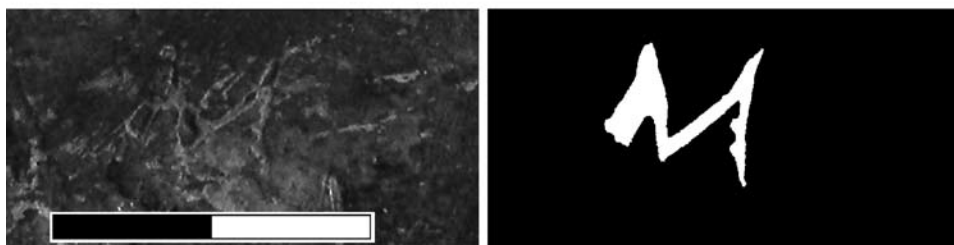
2

Таблиця XXXVII

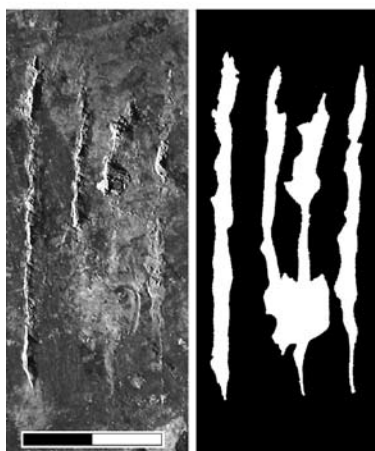
Фото та прорис графіті: 1 - № 1240, 2 - № 1241.

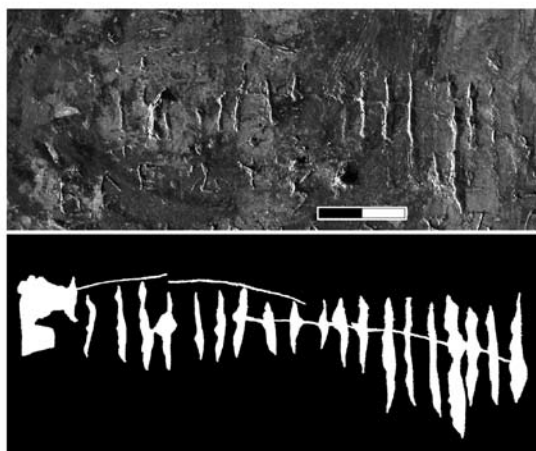
1

2

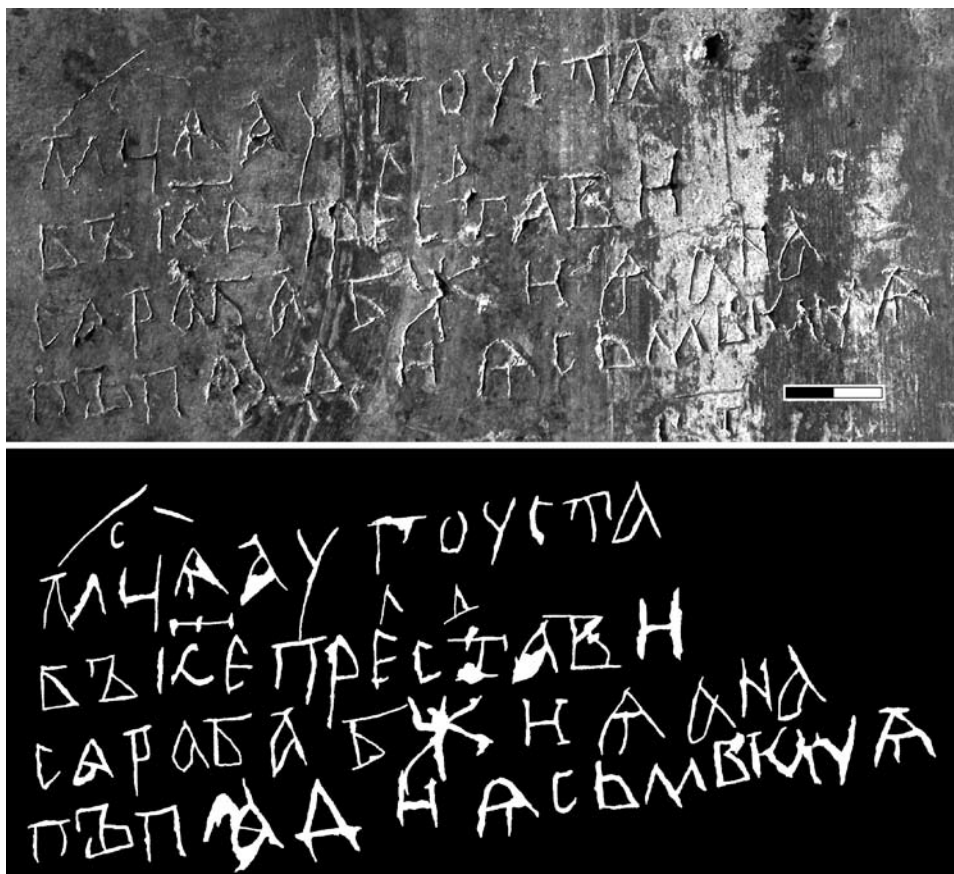
3

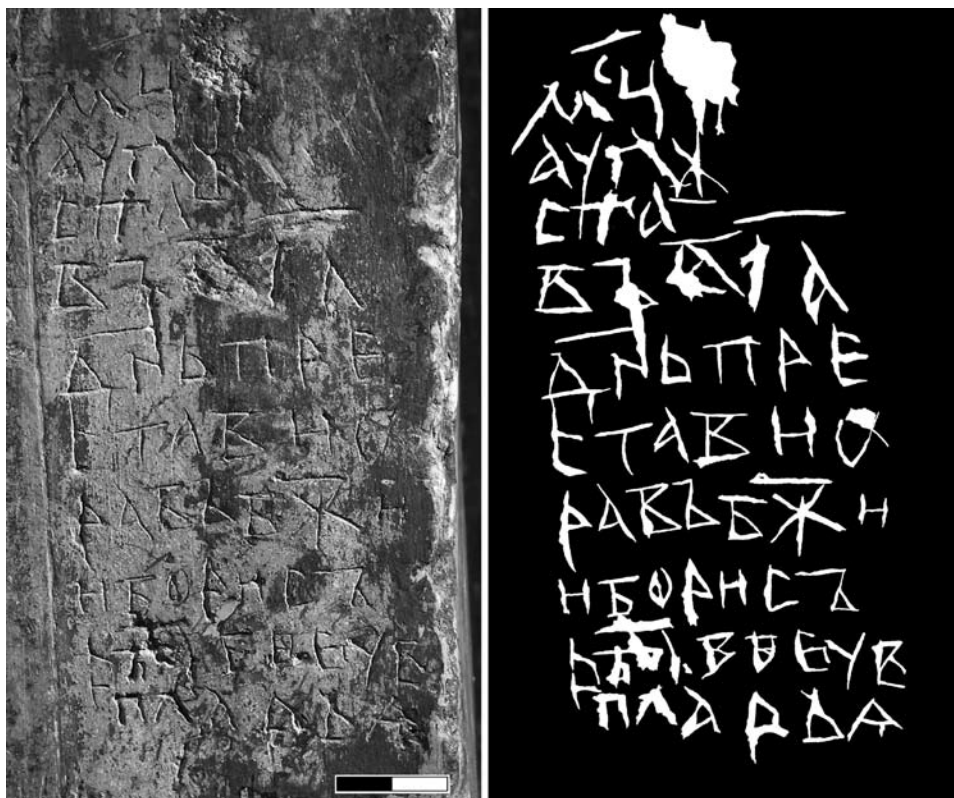
4

Таблиця XXXVIII

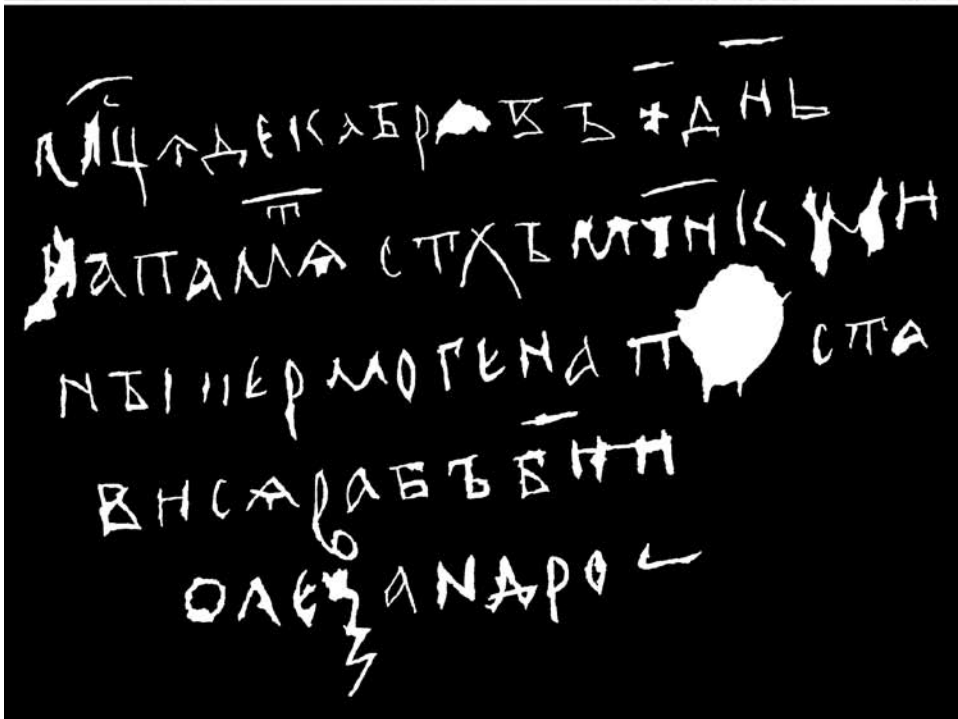
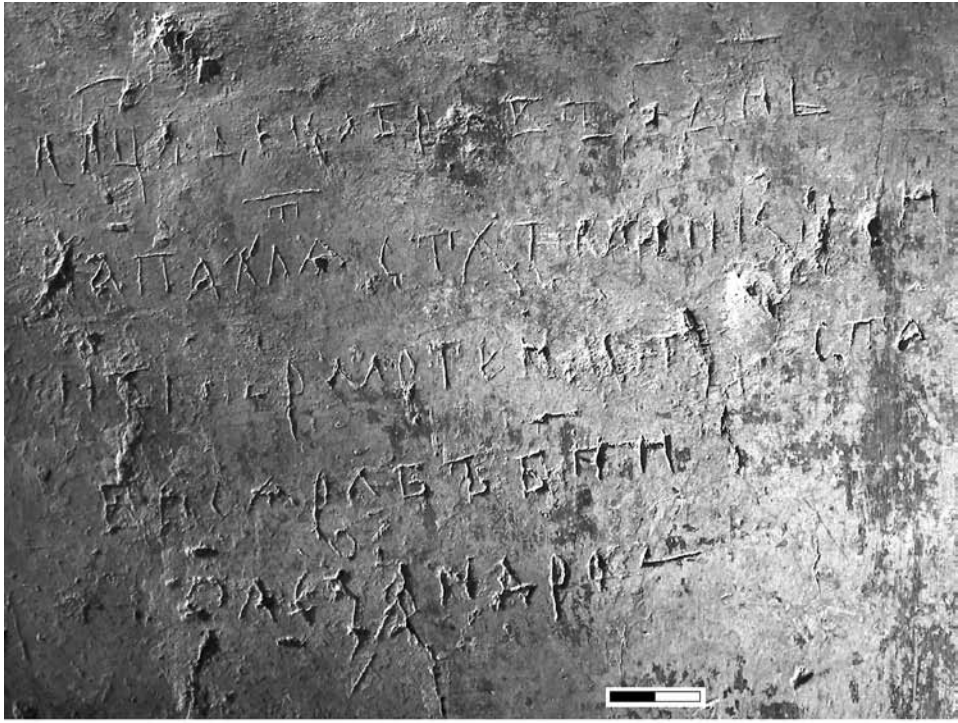
Фото та прорис графіті: 1 - № 1242, 2 - № 1243, 3 - № 1244, 4 - № 1245.

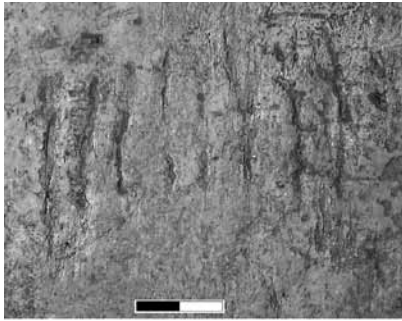
Таблиця XXXIX
Фото та прорис графіті № 53.

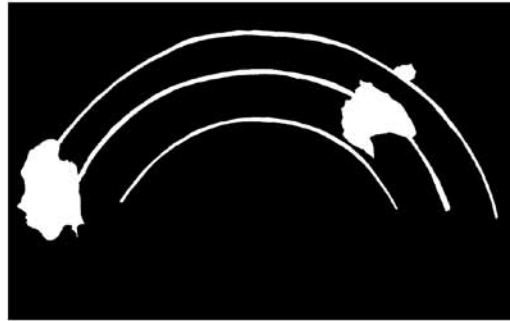
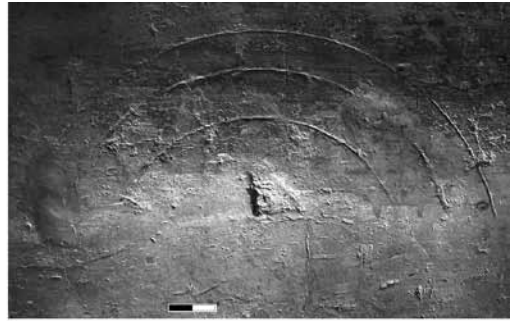
Таблиця XL
Фото та прорис графіті № 212.

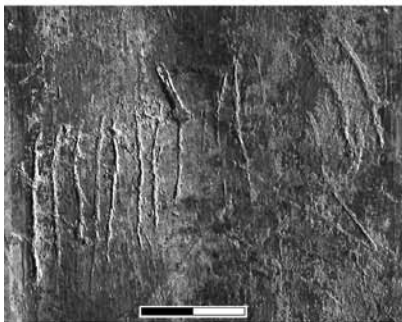
Таблиця ХІІ
Фото та прорис графіті № 218.

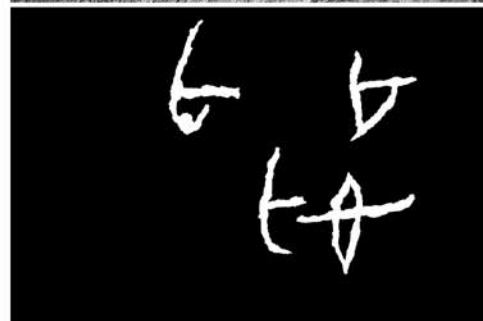
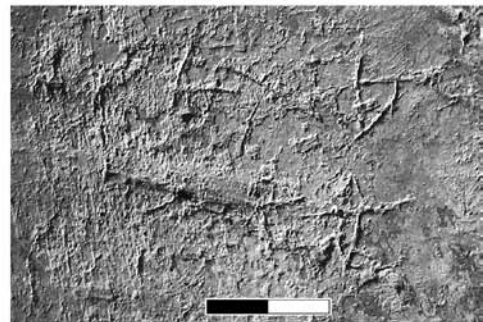
1

2

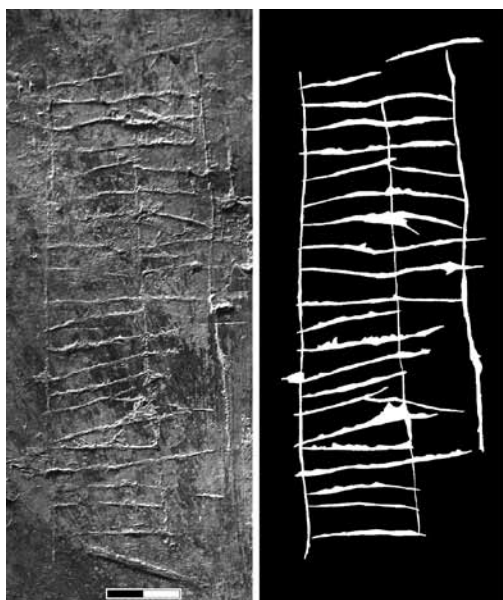
3

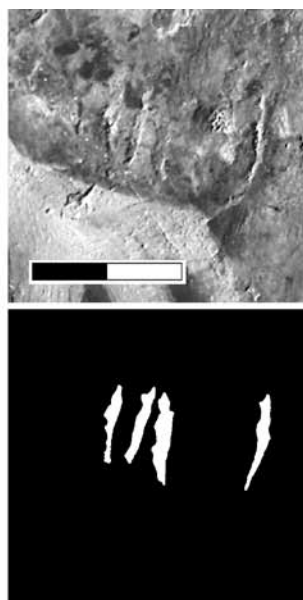
4

Таблиця ХІІ

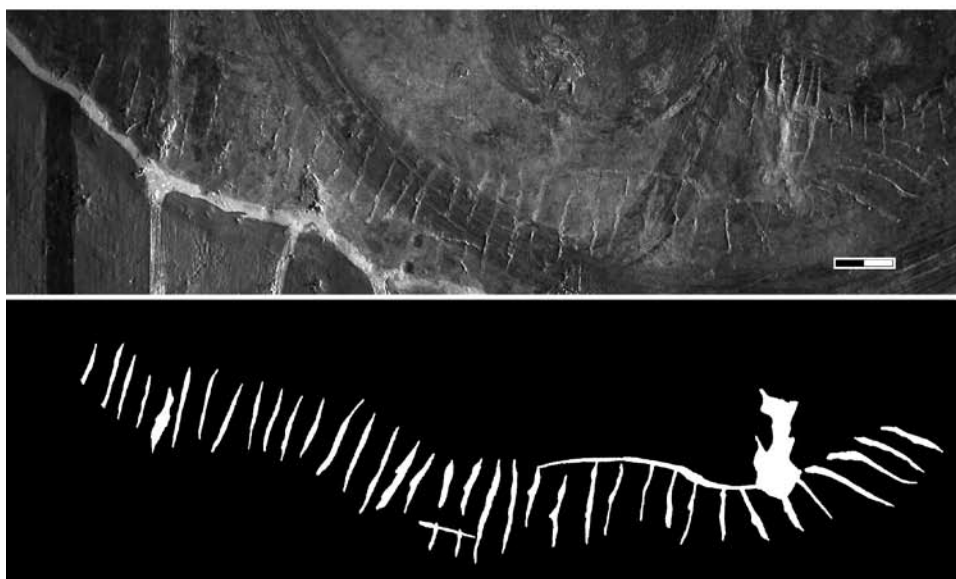
Фото та прорис графіті: 1 - № 1246, 2 - № 1247, 3 - № 1248, 4 - № 1249.

1

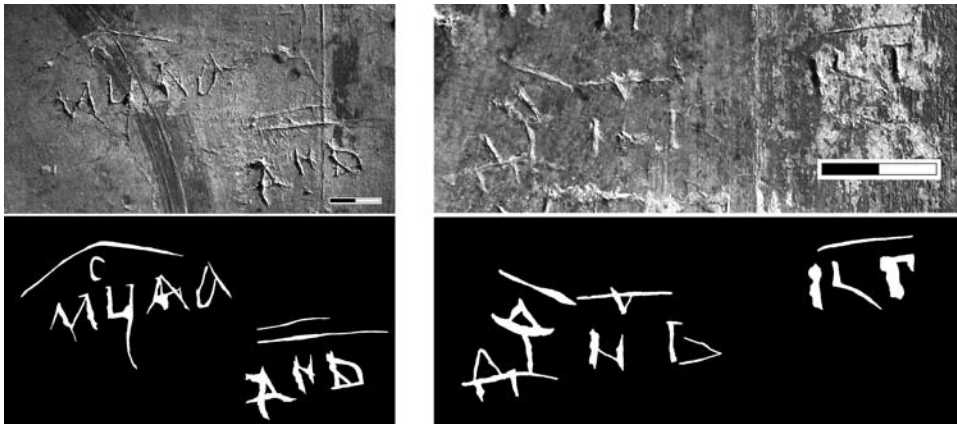
2

3

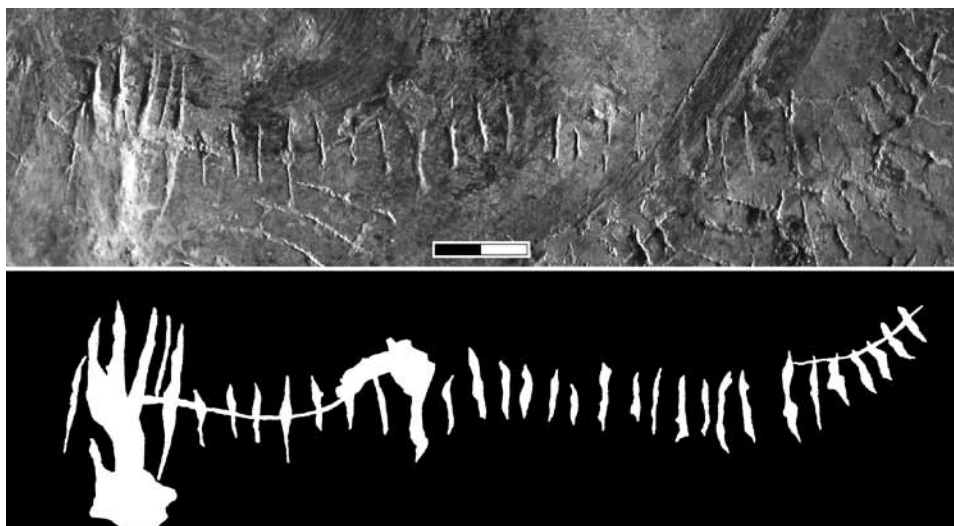
Таблиця ХLІІІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 1250, 2 – № 1251, 3 – № 1252.

Таблиця XLIV

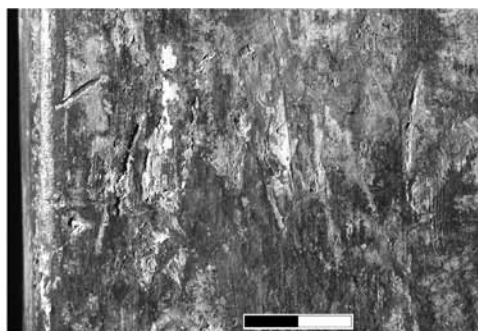
Фото та прорис графіті: 1 - № 1253, 2 - № 1254.

1

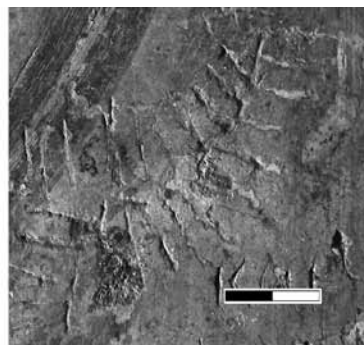
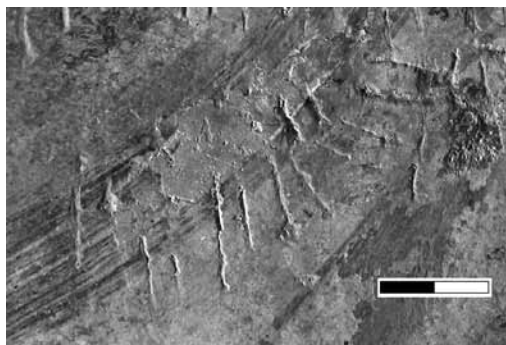
2

3

Таблиця XLV

Фото та прорис графіті: 1 – № 1255, 2 – № 1256а, 3 – № 1256б.

1

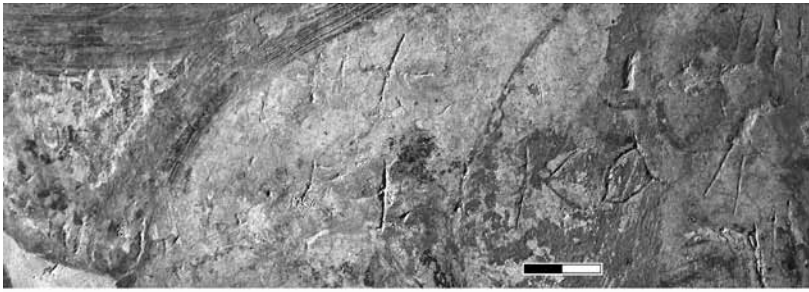
2

3

Таблиця XLVI

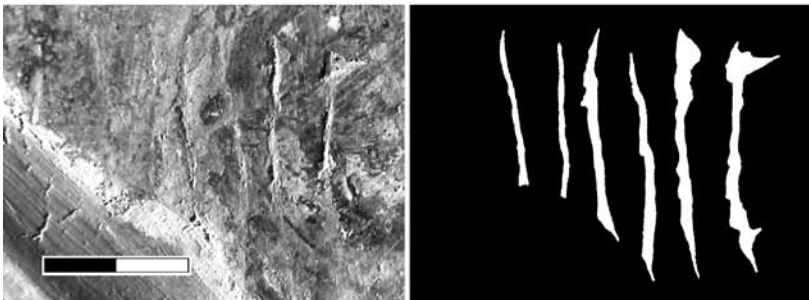
Фото та прорис графіті: 1 – № 1257, 2 – № 1258, 3 – № 1259.

1

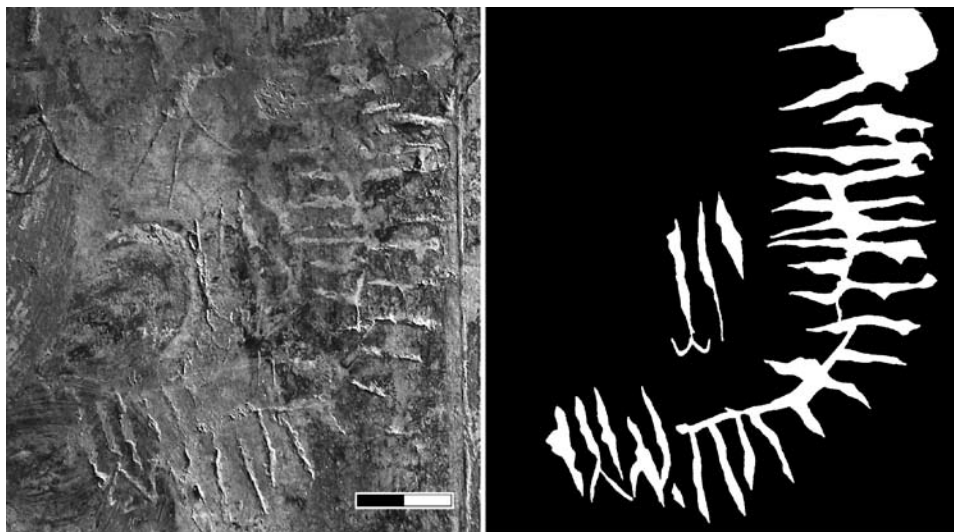
2

3

Таблиця XLVII

Фото та прорис графіті: 1 – № 1260, 2 – № 1261, 3 – № 1262.

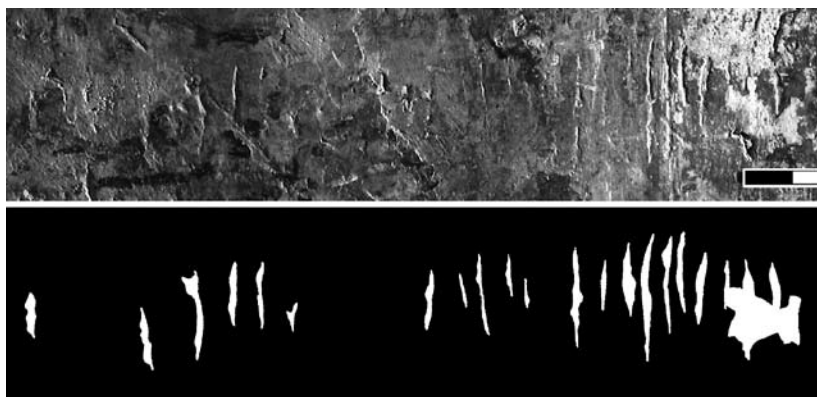

1

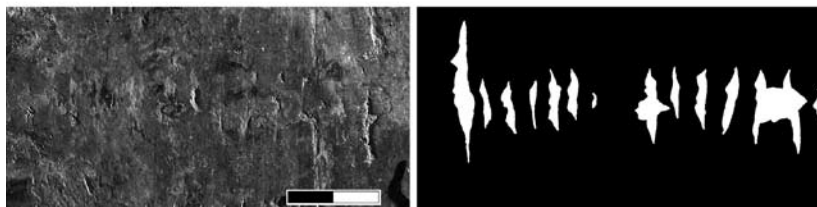

2

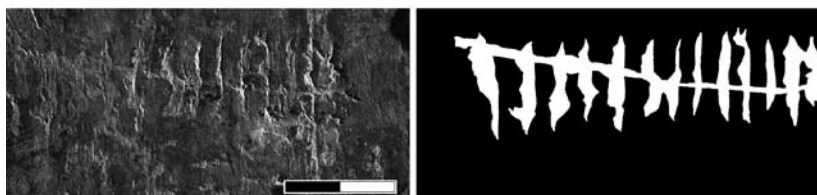
Таблиця XLVIII
Фото та прорис графіті: 1 – № 1263, 2 – № 1264.

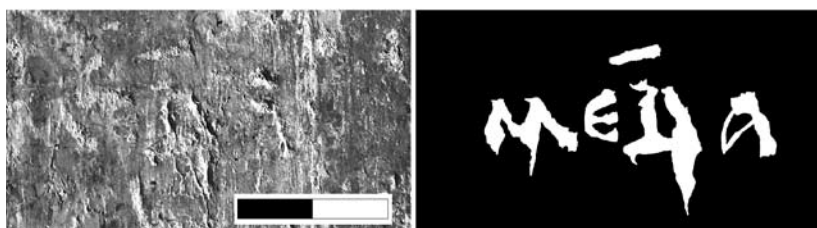
1

2

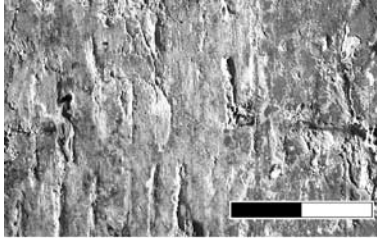
3

4

Таблиця XLIX

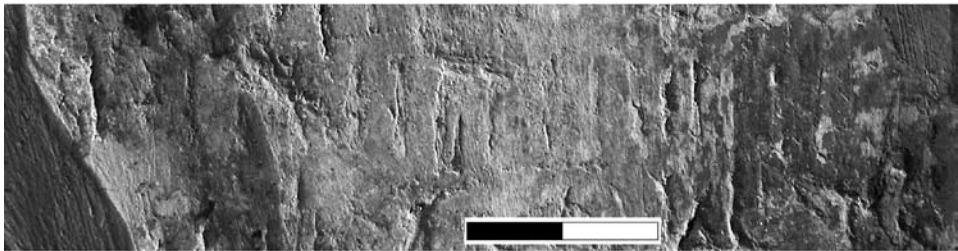
Фото та прорис графіті: 1 - № 1265, 2 - № 1266, 3 - № 1267, 4 - № 1268.

1

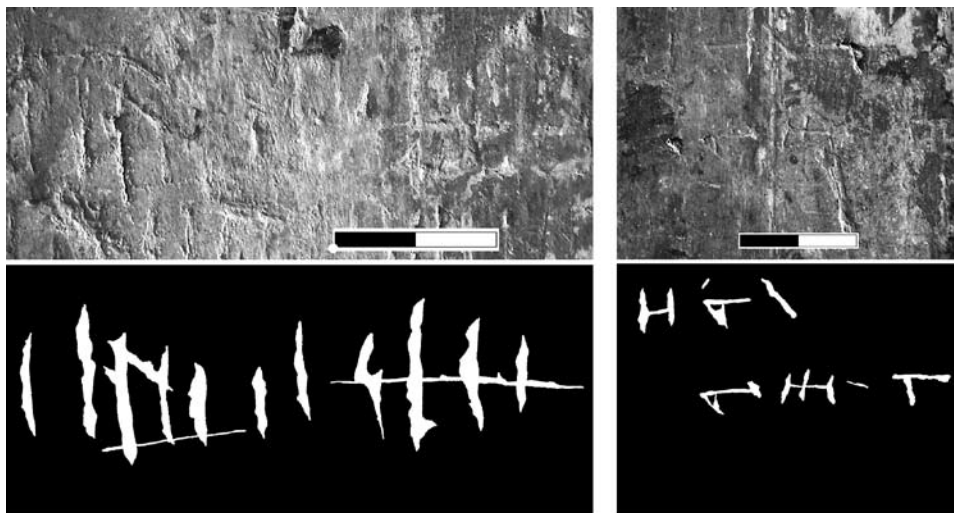
2

3

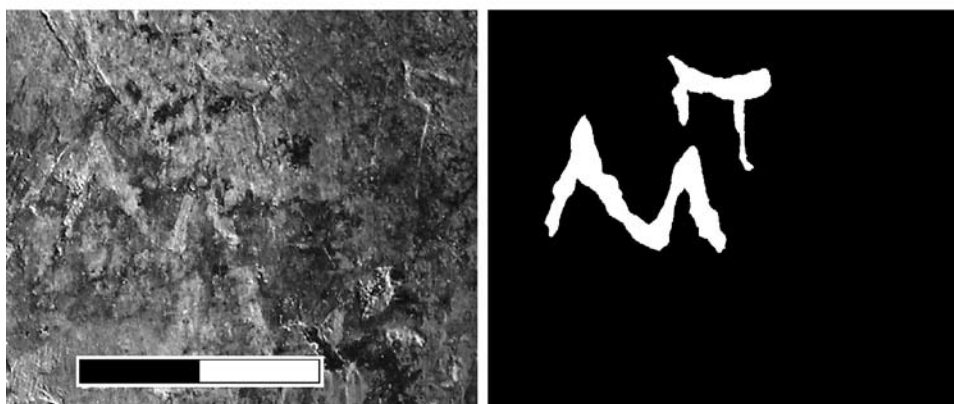
Таблиця І

Фото та прорис графіті: 1 – № 1269, 2 – № 1270, 3 – № 1271.

1

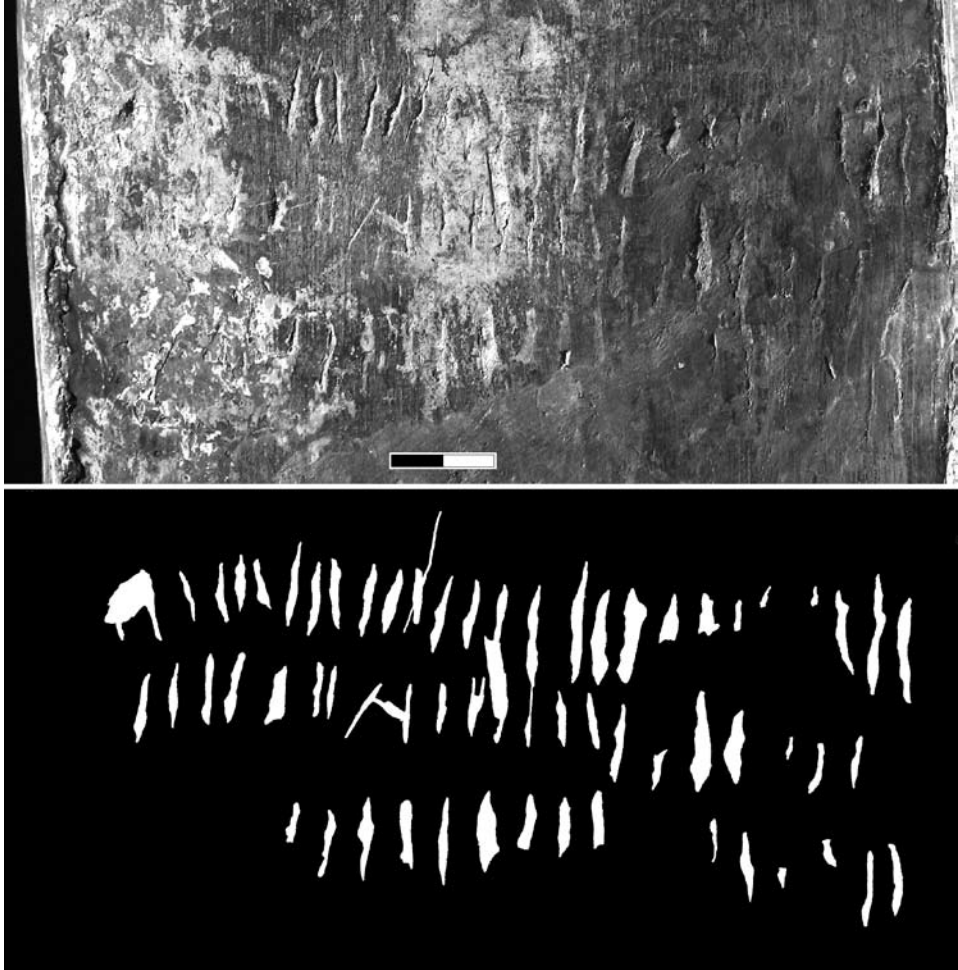
2

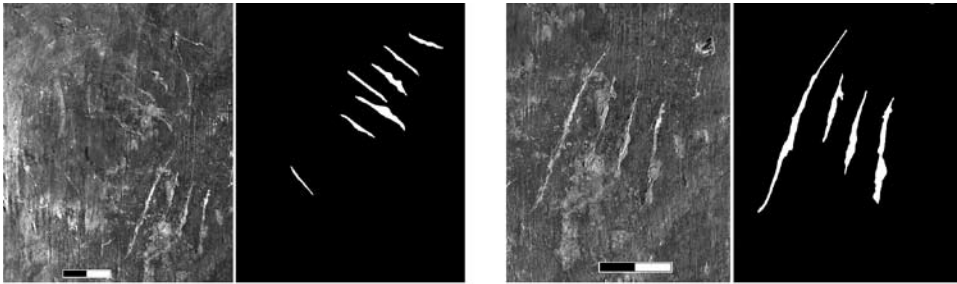
3

Таблиця LI

Фото та прорис графіті: 1 – № 1272, 2 – № 1273, 3 – № 1274.

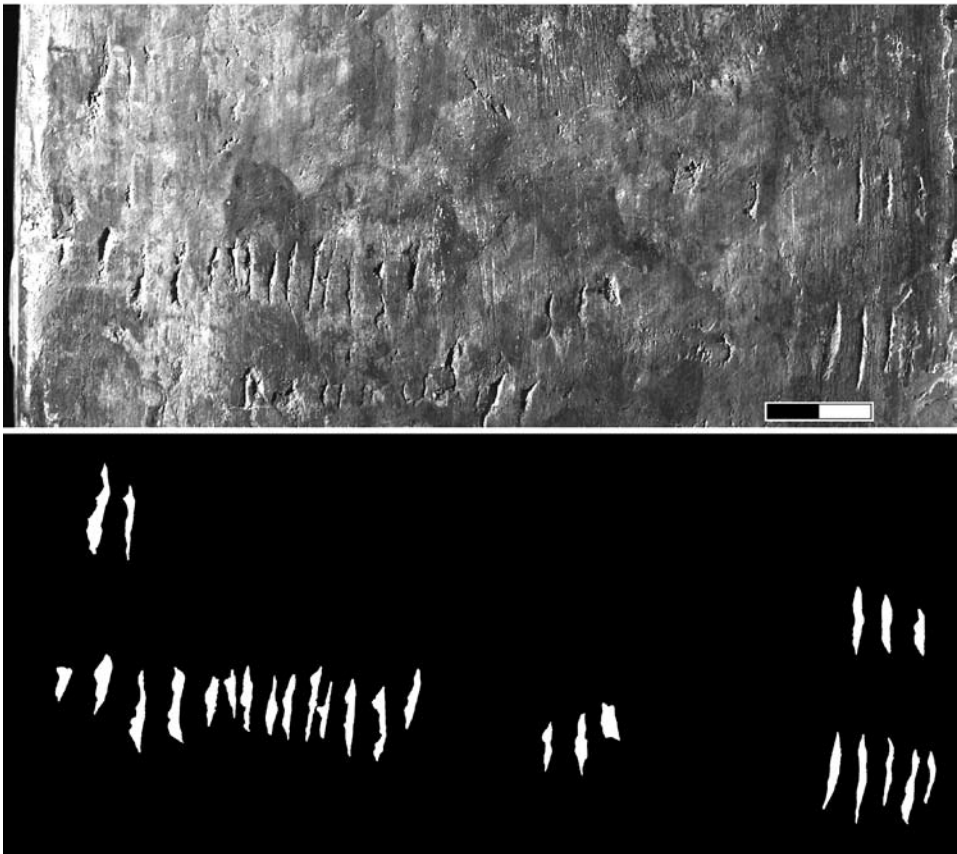

Таблиця ІІІ
Фото та прорис графіті № 1275.

1

2

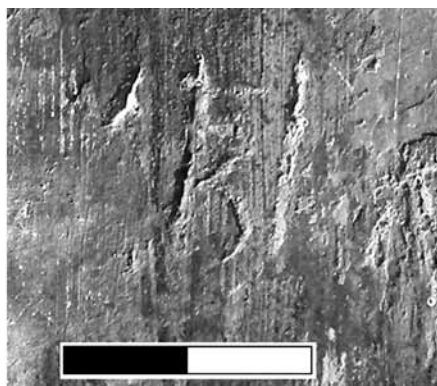
3

Таблиця LIII

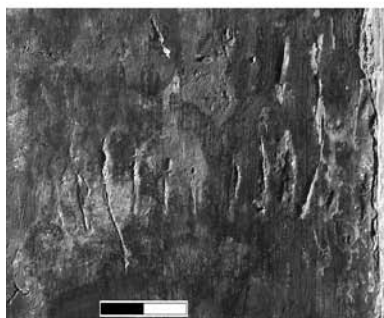
Фото та прорис графіті: 1 – № 1276, 2 – № 1277, 3 – № 1278.

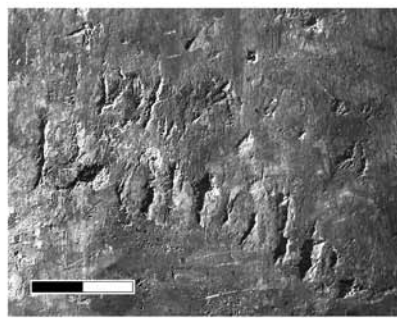
1

2

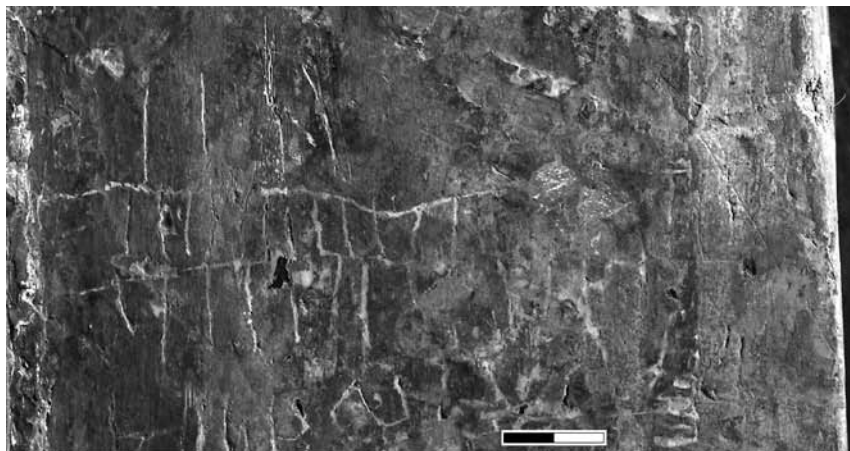
3

4

Таблиця LIV

Фото та прорис графіті: 1 - № 1279, 2 - № 1280, 3 - № 1281, 4 - № 1282.

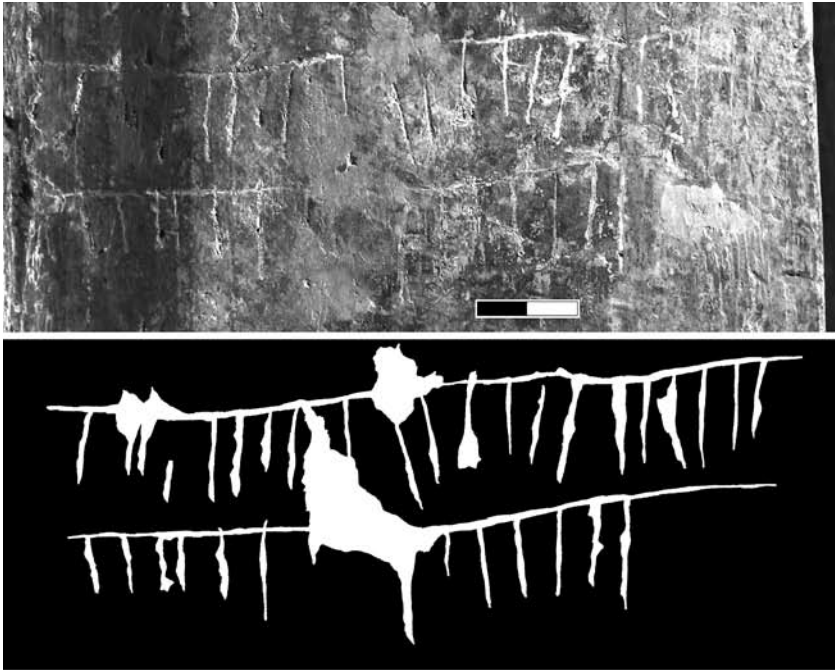
1

2

Таблиця LV

Фото та прорис графіті: 1 - № 1283, 2 - № 1284.

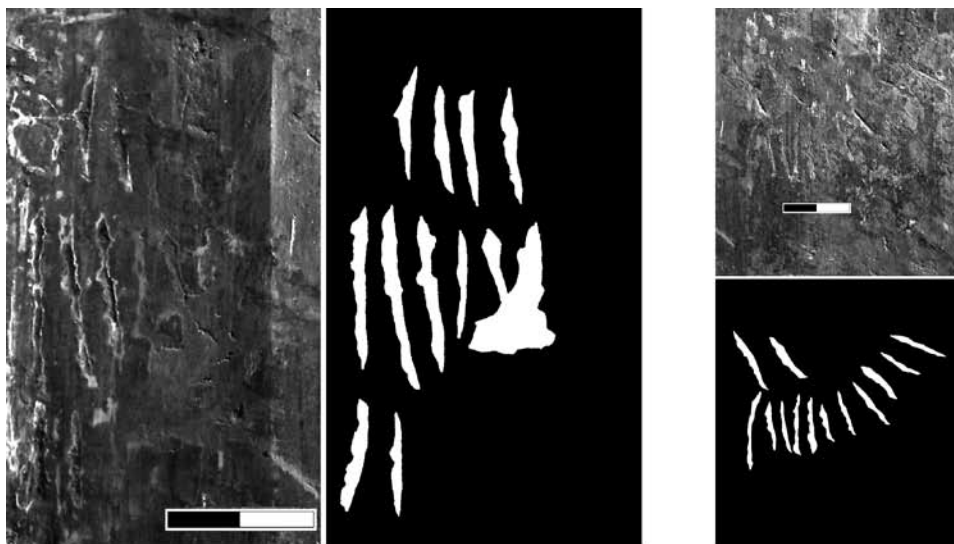
1

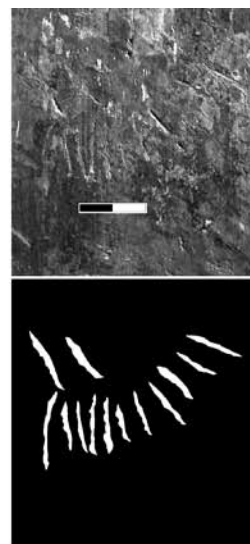
2

Таблиця LVI

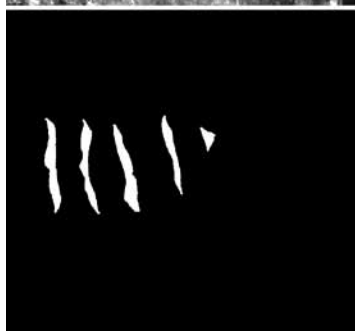
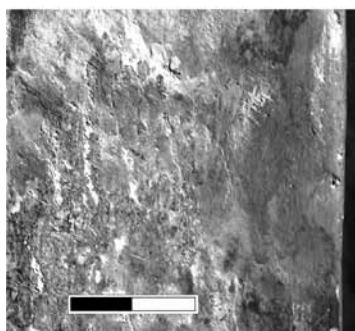
Фото та прорис графіті: 1 - № 1285, 2 - № 1286.

1

2

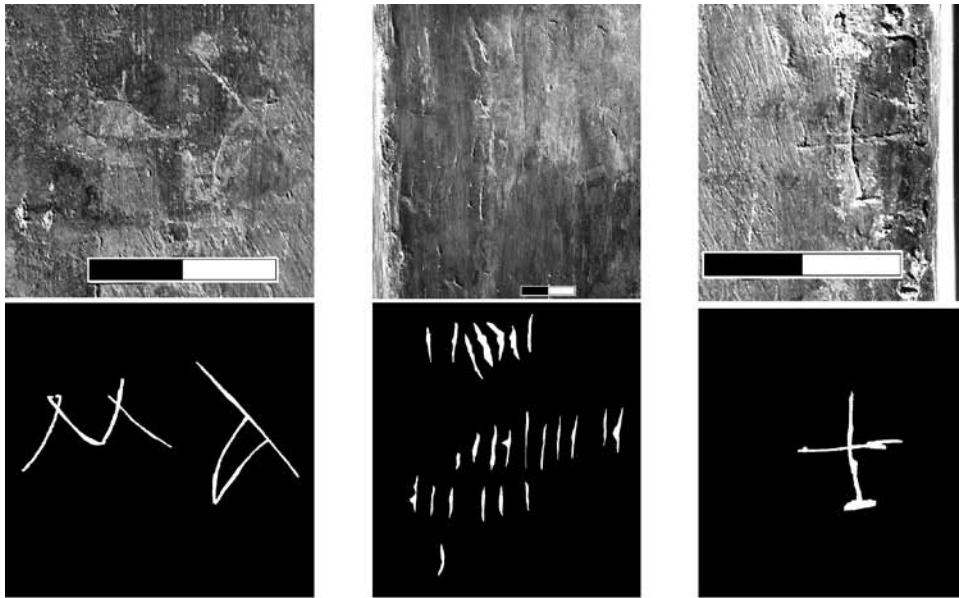
3

4

Таблиця LVII

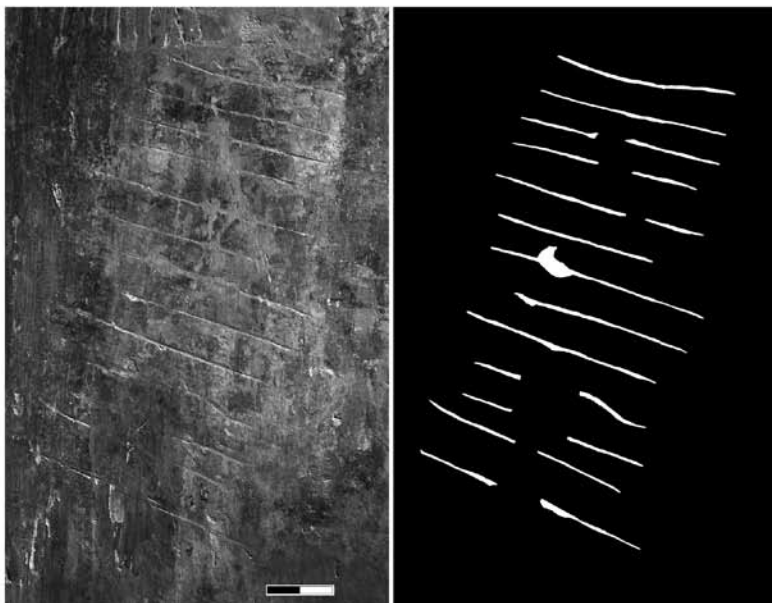
Фото та прорис графіті: 1 - № 1287, 2 - № 1288, 3 - № 1289, 4 - № 1290.

1

2

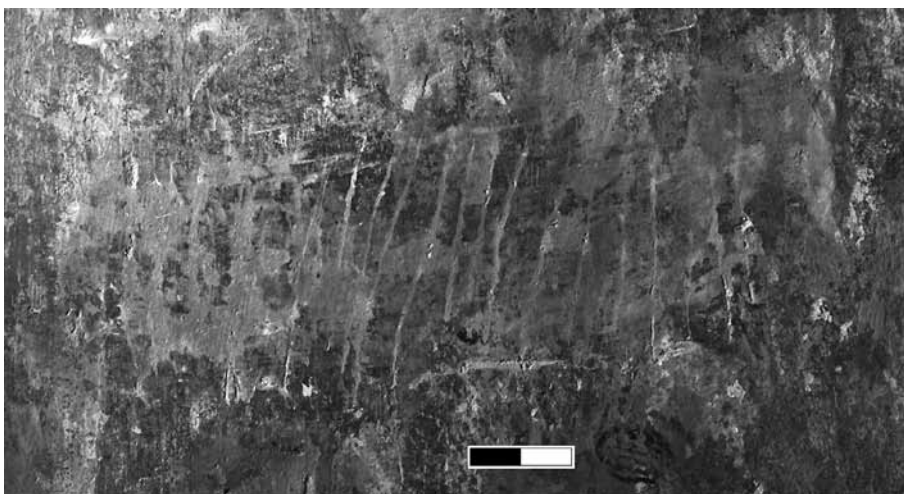
3

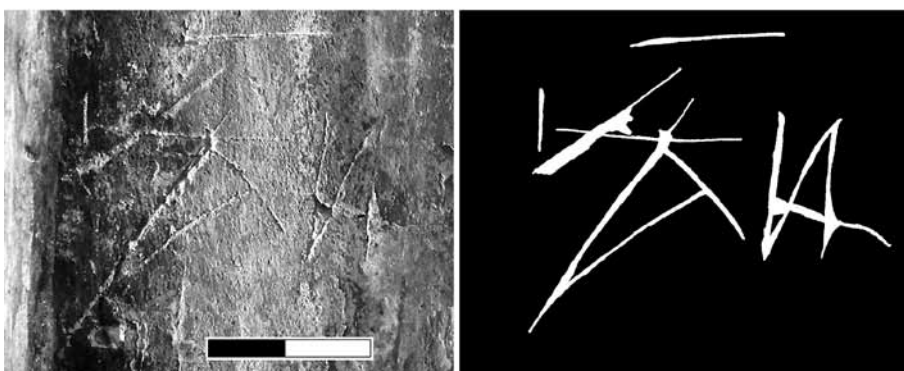
4

Таблиця LVIII

Фото та прорис графіті: 1 - № 1291, 2 - № 1292, 3 - № 1293, 4 - № 1294.

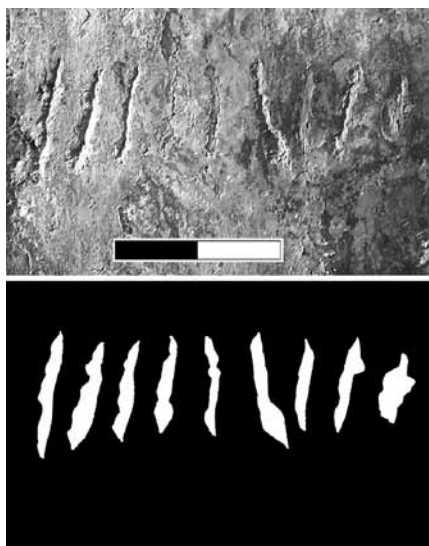
1

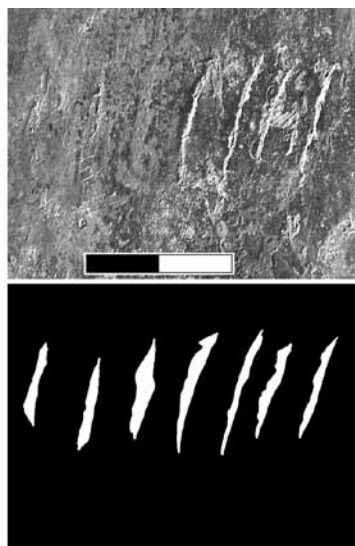
2

Таблиця LIX

Фото та прорис графіті: 1 - № 1295, 2 - № 1296.

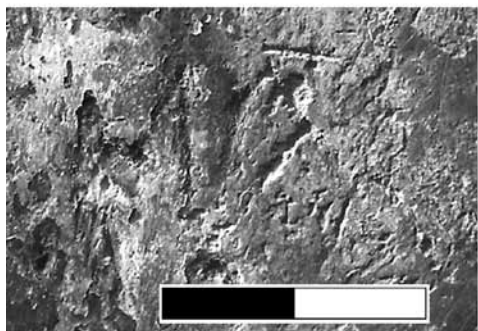
1

2

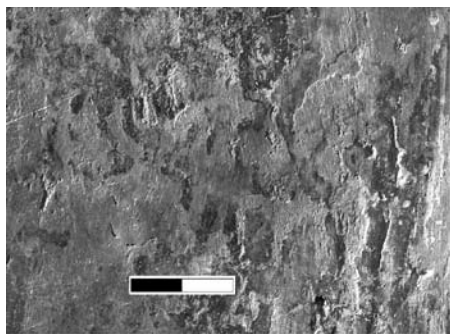
3

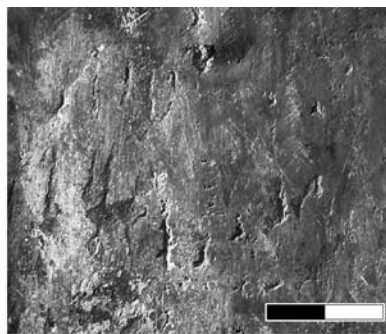
4

Таблиця LX

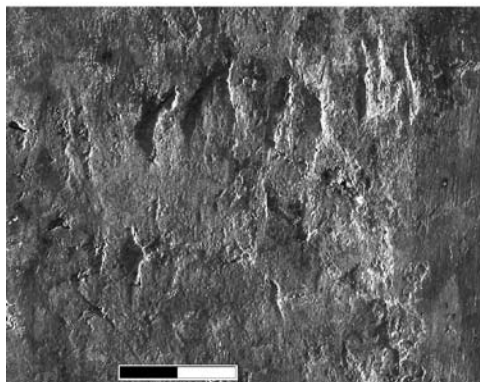
Фото та прорис графіті: 1 - № 1297, 2 - № 1298, 3 - № 1299, 4 - № 1300.

1

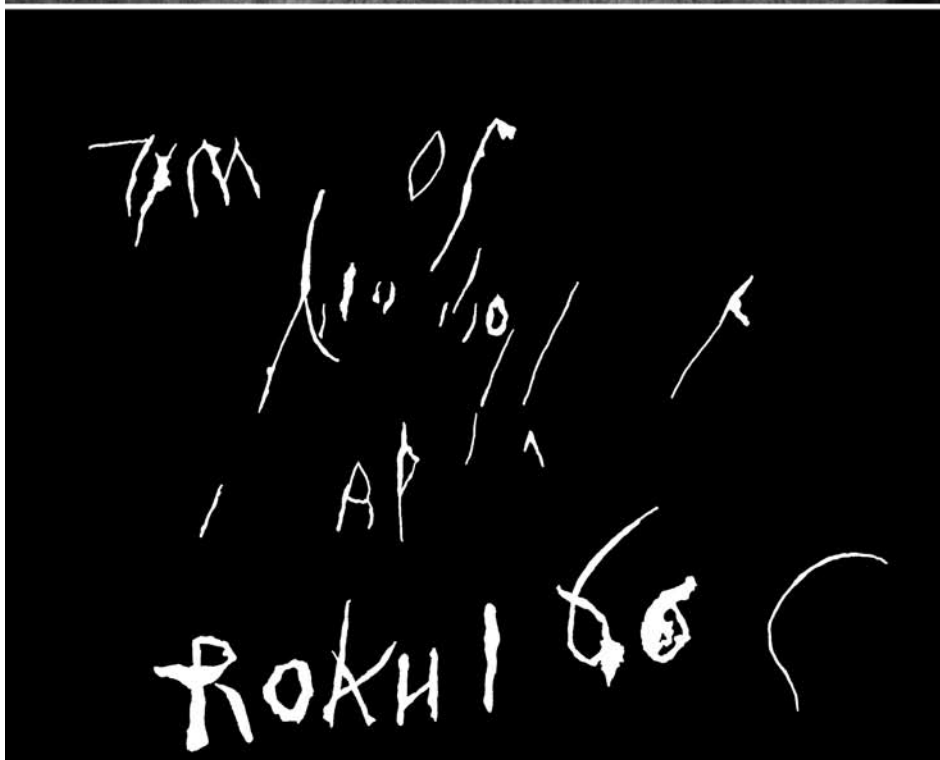
2

3

Таблиця LXI

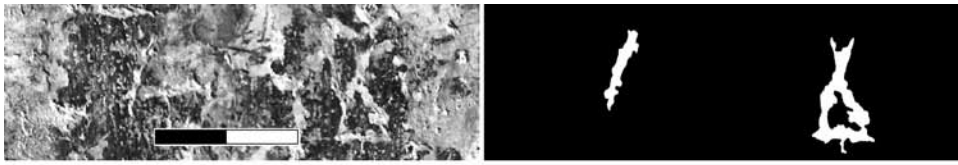
Фото та прорис графіті: 1 – № 1301, 2 – № 1302, 3 – № 1303.

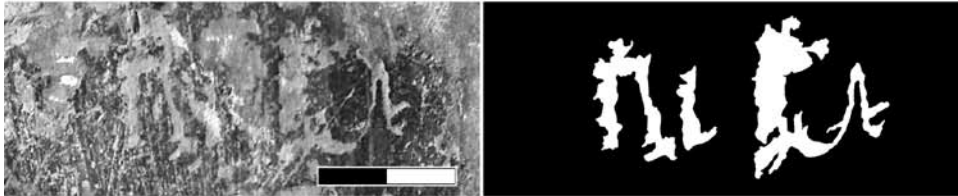
Таблиця LXII
Фото та прорис графіті № 1305.

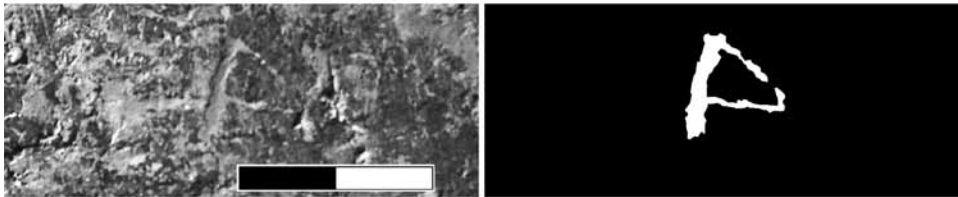
Таблиця LXIII
Фото та прорис графіті № 1306.

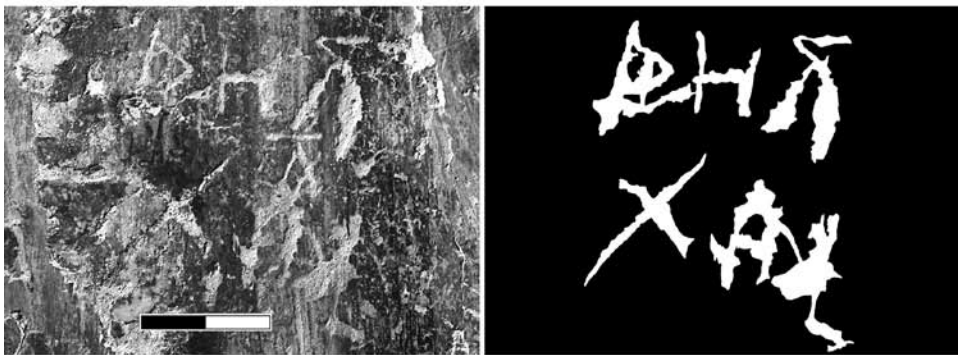
1

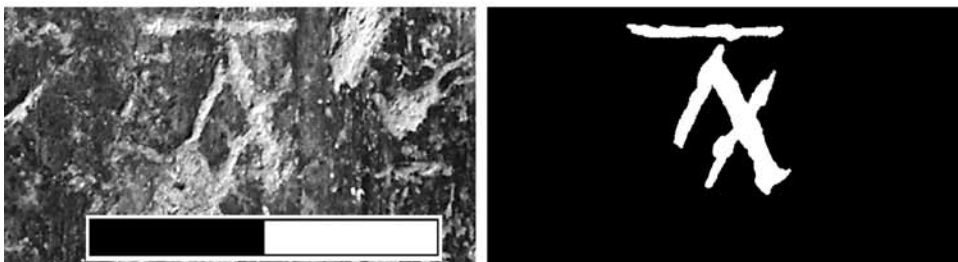
2

3

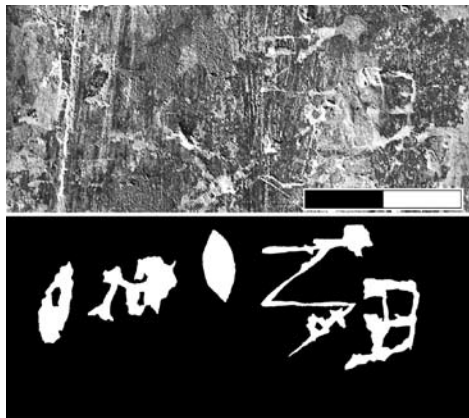
4

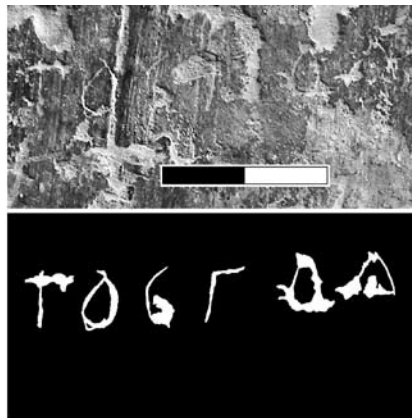
5

Таблиця LXIV

Фото та прорис графіті: 1 – № 1307, 2 – № 1308, 3 – № 1309, 4 – № 1310, 5 – № 1311.

1

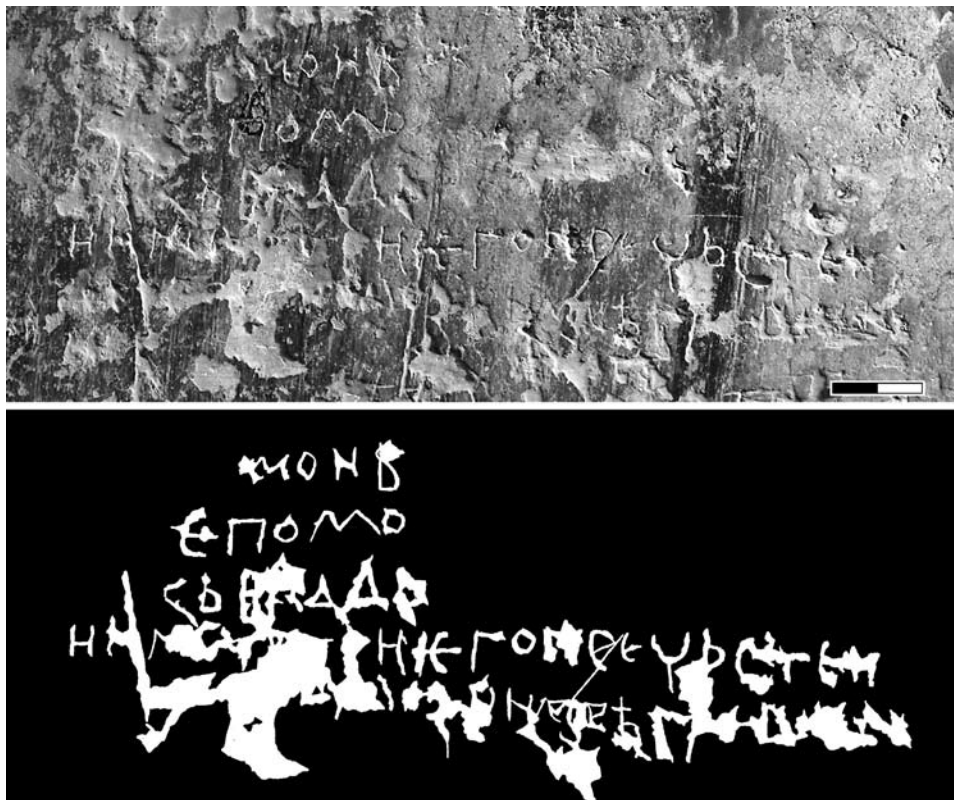
2

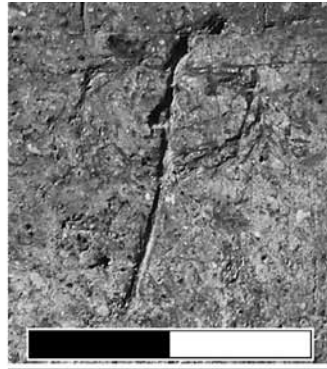
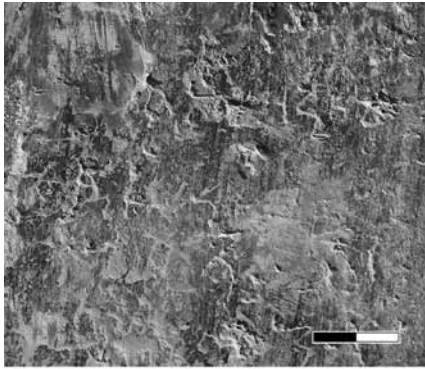
3

Таблиця LXV

Фото та прорис графіті: 1 – № 1312, 2 – № 1313, 3 – № 1314.

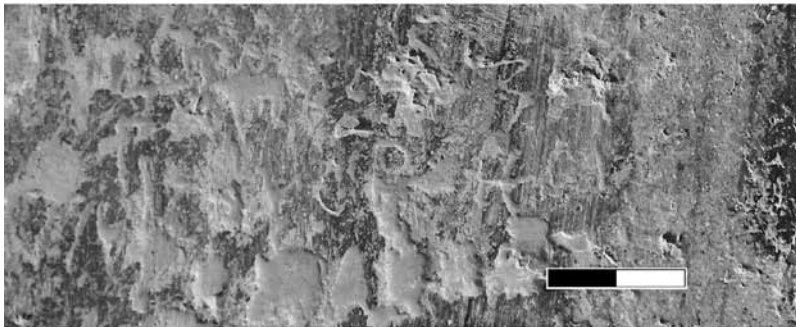

Таблиця LXVI
Фото та прорис графіті № 1315.

1

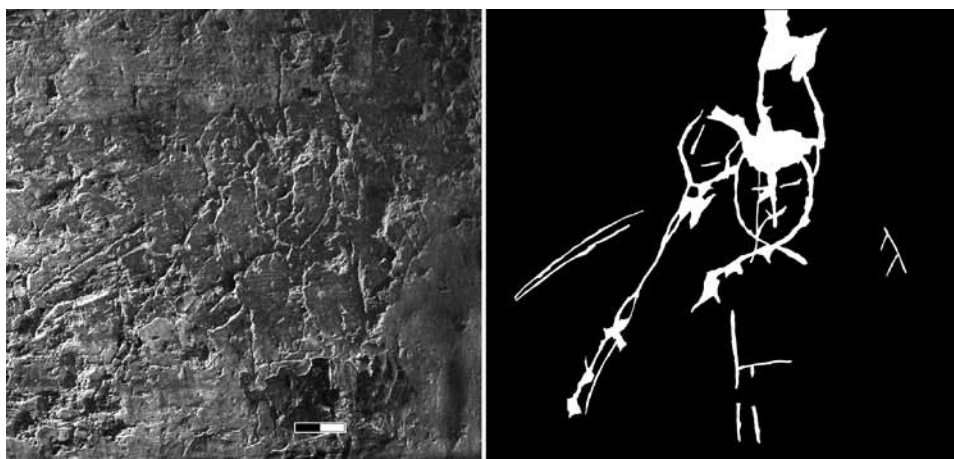
2

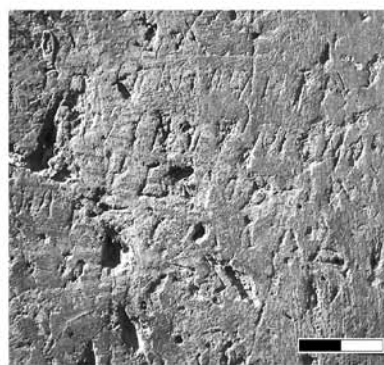
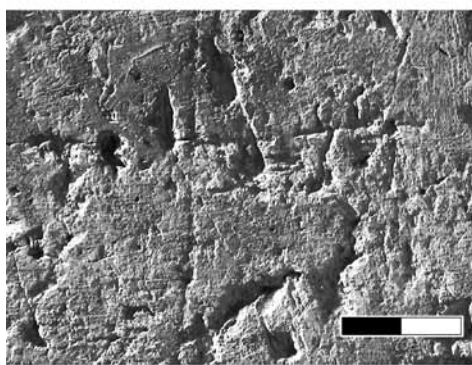
3

Таблиця LXVII

Фото та прориси графіті: 1 – № 1316, 2 – № 1317, 3 – № 1318.

1

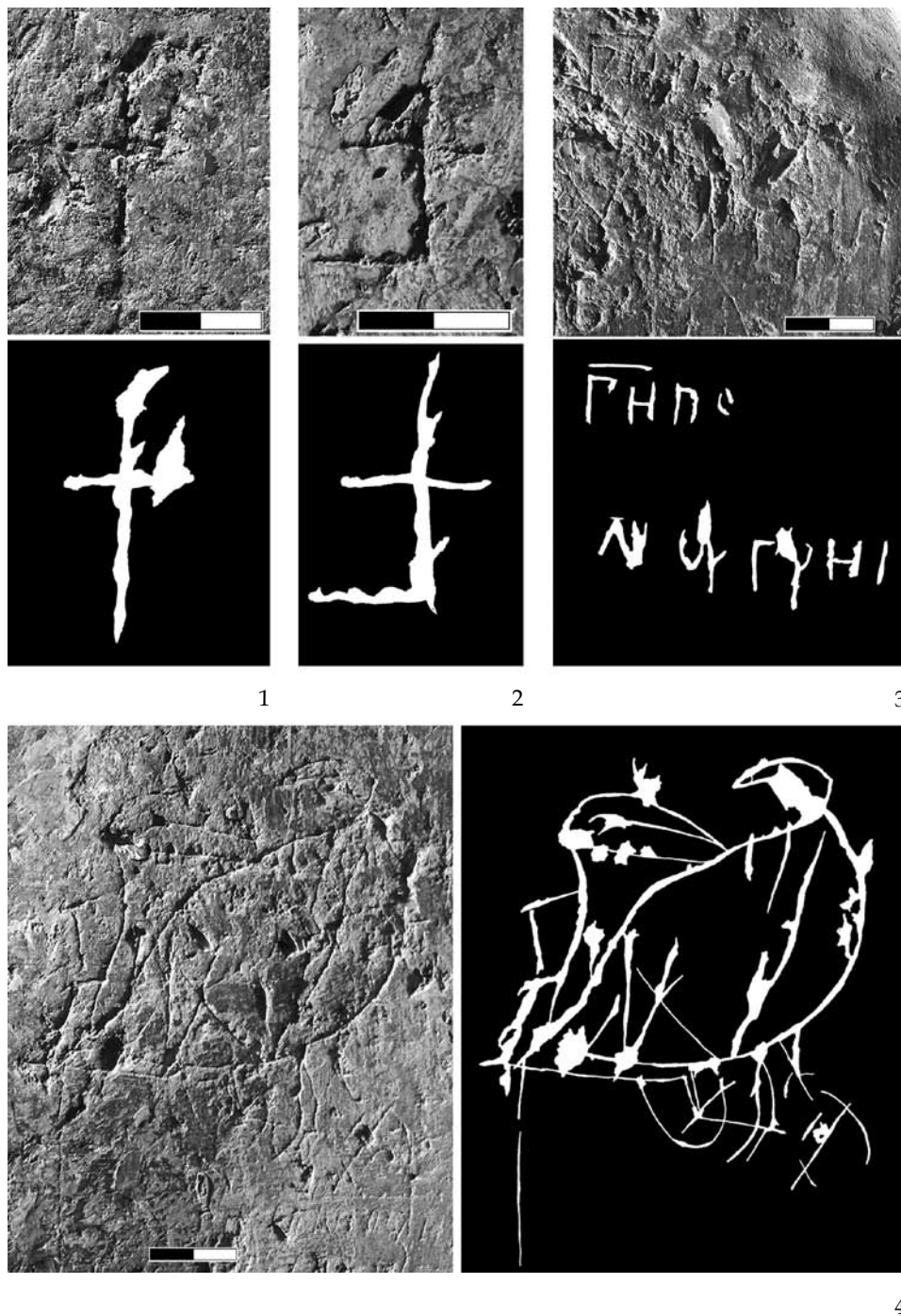

2

3

Таблиця LXVIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 1319, 2 – № 1320, 3 – № 1321.

1

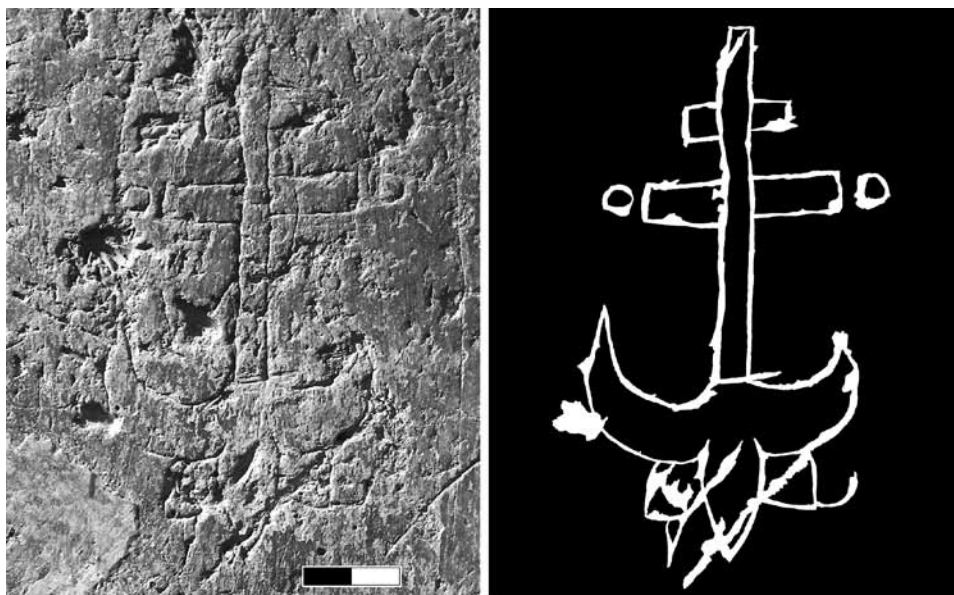
2

3

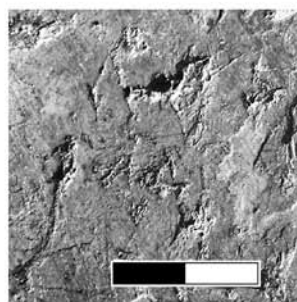
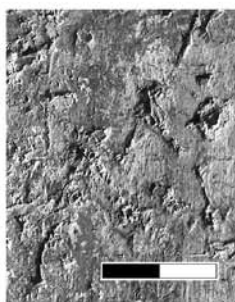
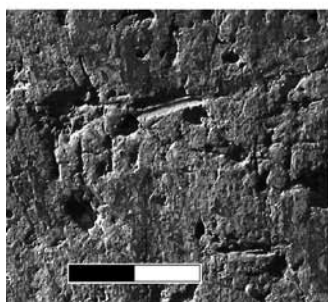
4

Таблиця LXIX

Фото та прорис графіті: 1 - № 1322, 2 - № 1323, 3 - № 1324, 4 - № 1325.

1

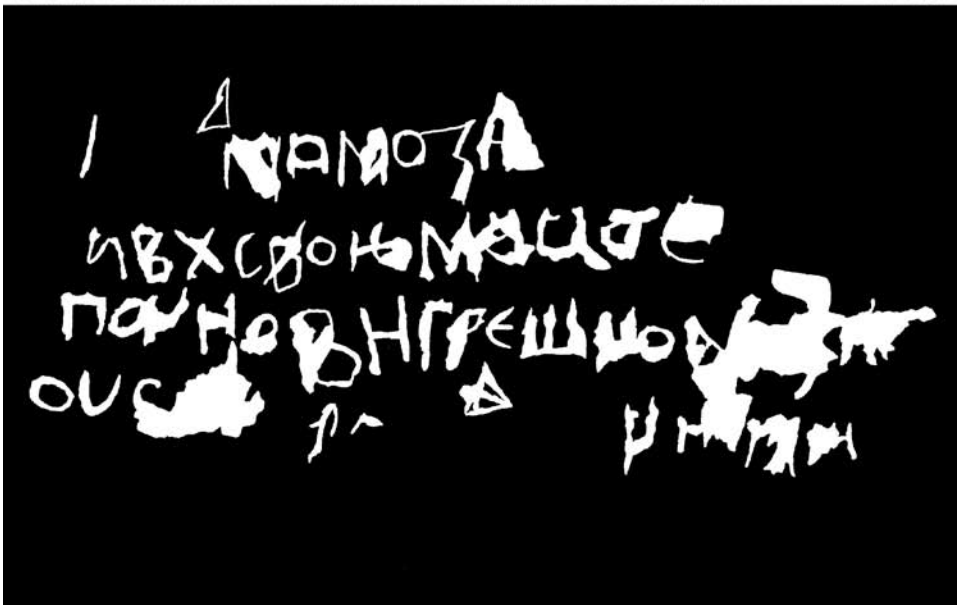
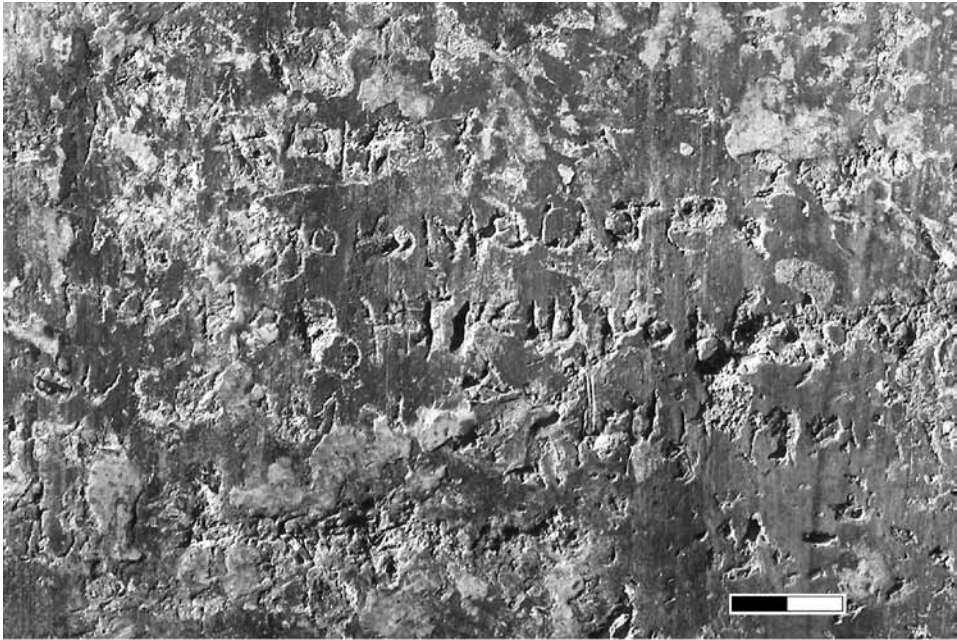
2

3

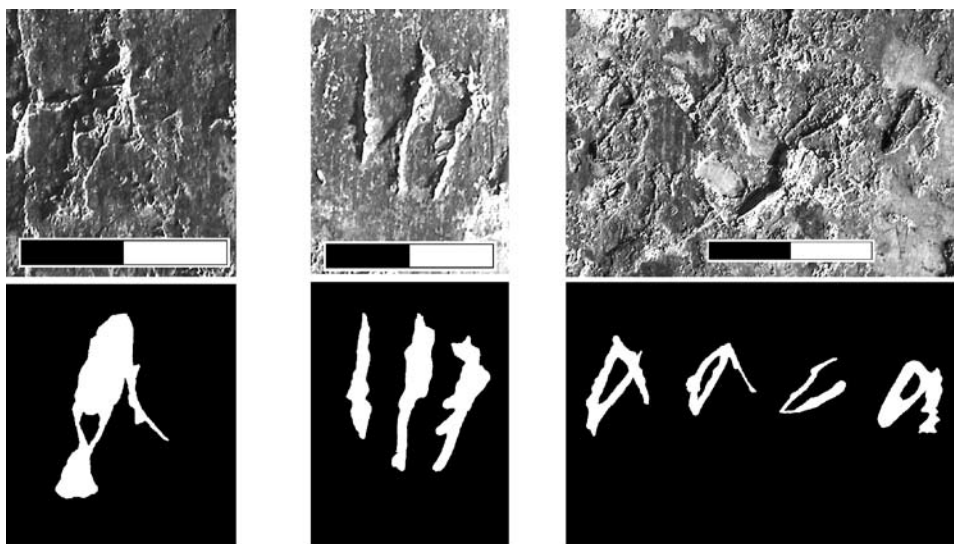
4

Таблиця LXX

Фото та прорис графіті: 1 - № 1326, 2 - № 1327, 3 - № 1328, 4 - № 1329.

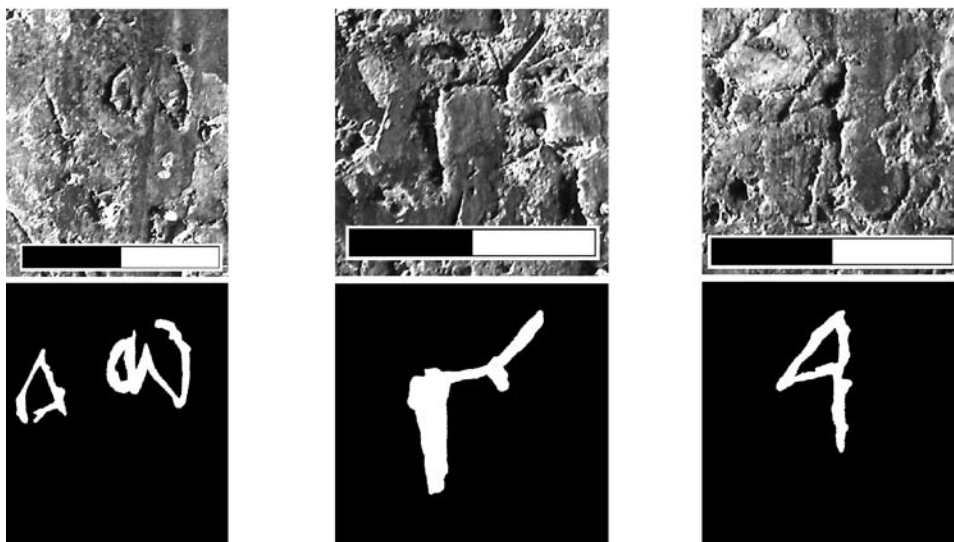
Таблиця LXXI
Фото та прорис графіті № 1330.

1

2

3

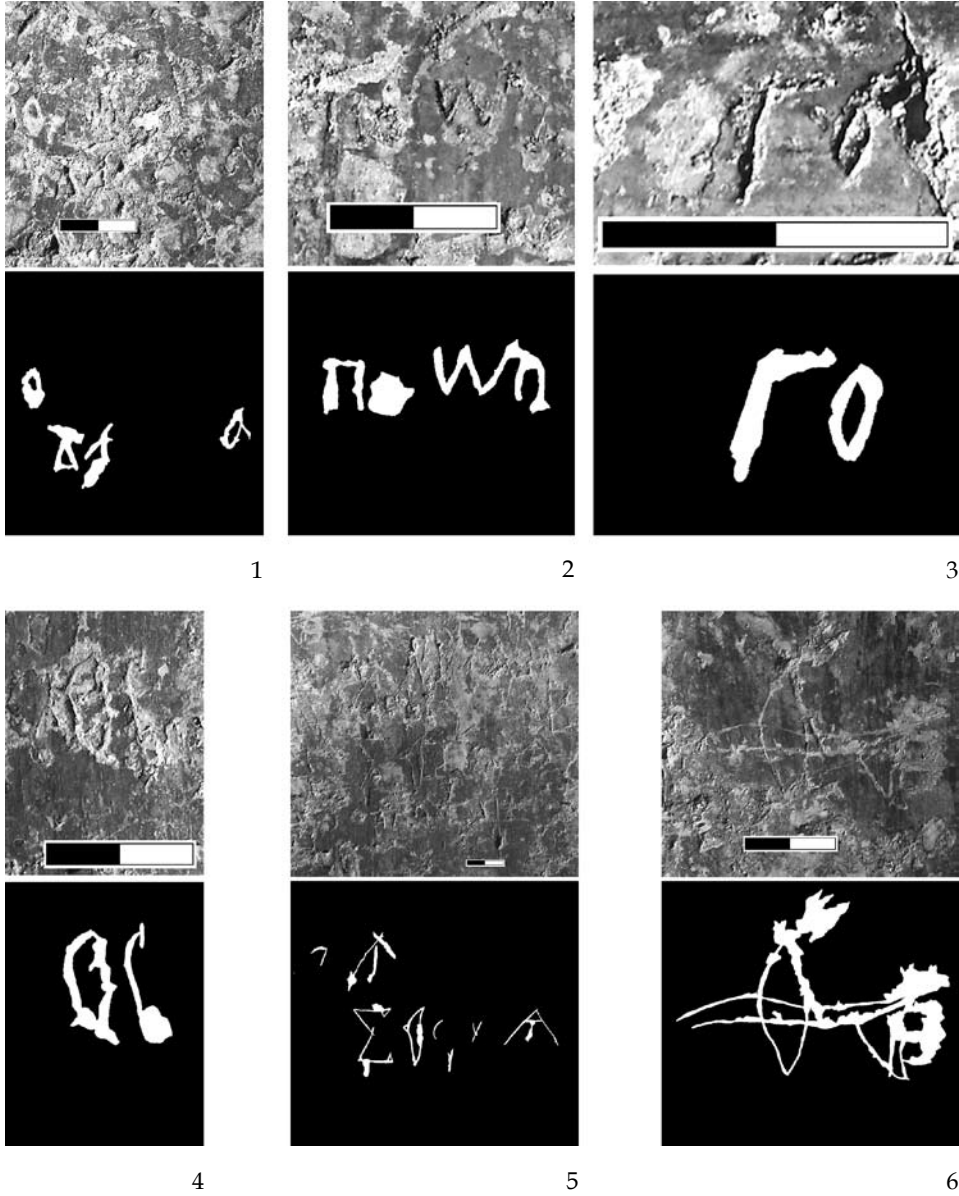
4

5

6

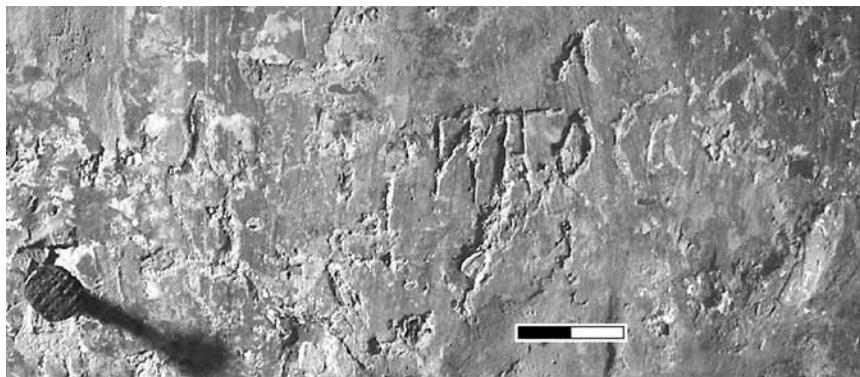
Таблиця LXXII

Фото та прорис графіті: 1 - № 1331, 2 - № 1332, 3 - № 1333, 4 - № 1334, 5 - № 1335, 5 - № 1336.

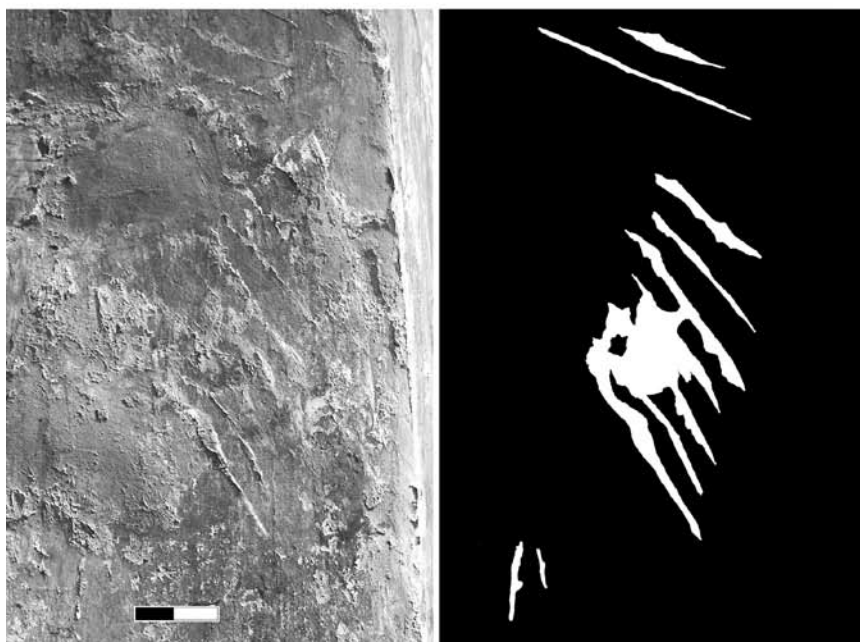

Таблиця LXXIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 1337, 2 – № 1338, 3 – № 1339, 4 – № 1340, 5 – № 1341, 5 – № 1342.

1

2

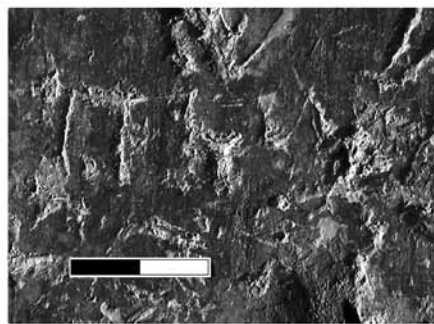
Таблиця LXXIV
Фото та прорис графіті: 1 - № 1343, 2 - № 1344.

1

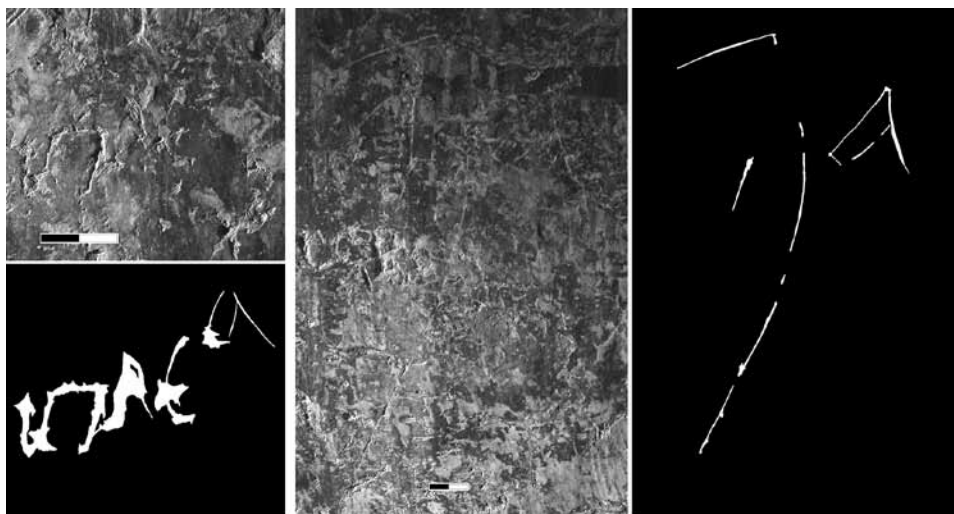
2

3

Таблиця LXXV

Фото та прорис графіті: 1 – № 1345, 2 – № 1346, 3 – № 1347.

1

2

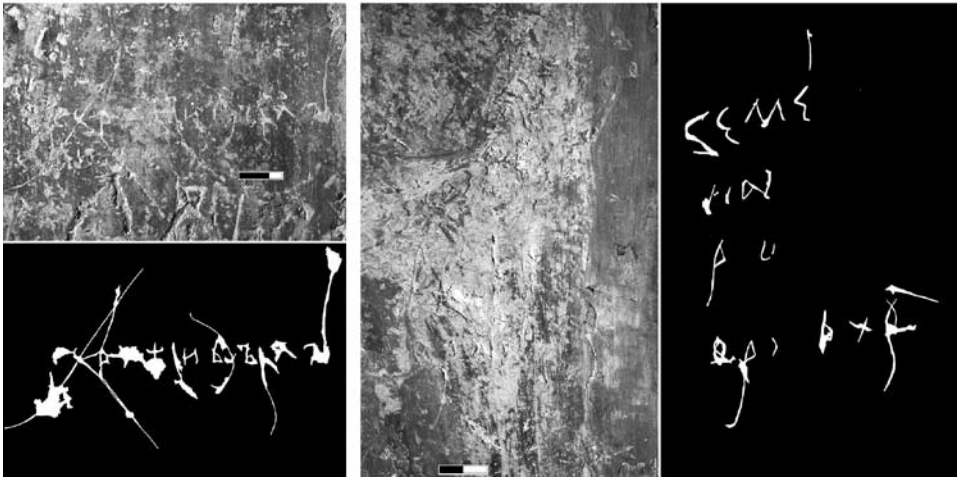
3

Таблиця LXXVI

Фото та прорис графіті: 1 - № 1348, 2 - № 1349, 3 - № 1350.

1

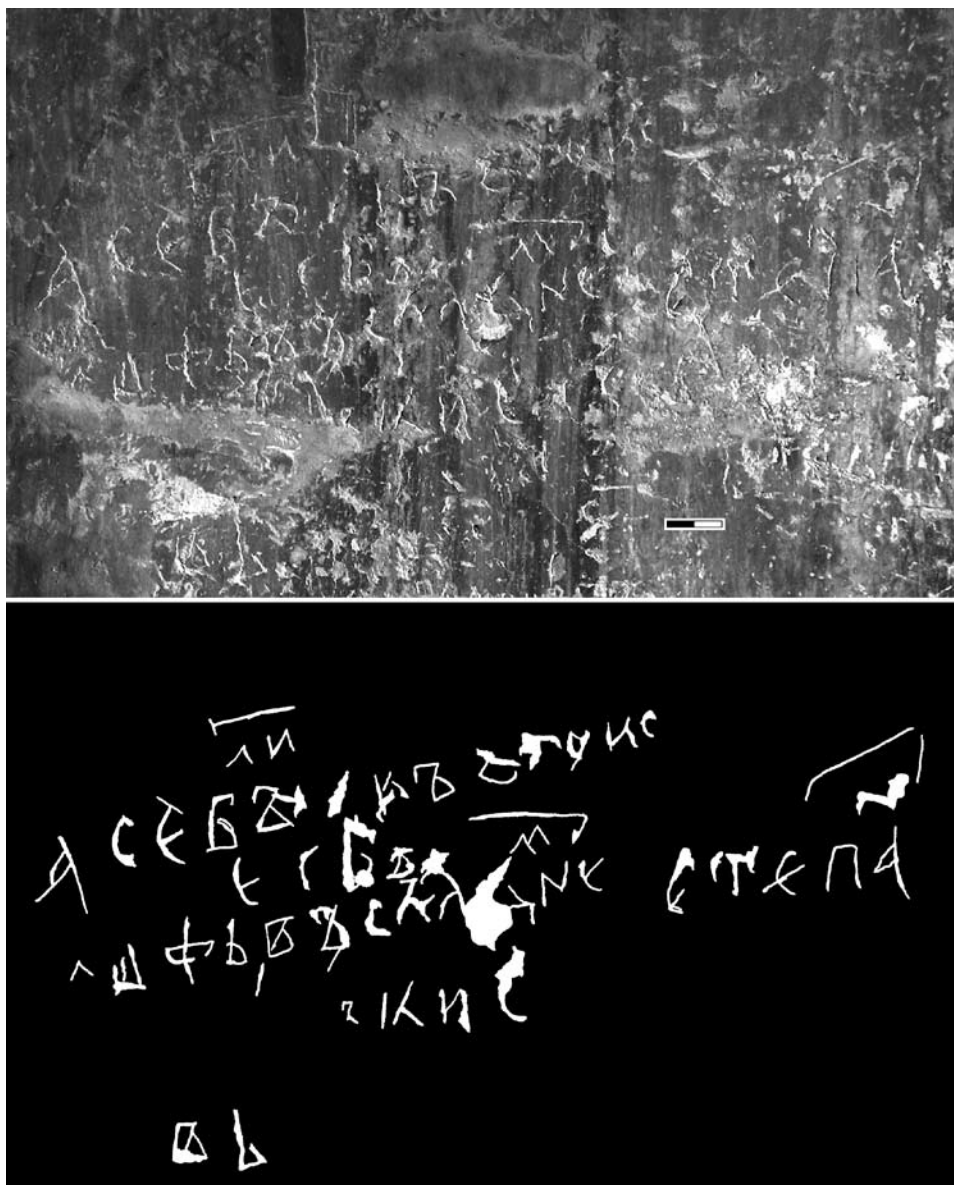

2

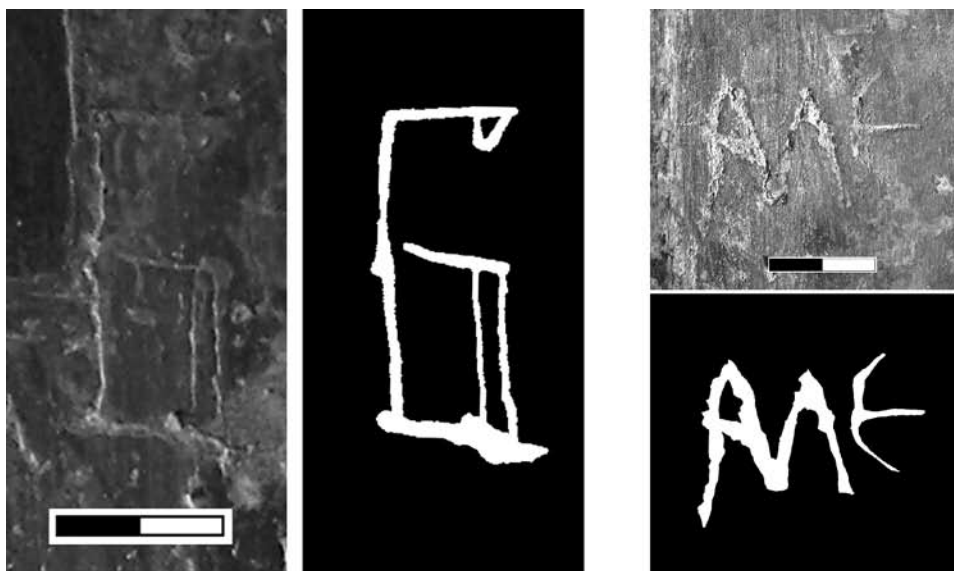
3

Таблиця LXXVII

Фото та прорис графіті: 1 – № 1351, 2 – № 1352, 3 – № 1353.

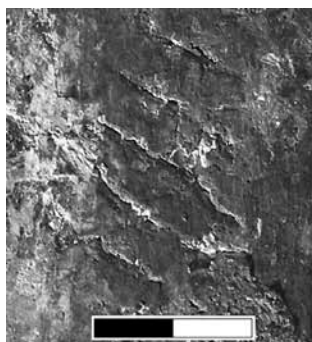

Таблиця LXXVIII
Фото та прорис графіті № 1354.

Таблиця LXXIX

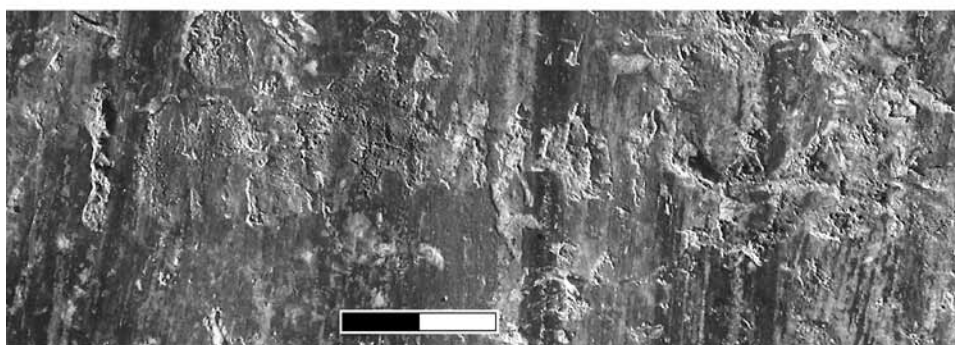
Фото та прорис графіті: 1 - № 1355, 2 - № 1356, 3 - № 1357, 4 - № 1358.

1

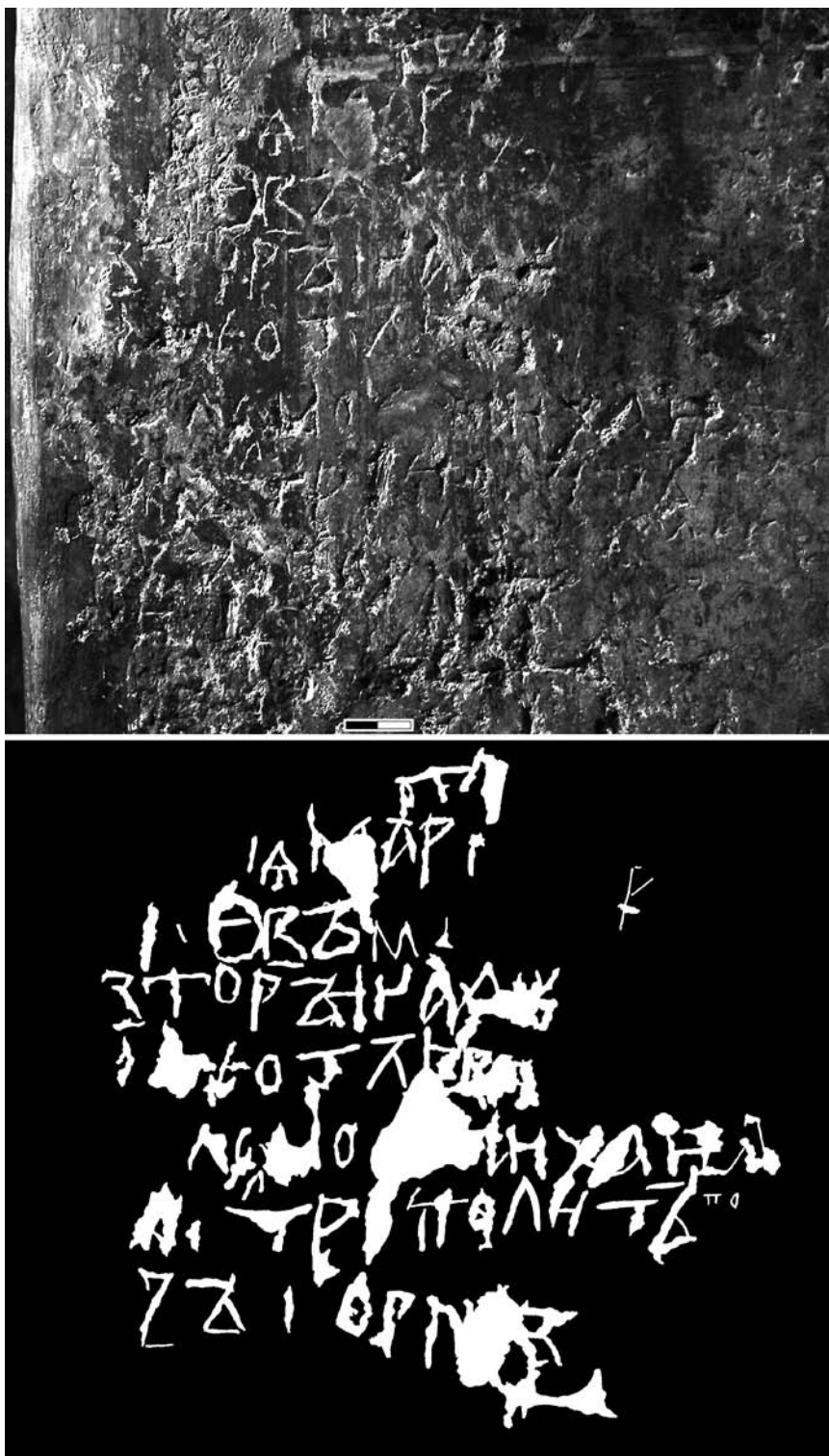
2

3

Таблиця LXXX

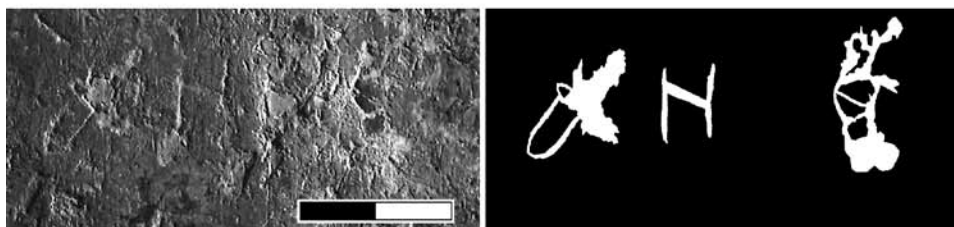
Фото та прорис графіті: 1 - № 1359, 2 - № 1360, 3 - № 1361.

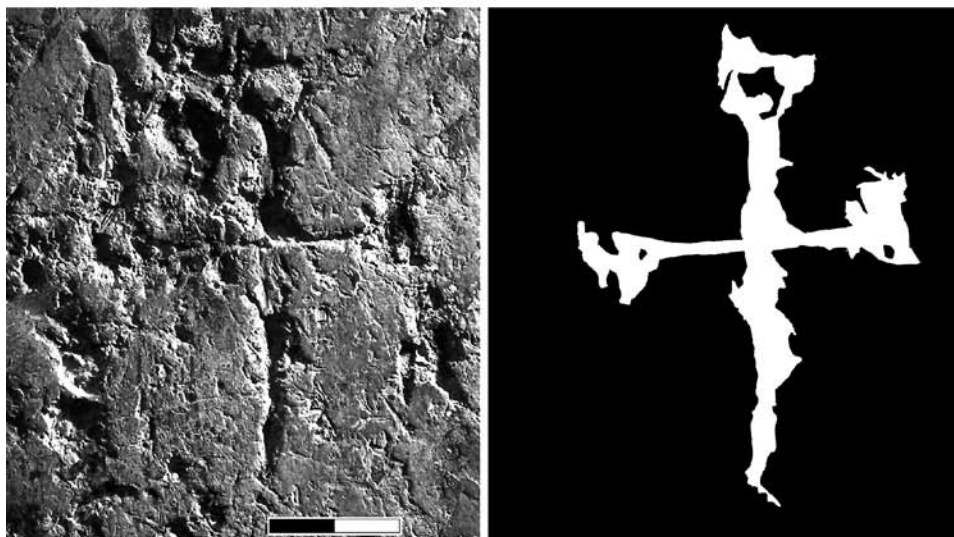
Таблиця LXXXI
Фото та прорис графіті № 1362.

1

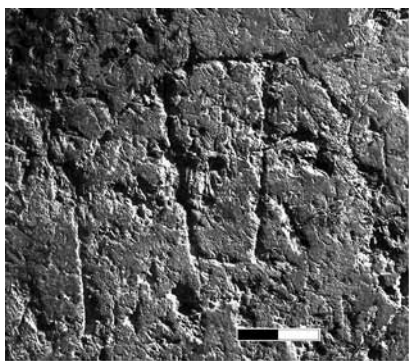
2

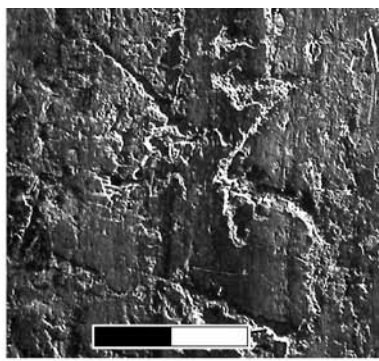
3

Таблиця LXXXII

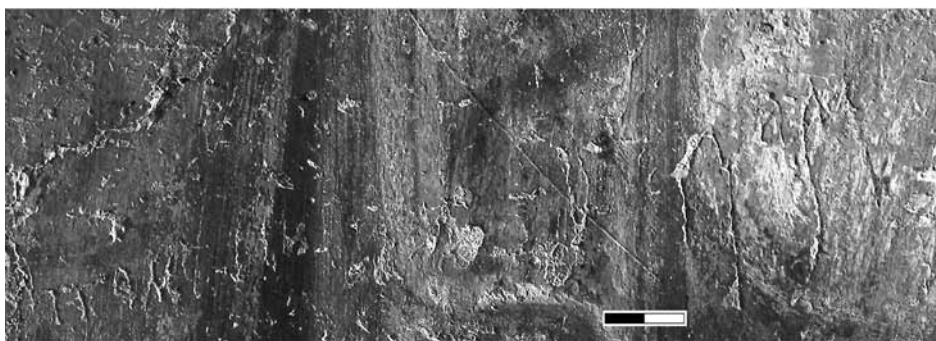
Фото та прорис графіті: 1 – № 1363, 2 – № 1364, 3 – № 1365.

1

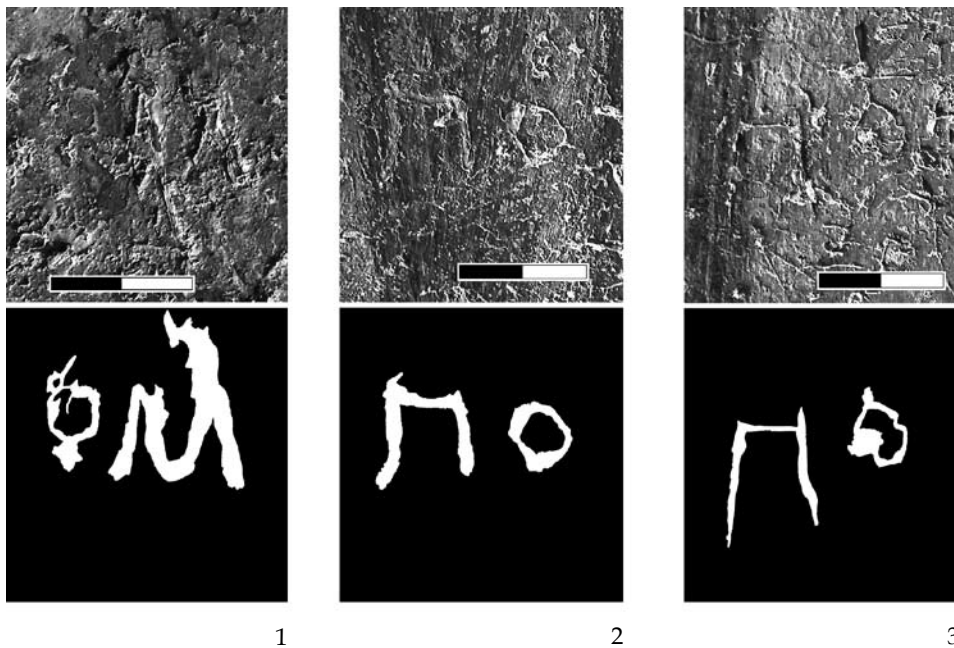
2

3

Таблиця LXXXIII

Фото та прорис графіті: 1 - № 1366, 2 - № 1367, 3 - № 1368.

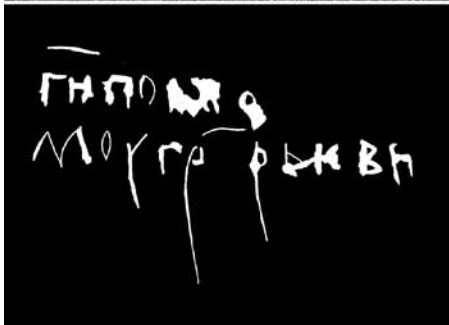
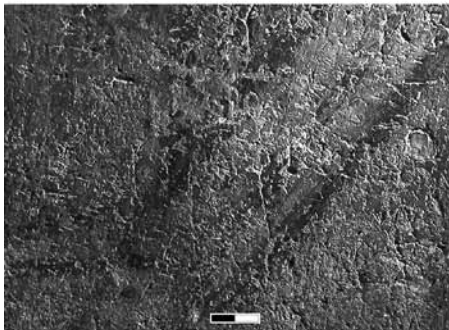

Таблиця LXXXIV

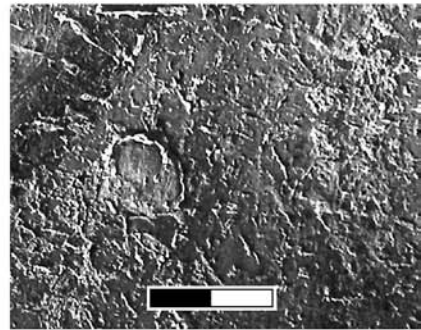
Фото та прорис графіті: 1 - № 1369, 2 - № 1370, 3 - № 1371, 4 - № 1372.

1

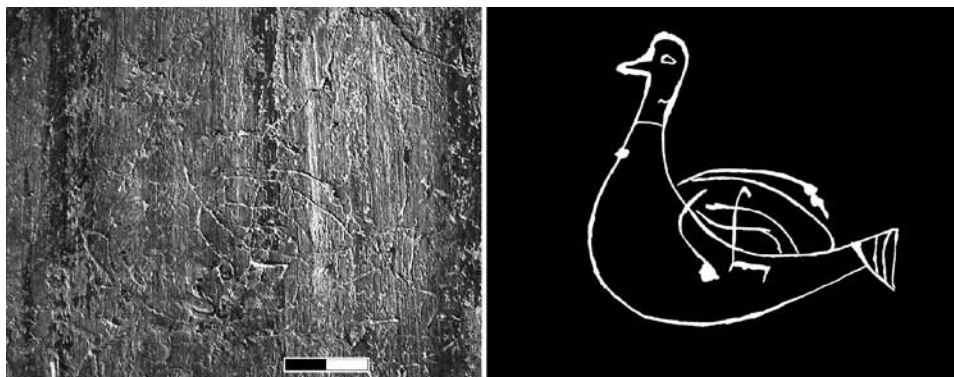
2

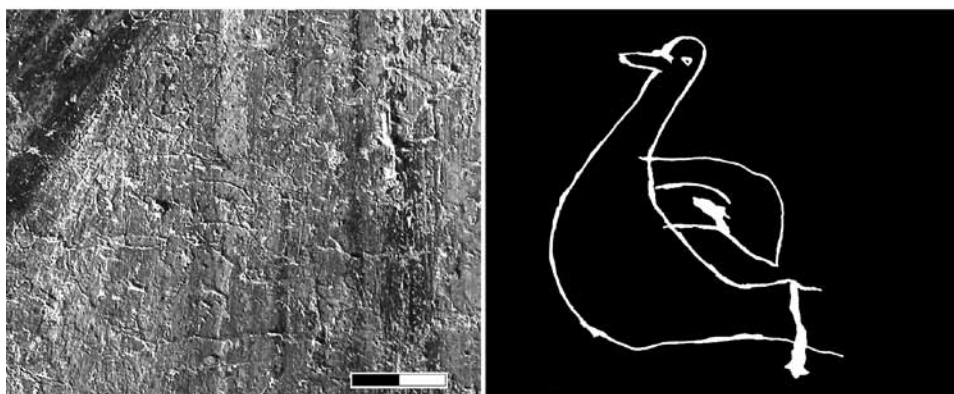
3

Таблиця LXXXV

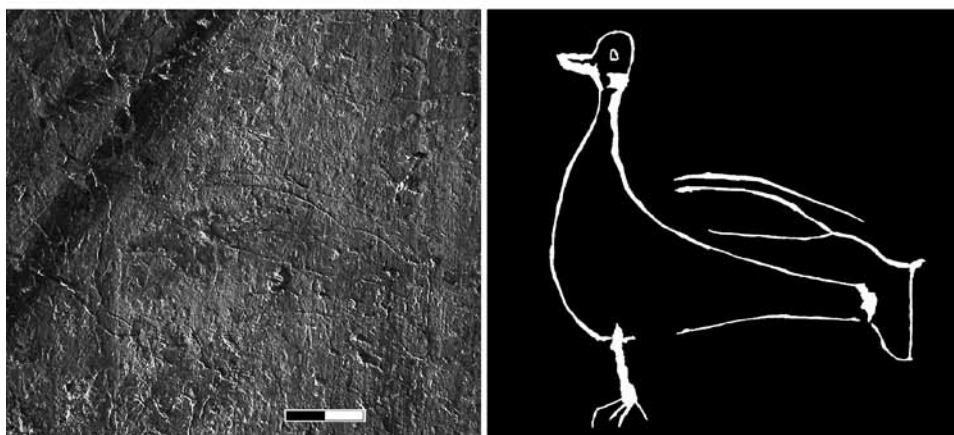
Фото та прорис графіті: 1 – № 1373, 2 – № 1374, 3 – № 1375.

1

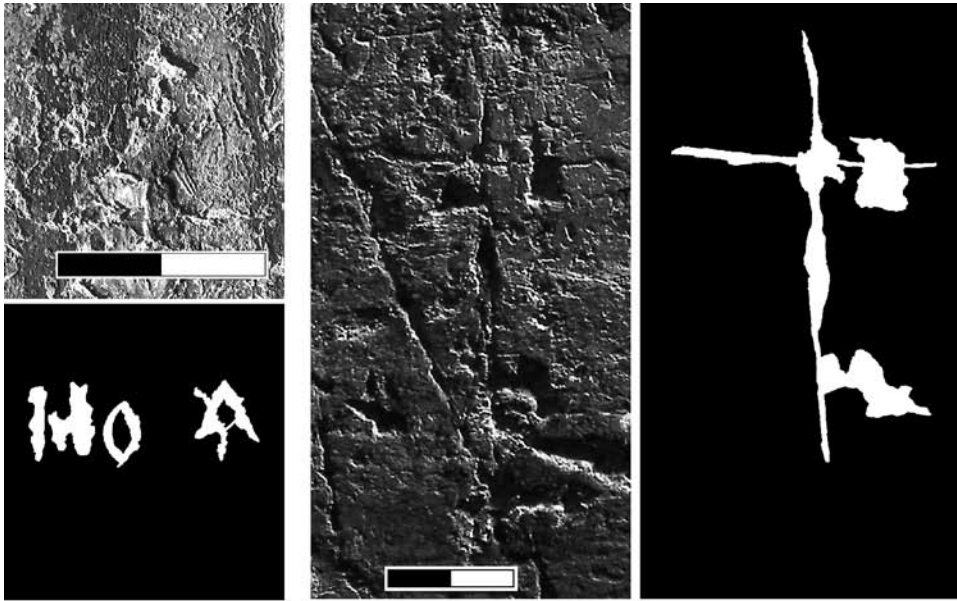
2

3

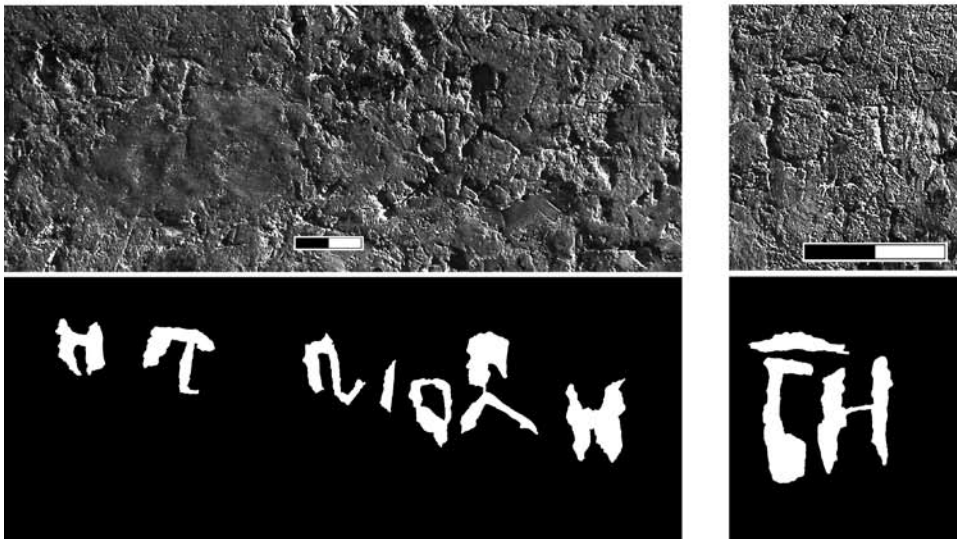
Таблиця LXXXVI

Фото та прорис графіті: 1 – № 1376, 2 – № 1377, 3 – № 1378.

1

2

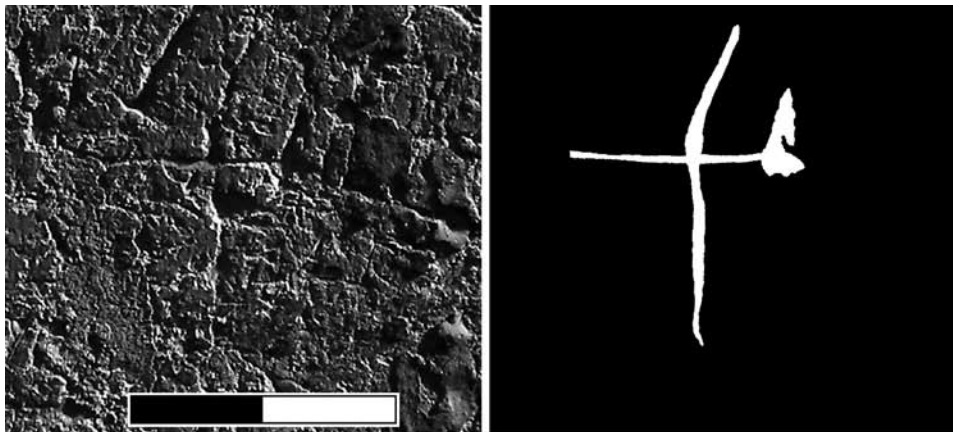

3

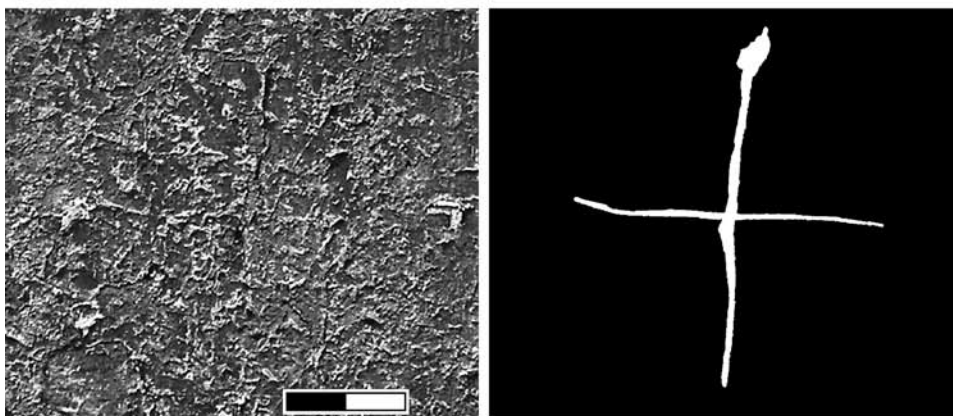
4

Таблиця LXXXVII

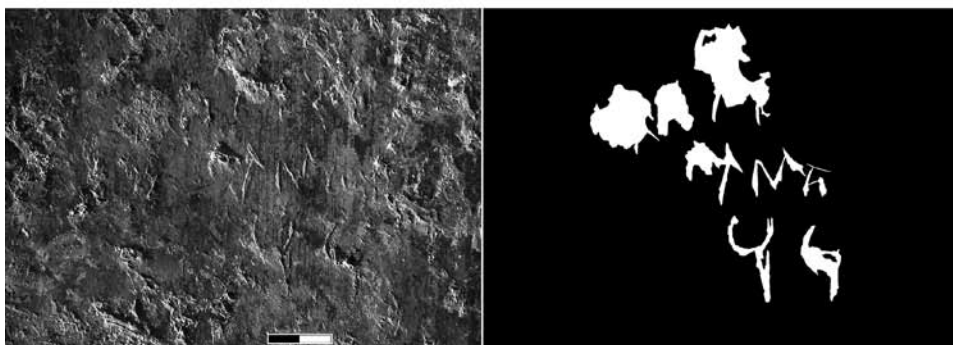
Фото та прорис графіті: 1 - № 1379, 2 - № 1380, 3 - № 1381, 4 - № 1382.

1

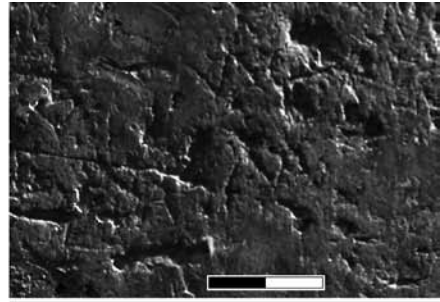
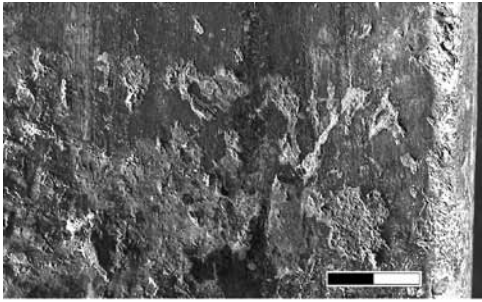
2

3

Таблиця LXXXVIII

Фото та прорис графіті: 1 - № 1383, 2 - № 1384, 3 - № 1385.

1

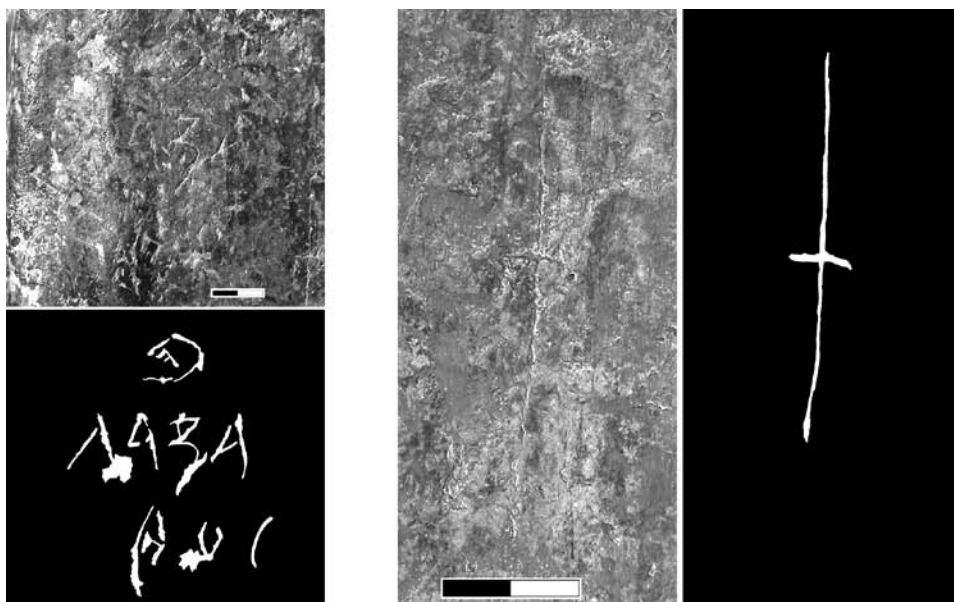
2

3

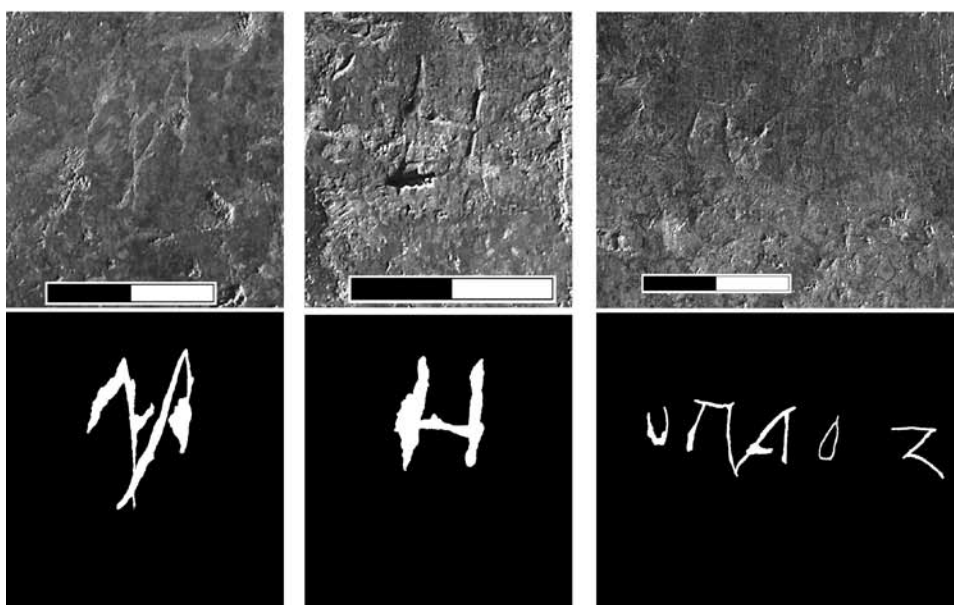
Таблиця LXXXIX

Фото та прорис графіті: 1 – № 1386, 2 – № 1387, 3 – № 1388.

1

2

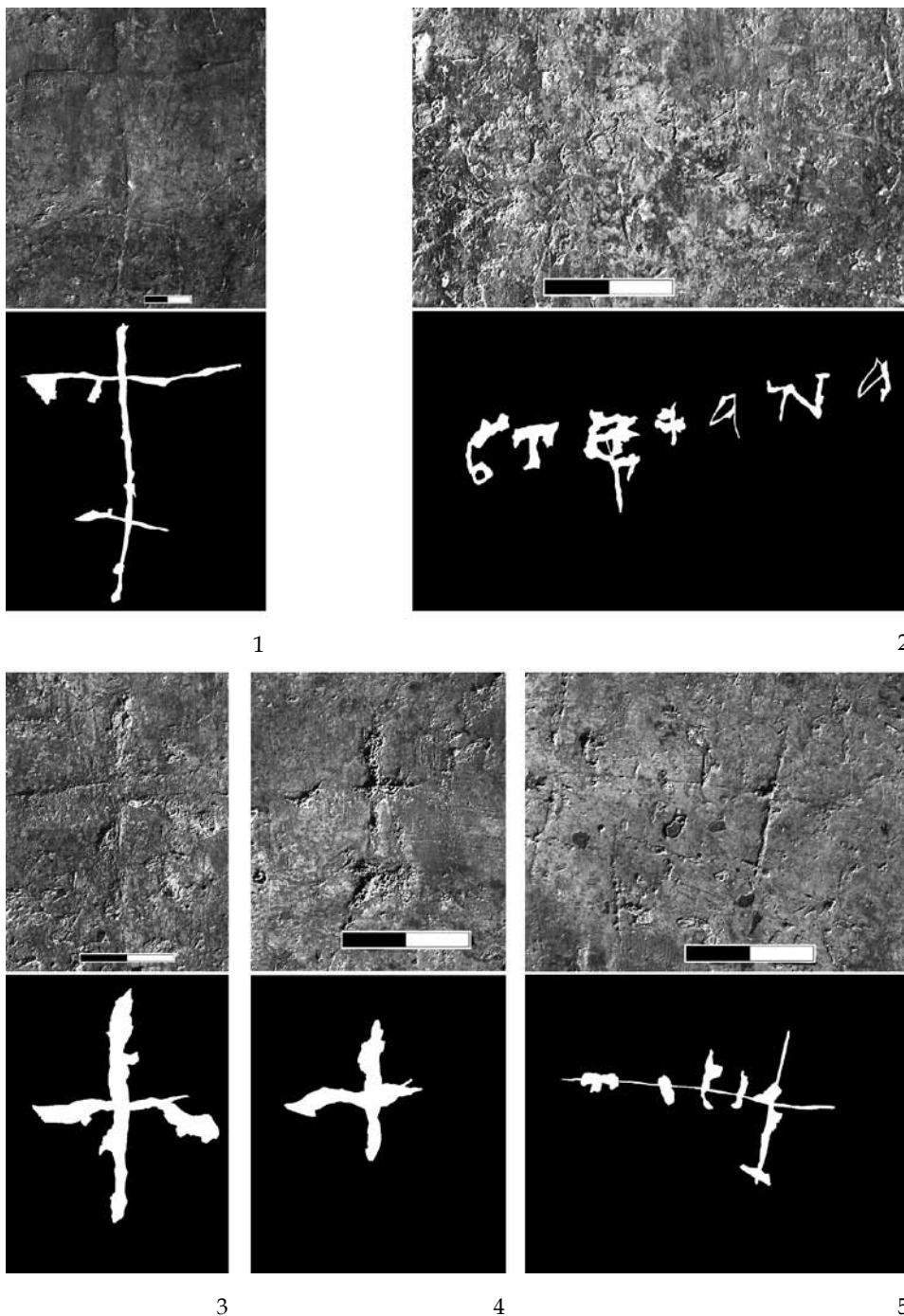
3

4

5

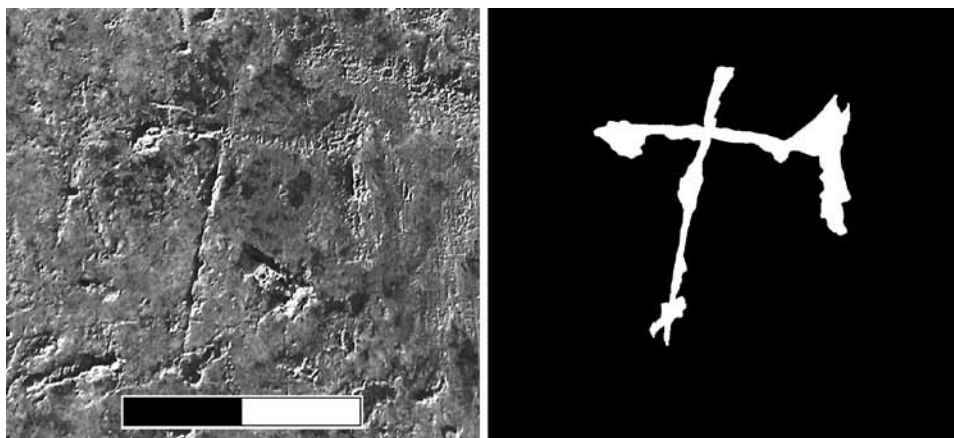
Таблиця ХС

Фото та прорис графіті: 1 – № 1389, 2 – № 1390, 3 – № 1391, 4 – № 1392, 5 – № 1393.

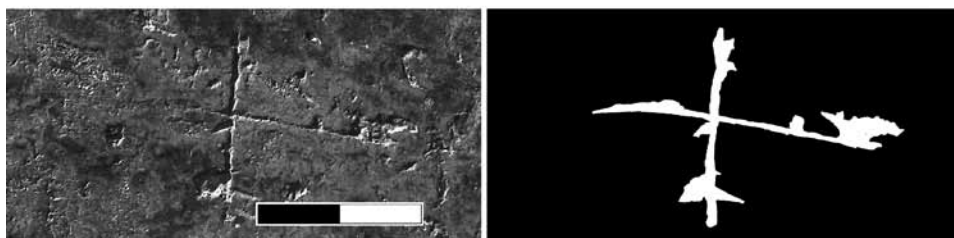

Таблиця ХСІ

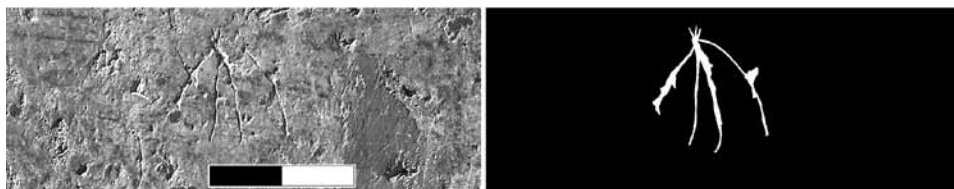
Фото та прорис графіті: 1 – № 1394, 2 – № 1395, 3 – № 1396, 4 – № 1397, 5 – № 1398.

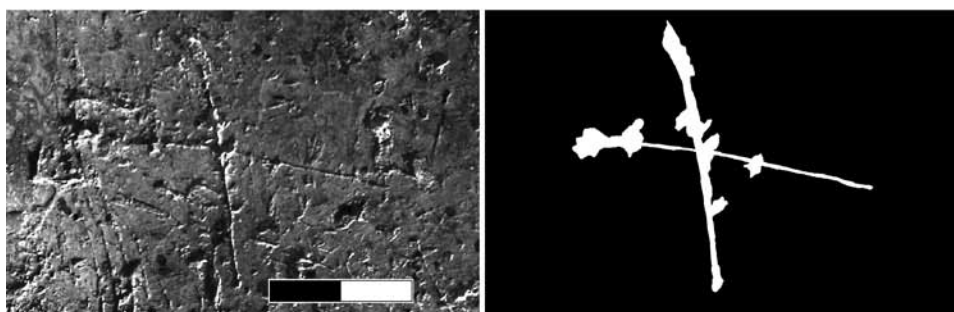
1

2

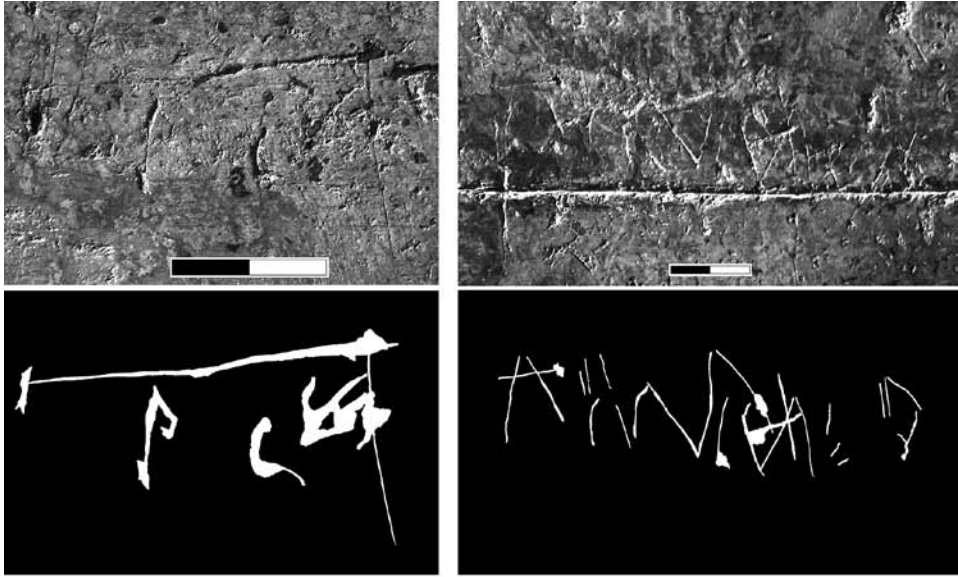
3

4

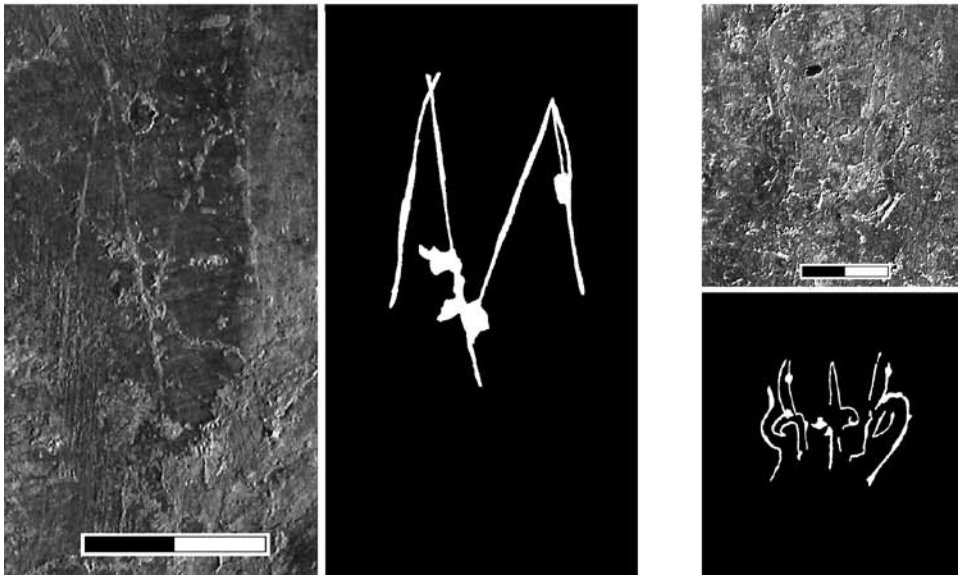
Таблиця ХСІІ

Фото та прорис графігі: 1 - № 1399, 2 - № 1400, 3 - № 1401, 4 - № 1402.

1

2

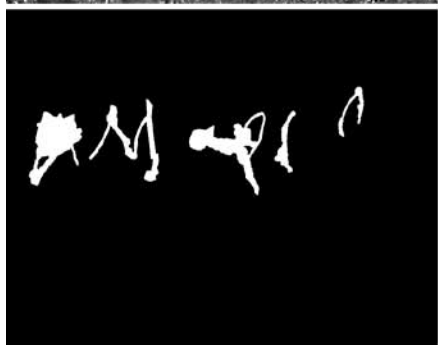
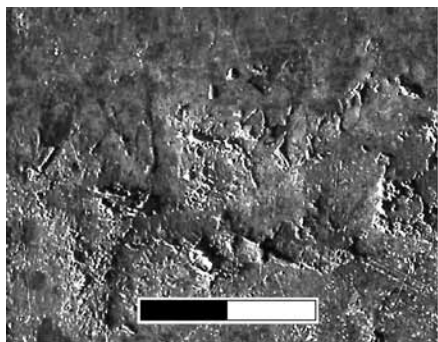

3

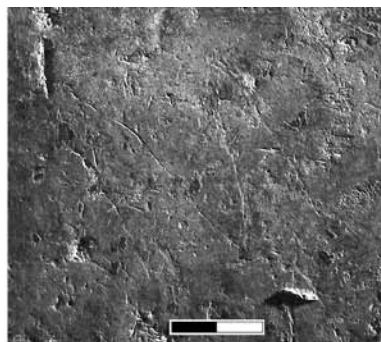
4

Таблиця ХСІІІ

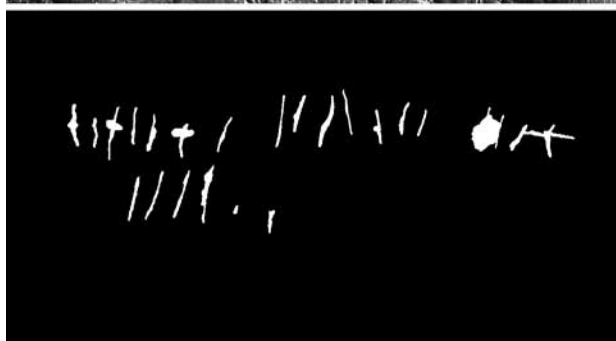
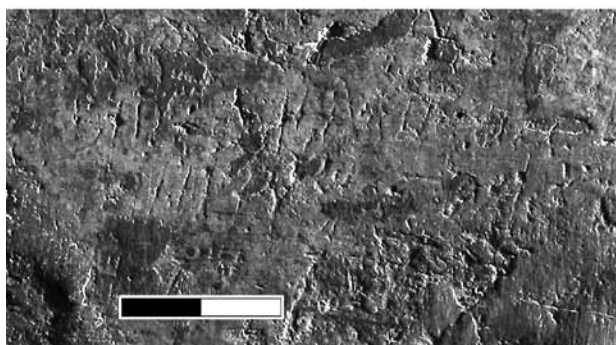
Фото та прорис графіті: 1 - № 1403, 2 - № 1404, 3 - № 1405, 4 - № 1406.

1

2

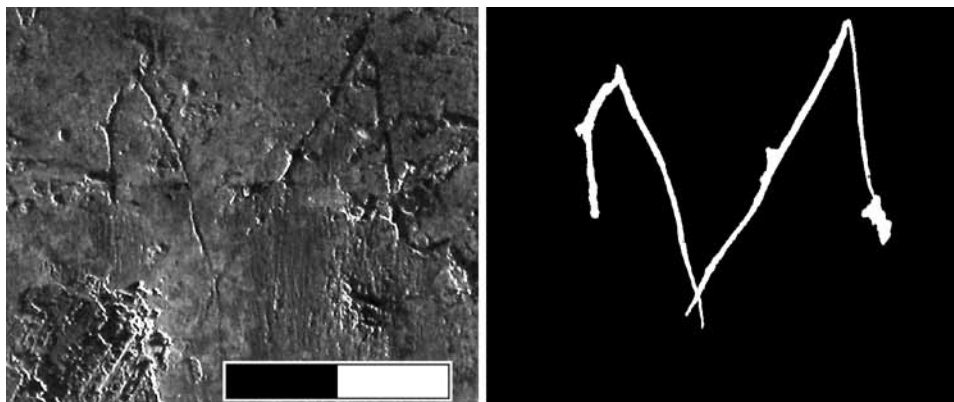
3

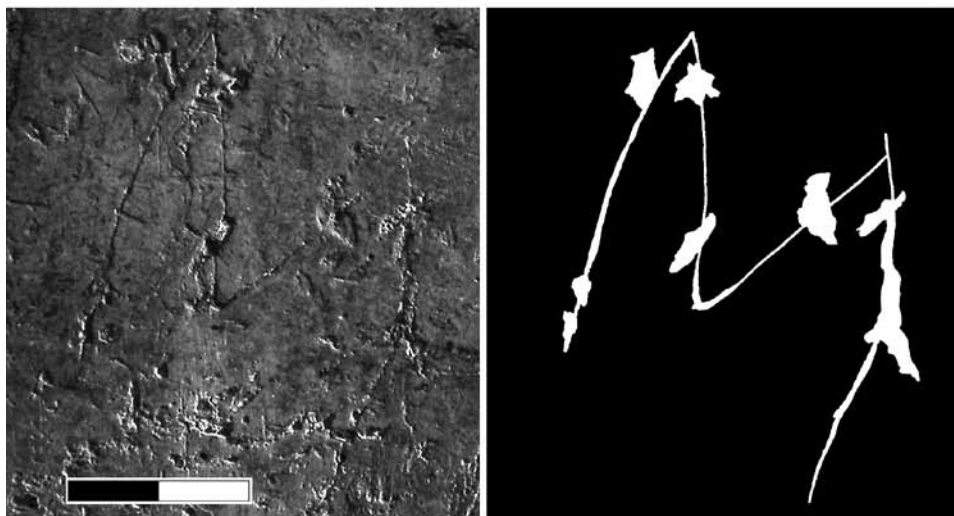
4

Таблиця ХСІV

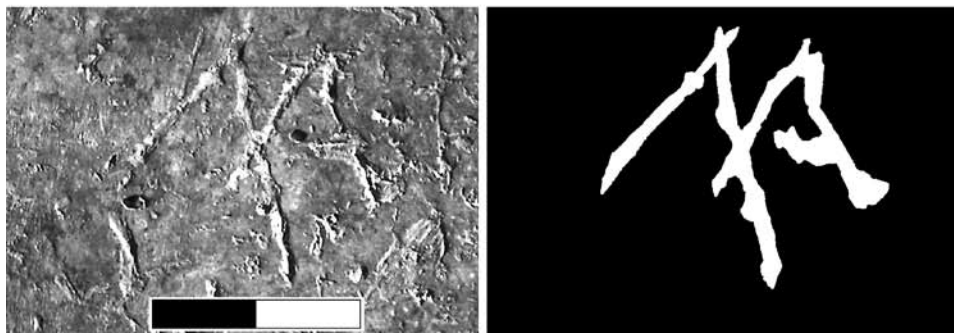
Фото та прорис графіті: 1 - № 1407, 2 - № 1408, 3 - № 1409, 4 - № 1410.

1

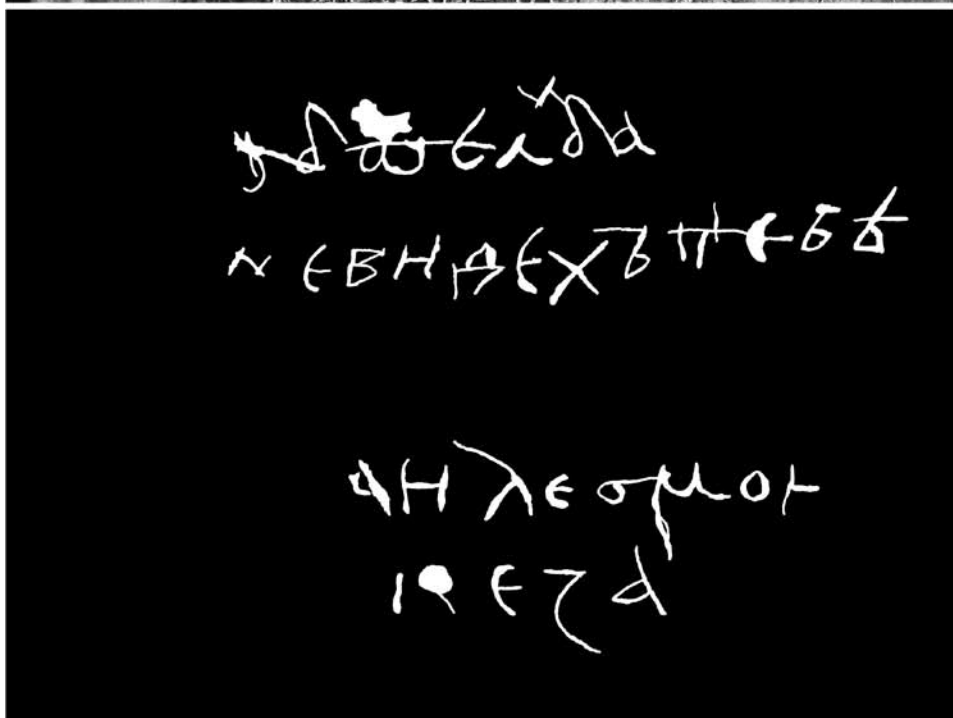
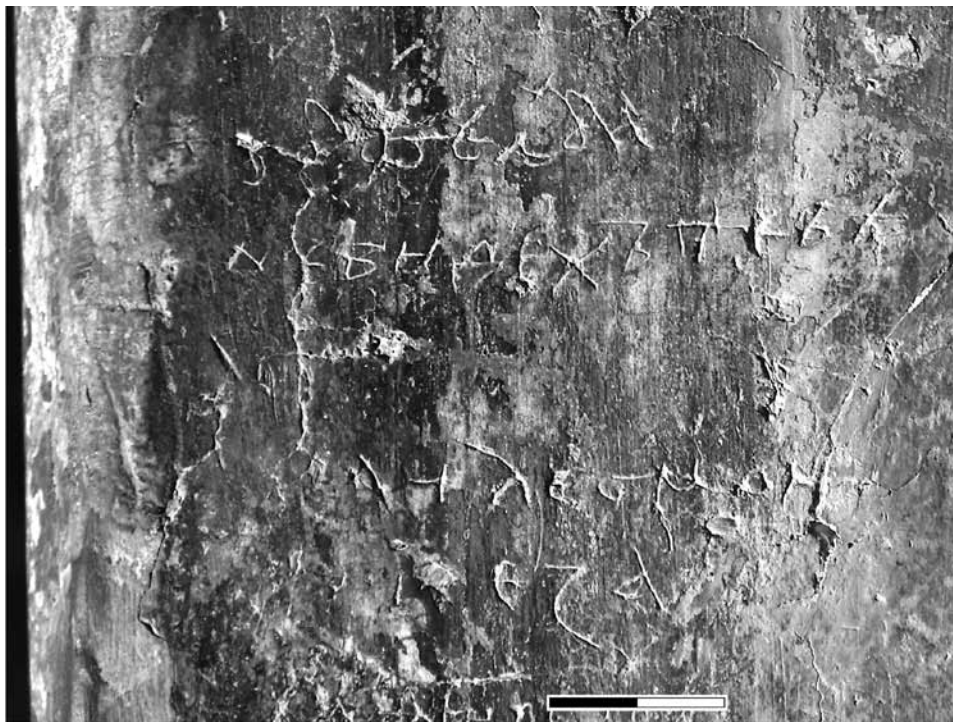
2

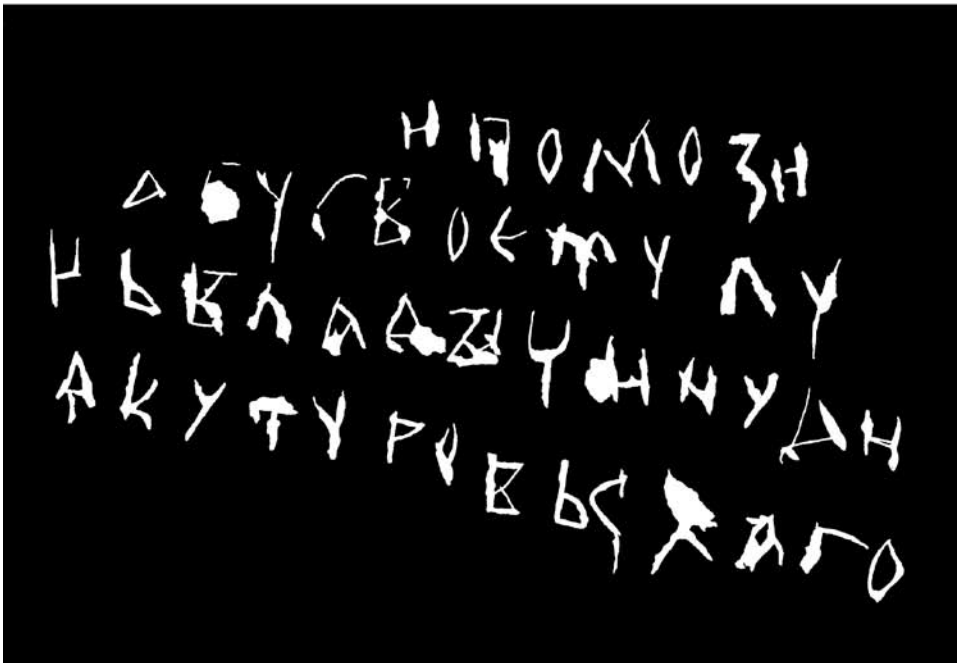
3

Таблиця ХСV

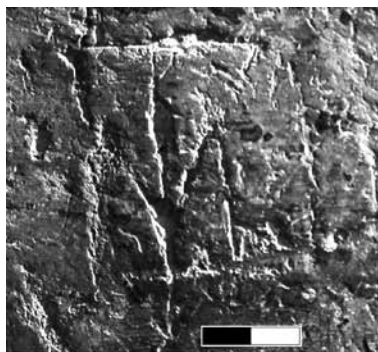
Фото та прорис графіті: 1 - № 1411, 2 - № 1412, 3 - № 1413.

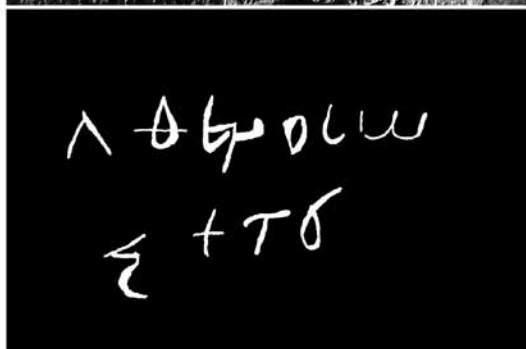
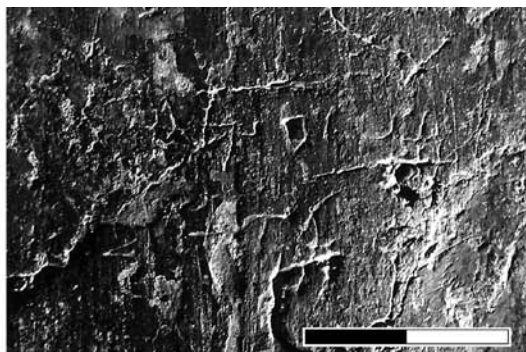
Таблиця ХСVІ
Фото та прорис графіті № 109.

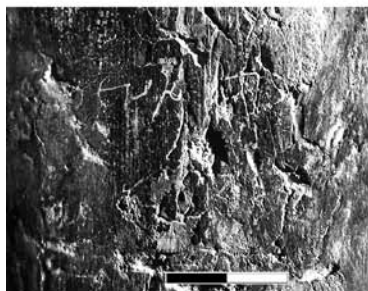
Таблиця ХСVII
Фото та прорис графіті № 188.

1

2

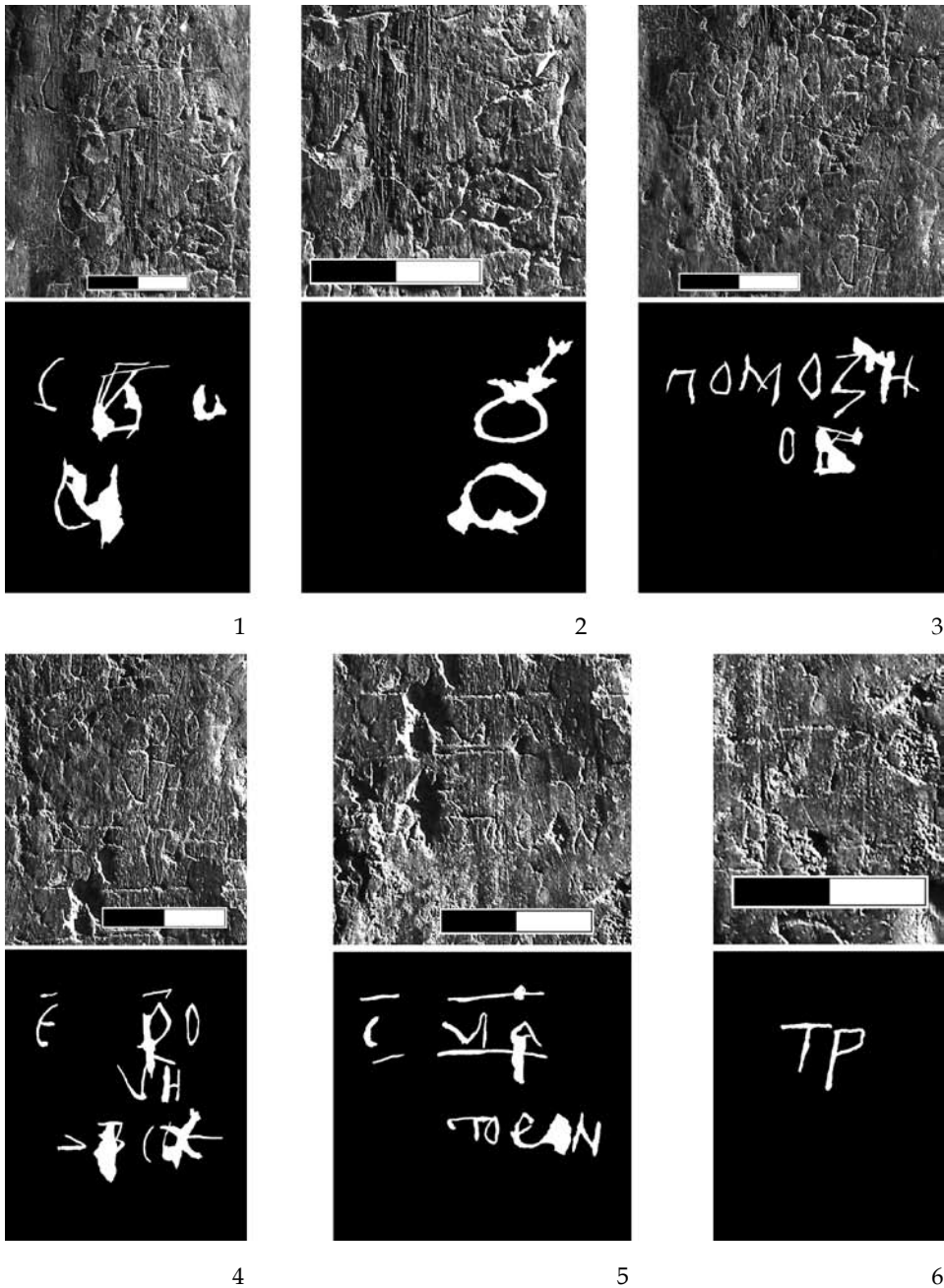
3

4

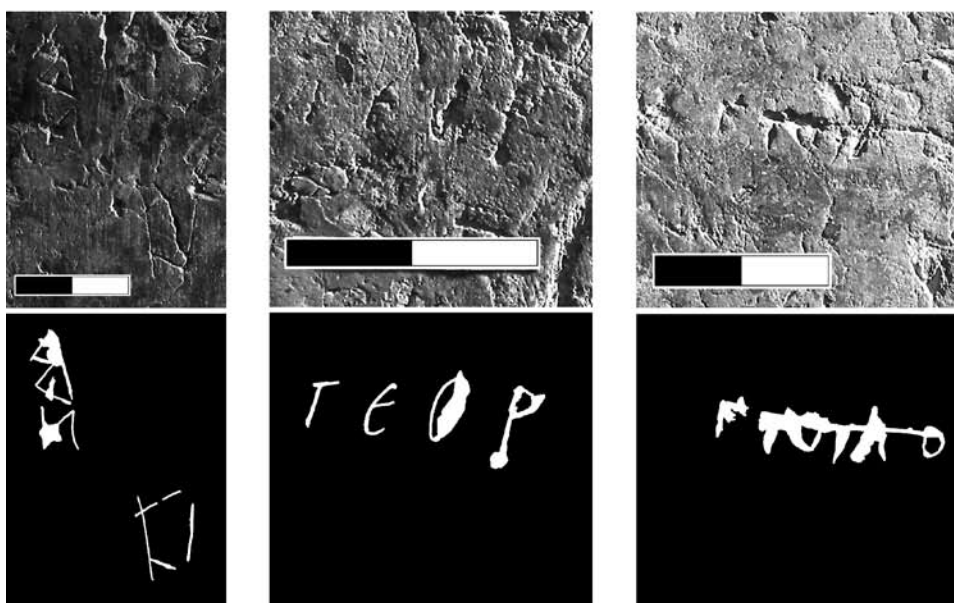
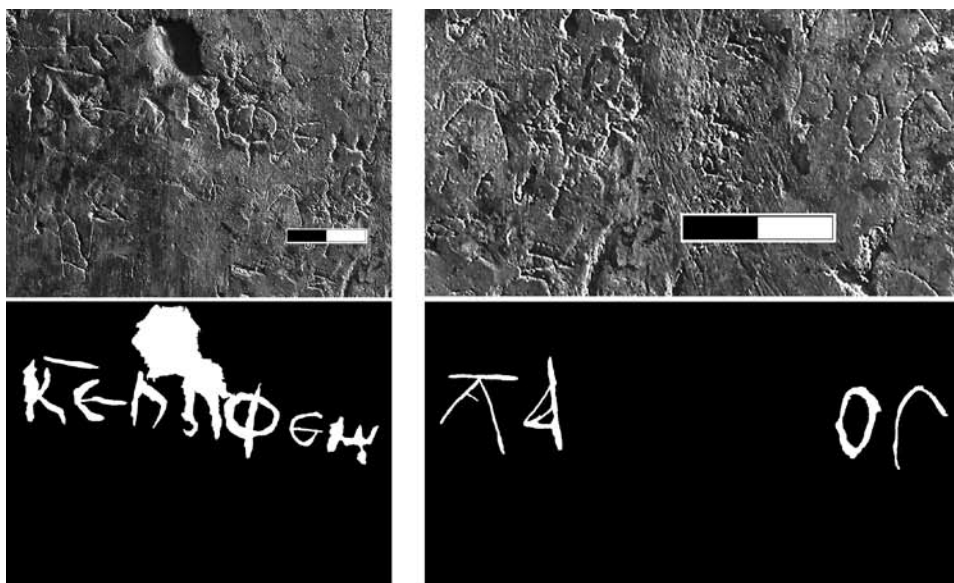
Таблиця ХСVІІІ

Фото та прорис графіті: 1 - № 292, 2 - № 1414, 3 - № 1415, 4 - № 1416.

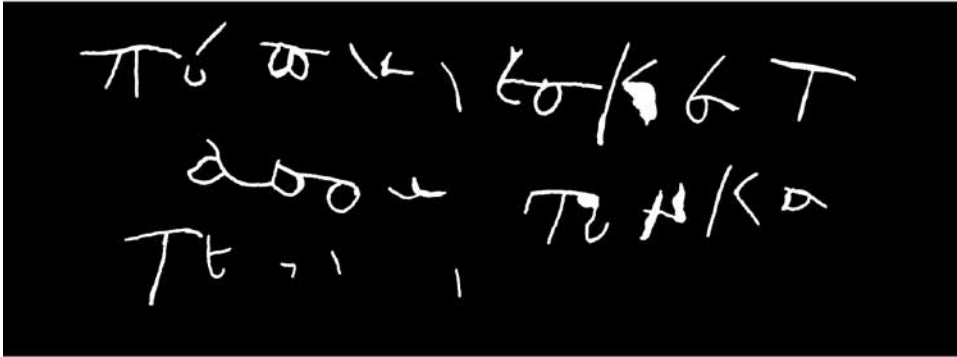
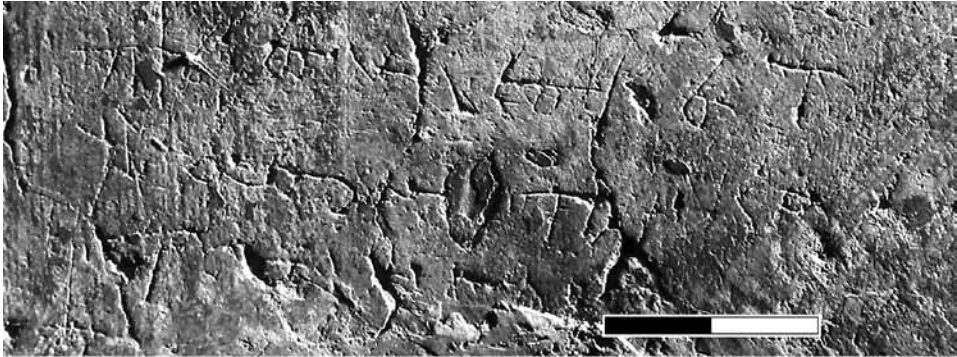
Таблиця ХСІХ

Фото та прорис графіті: 1 - № 1417, 2 - № 1418, 3 - № 1419, 4 - № 1420, 5 - № 1421, 6 - № 1422.

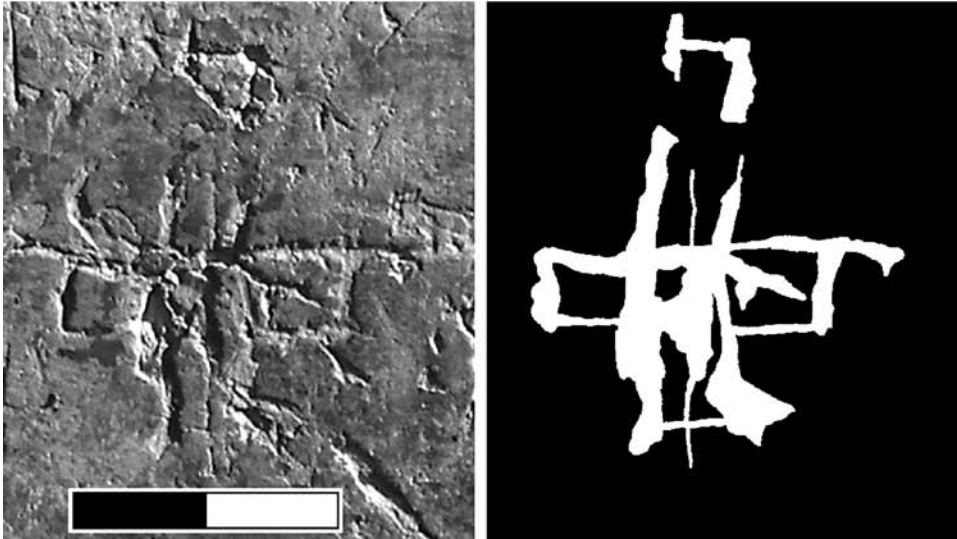

Таблиця С

Фото та прорис графіті: 1 - № 1423, 2 - № 1424, 3 - № 1425, 4 - № 1426, 5 - № 1427.

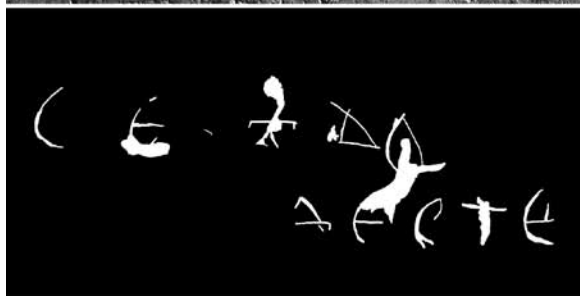
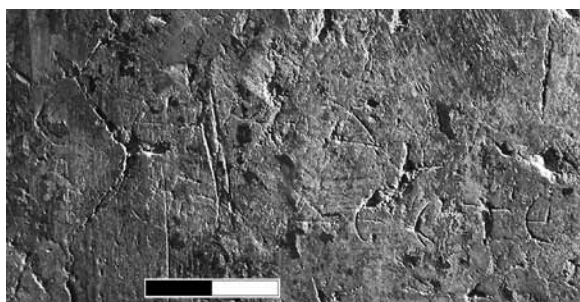

1

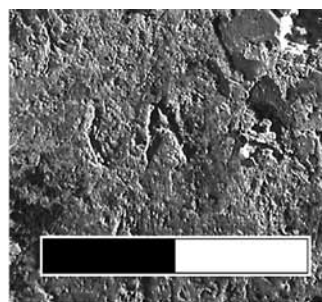

2

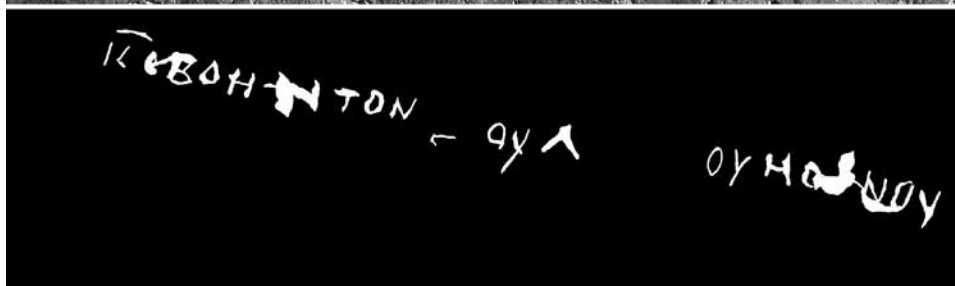
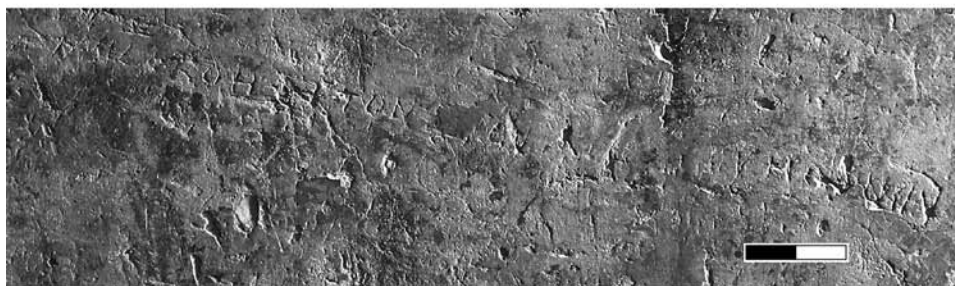
Таблиця СІ
Фото та прорис графіті: 1 - № 1428, 2 - № 1429.

1

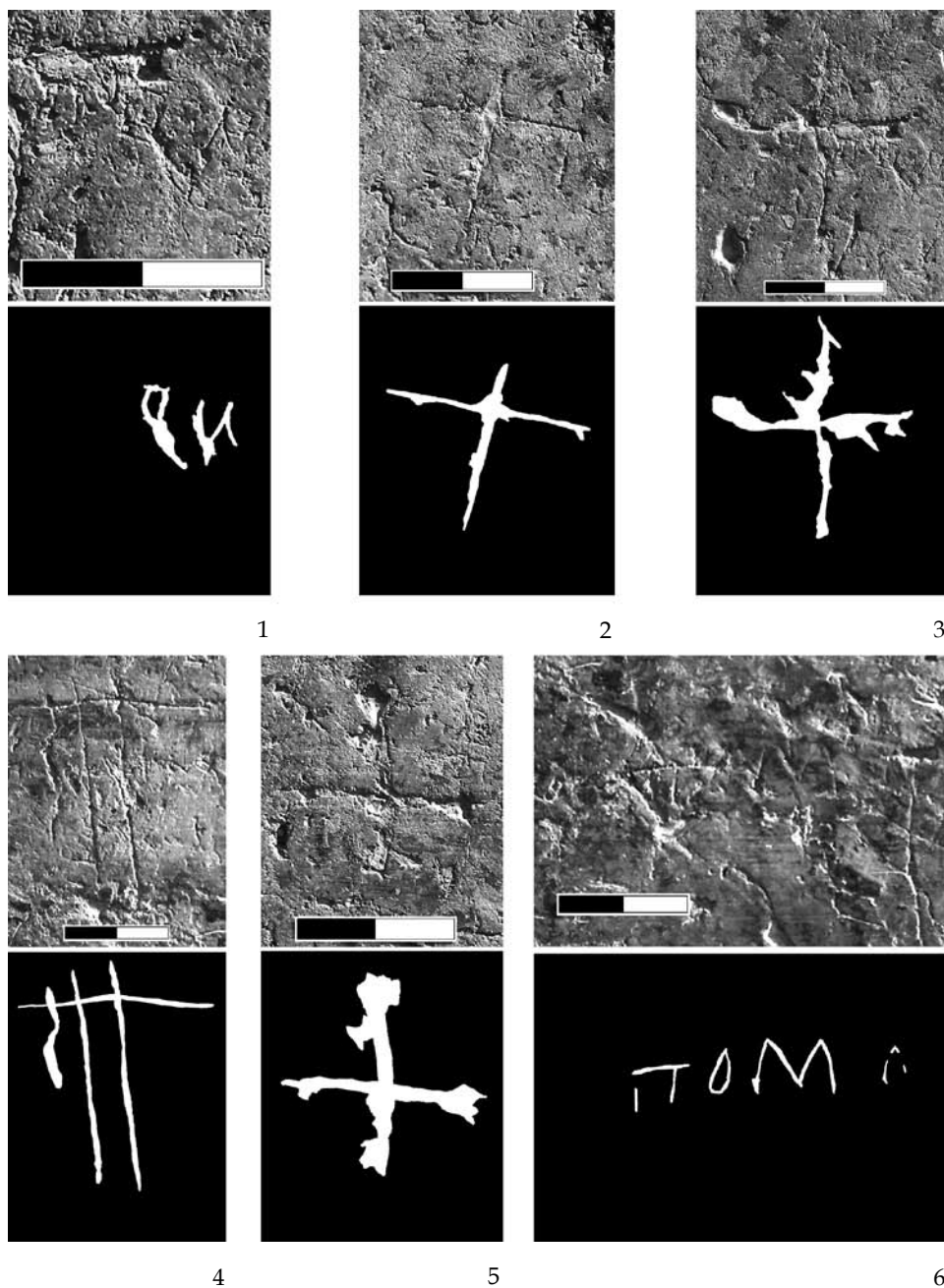
2

3

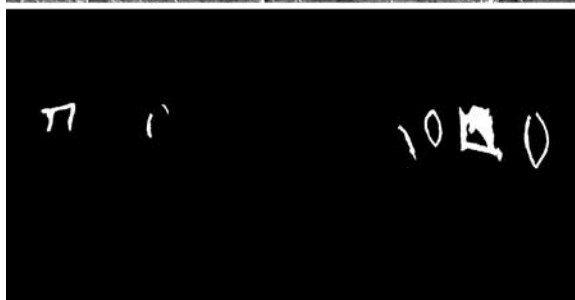
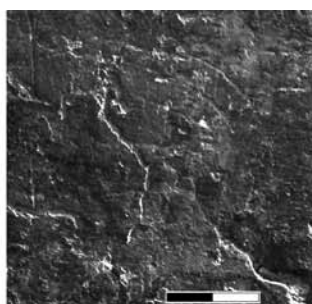
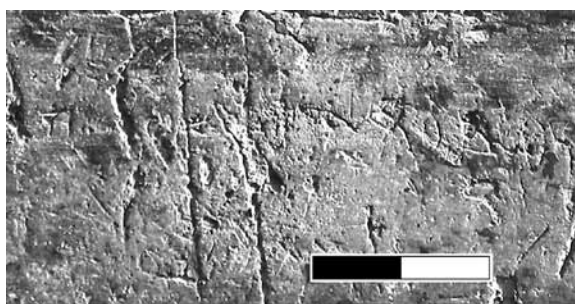
Таблиця СII

Фото та прорис графіті: 1 – № 1430, 2 – № 1431, 3 – № 1432.

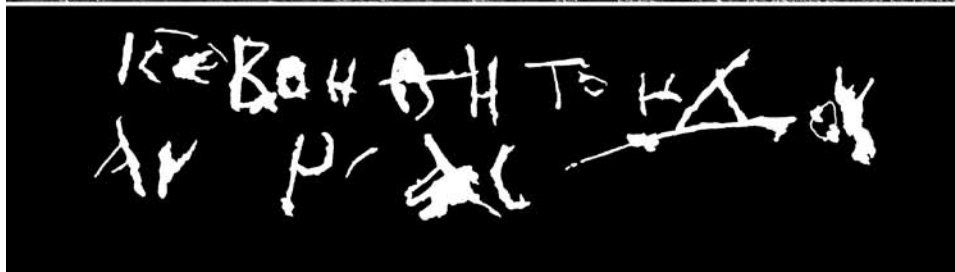
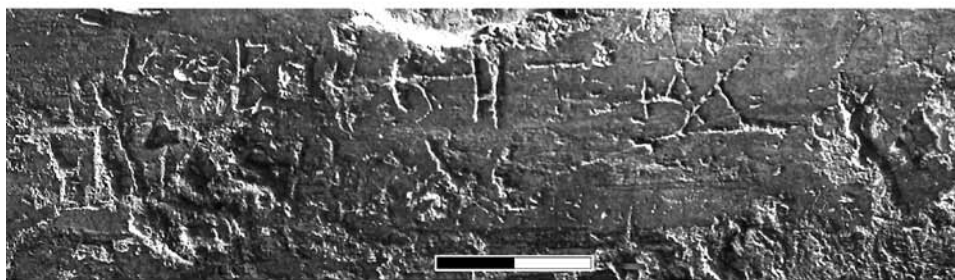
Таблиця СІІІ

Фото та прорис графіті: 1 - № 1433, 2 - № 1434, 3 - № 1435, 4 - № 1436, 5 - № 1437, 6 - № 1438.

1

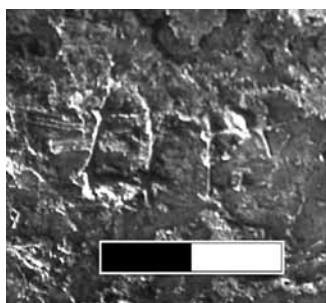
2

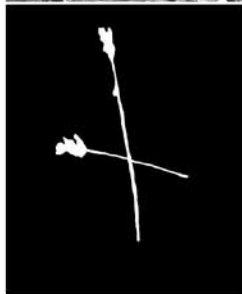
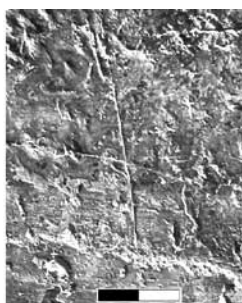
3

Таблиця СІV

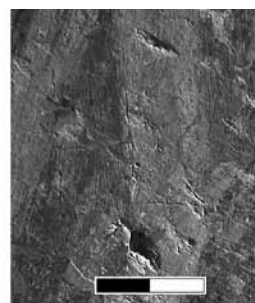
Фото та прорис графіті: 1 - № 1439, 2 - № 1440, 3 - № 1441.

1

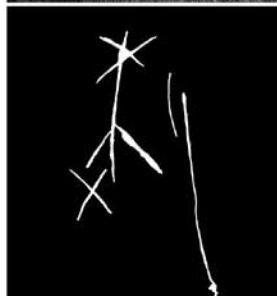
2

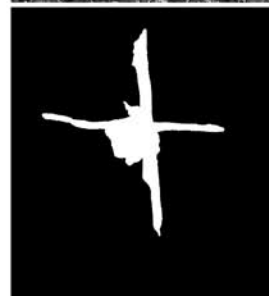
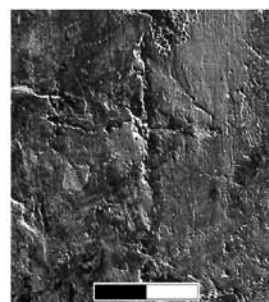
3

4

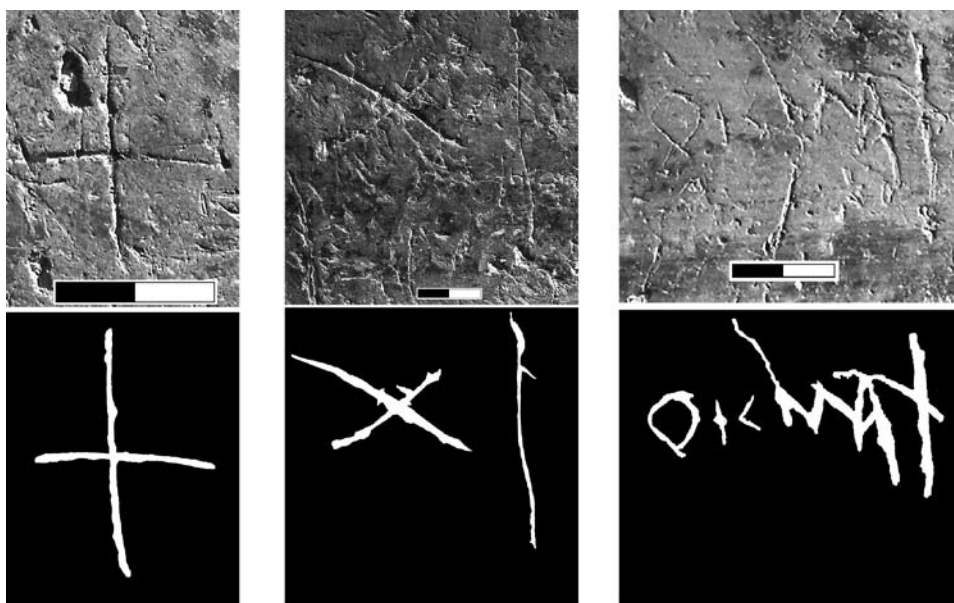
5

6

Таблиця CV

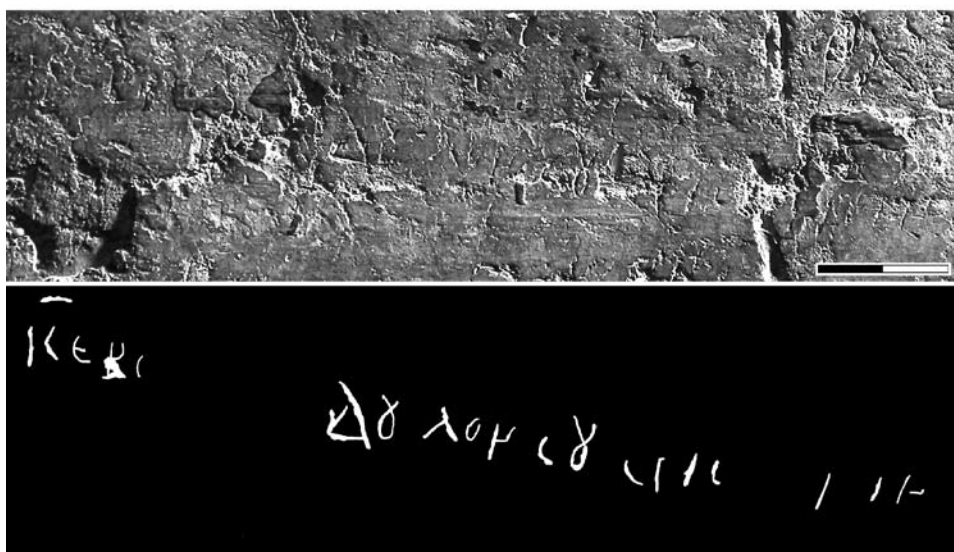
Фото та прорис графіті: 1 - № 1442, 2 - № 1443, 3 - № 1444, 4 - № 1445, 5 - № 1446, 6 - № 1447.

1

2

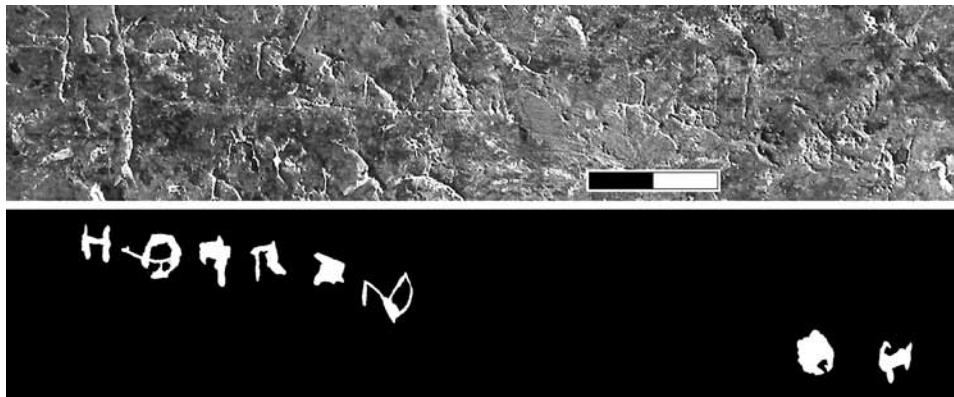
3

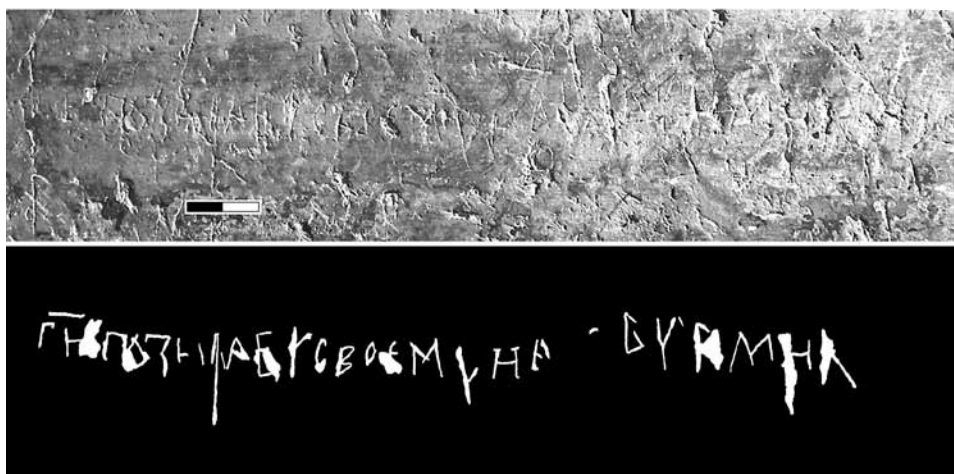
4

Таблиця CVI

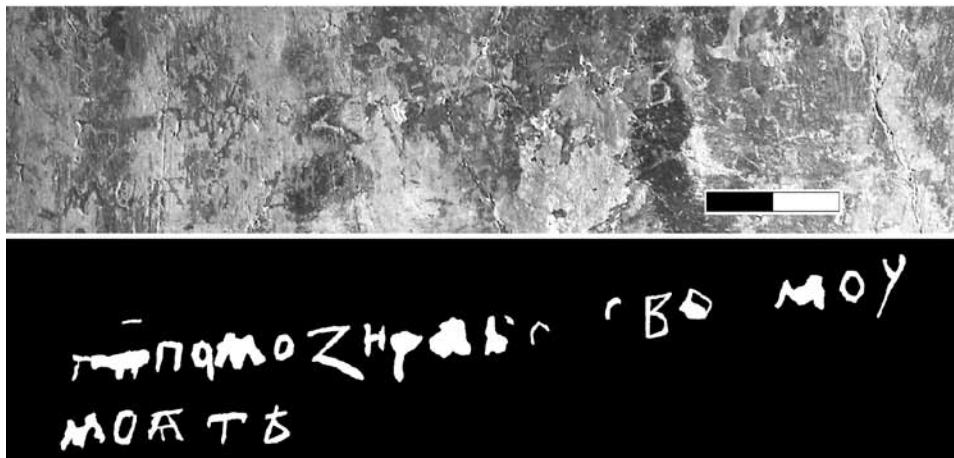
Фото та прорис графіті: 1 - № 1448, 2 - № 1449, 3 - № 1450, 4 - № 1451.

1

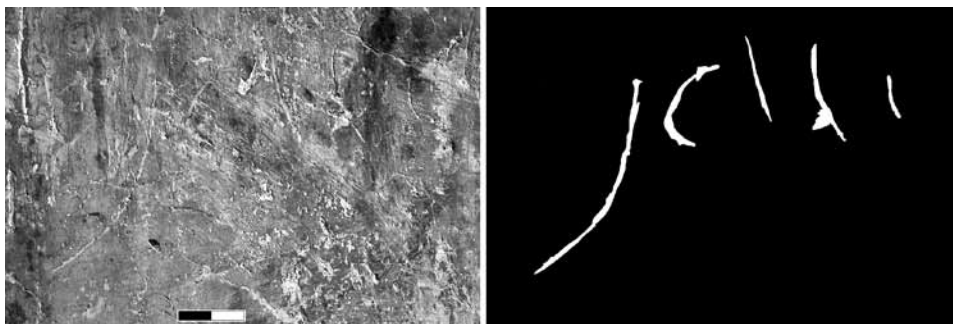
2

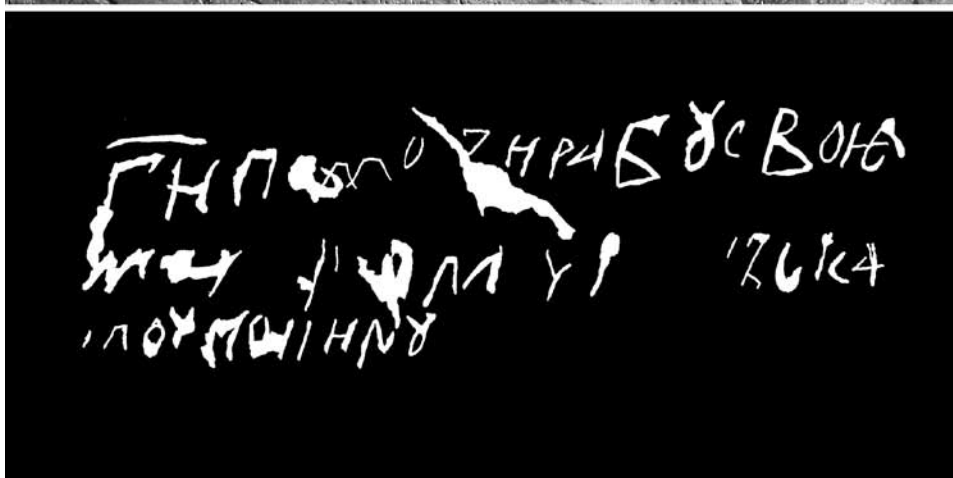
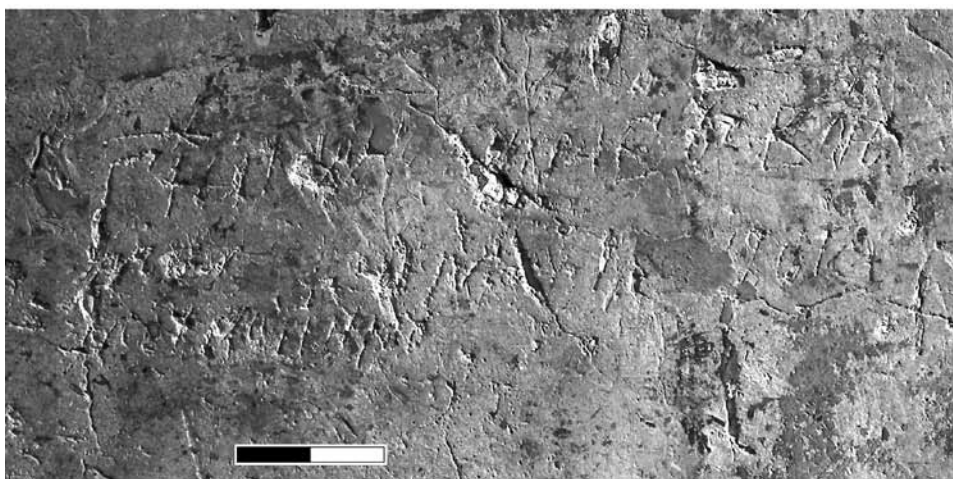
3

Таблиця CVII

Фото та прорис графіті: 1 - № 1452, 2 - № 1453, 3 - № 1454.

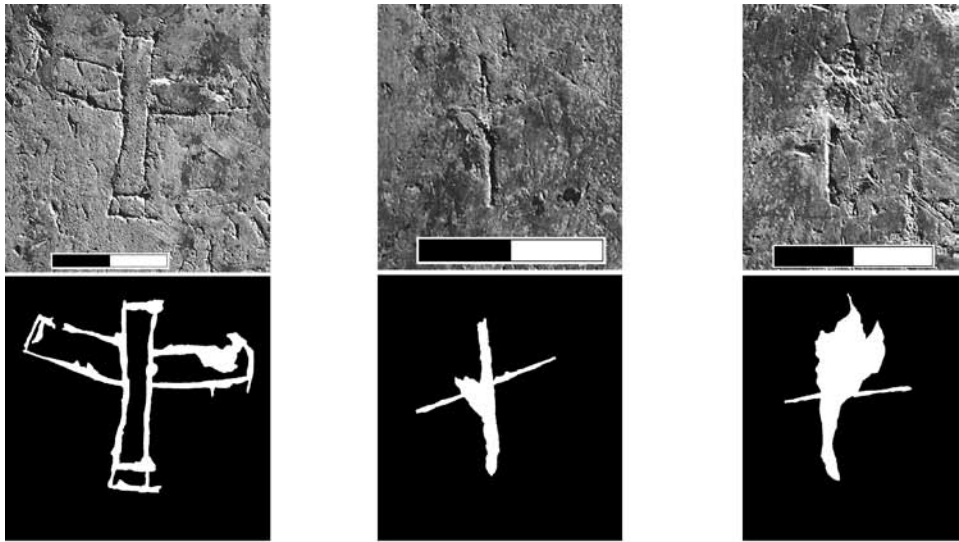
1

2

Таблиця CVIII

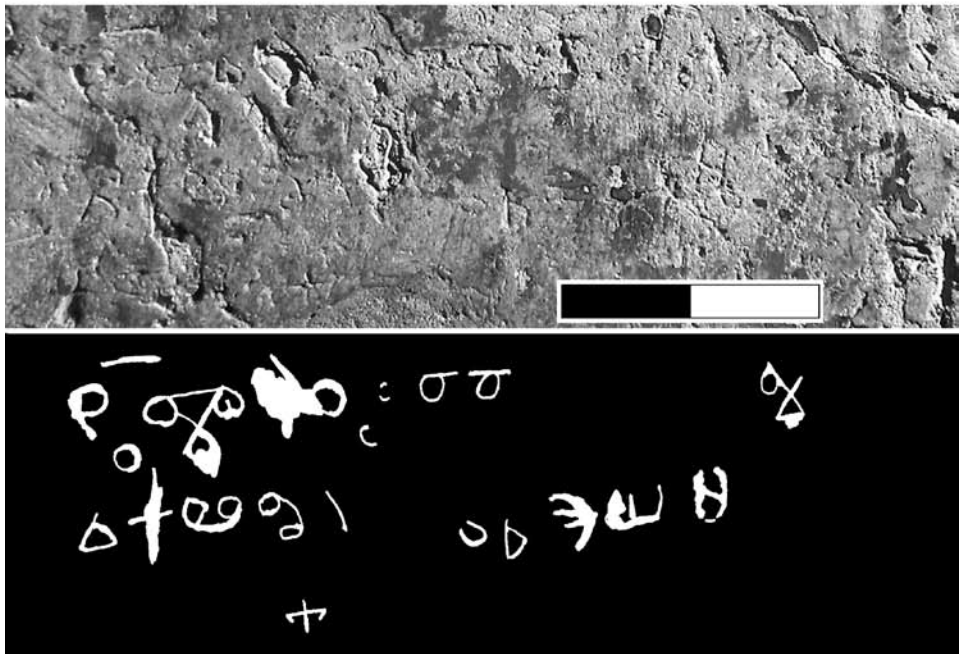
Фото та прорис графіті: 1 - № 1455, 2 - № 1456.

1

2

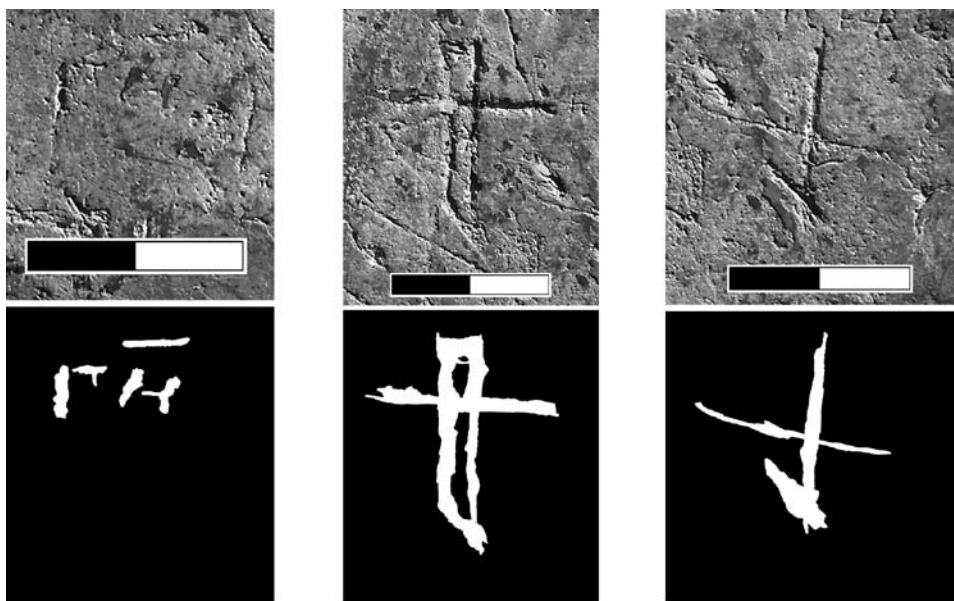
3

4

Таблиця СІХ

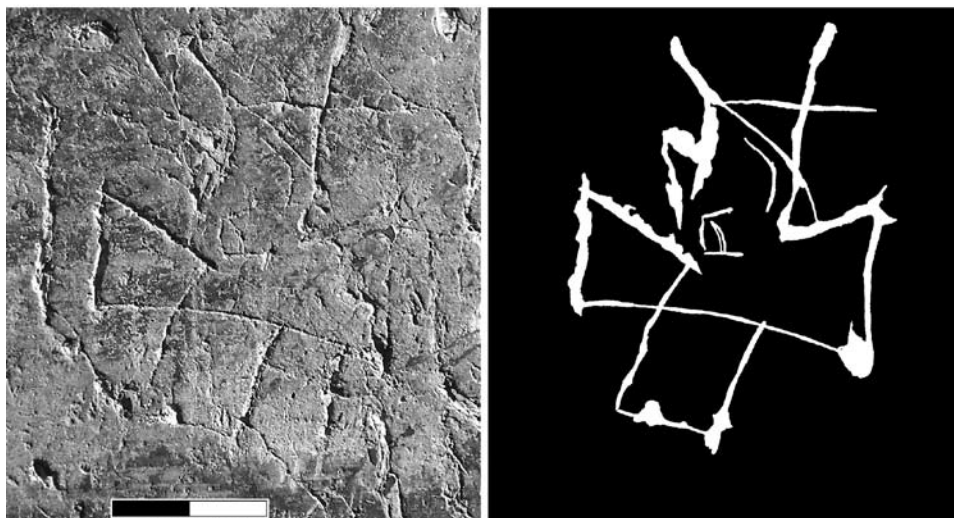
Фото та прорис графіті: 1 - № 1457, 2 - № 1458, 3 - № 1459, 4 - № 1460.

1

2

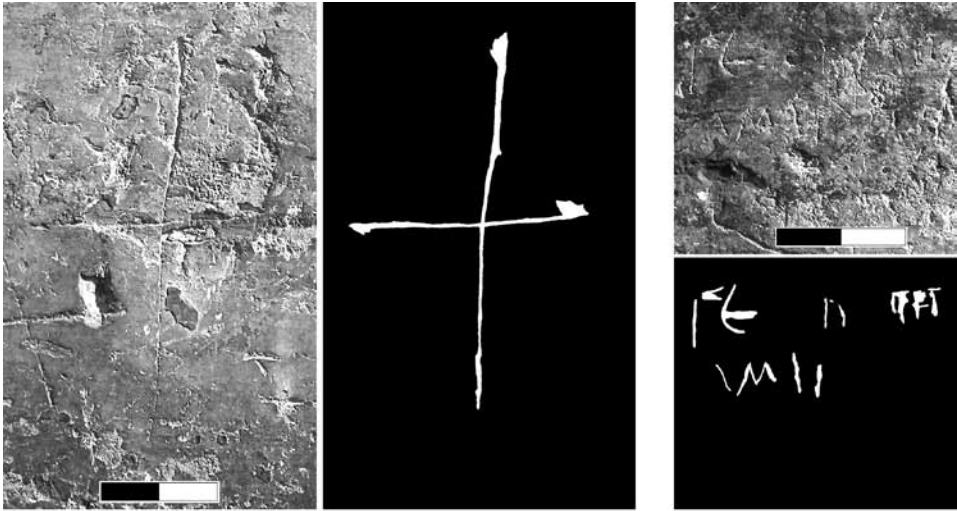
3

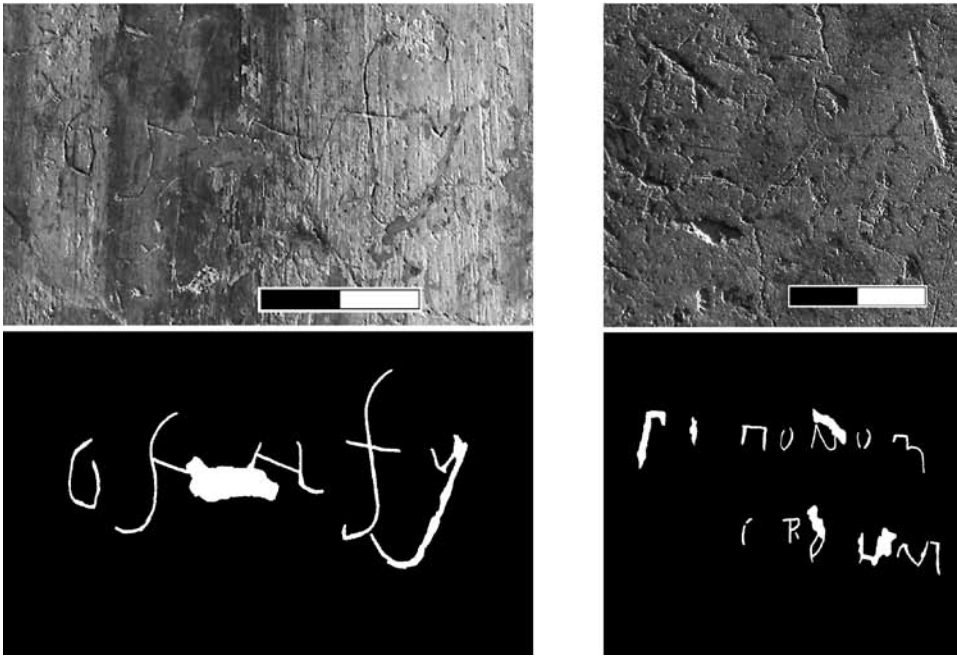
4

Таблиця СХ

Фото та прорис графіті: 1 - № 1461, 2 - № 1462, 3 - № 1463, 4 - № 1464.

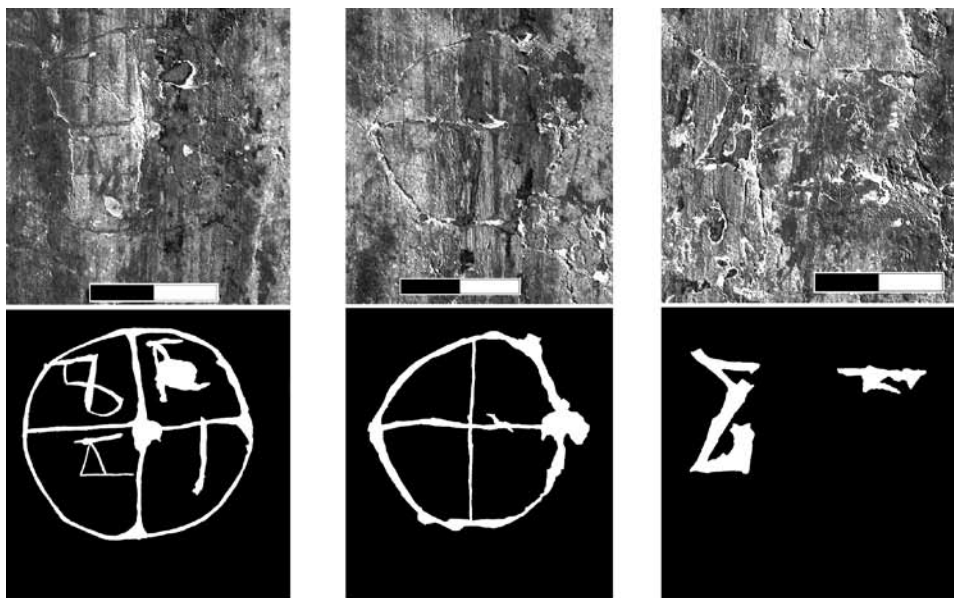
1 2

3 4

Таблиця СХІ

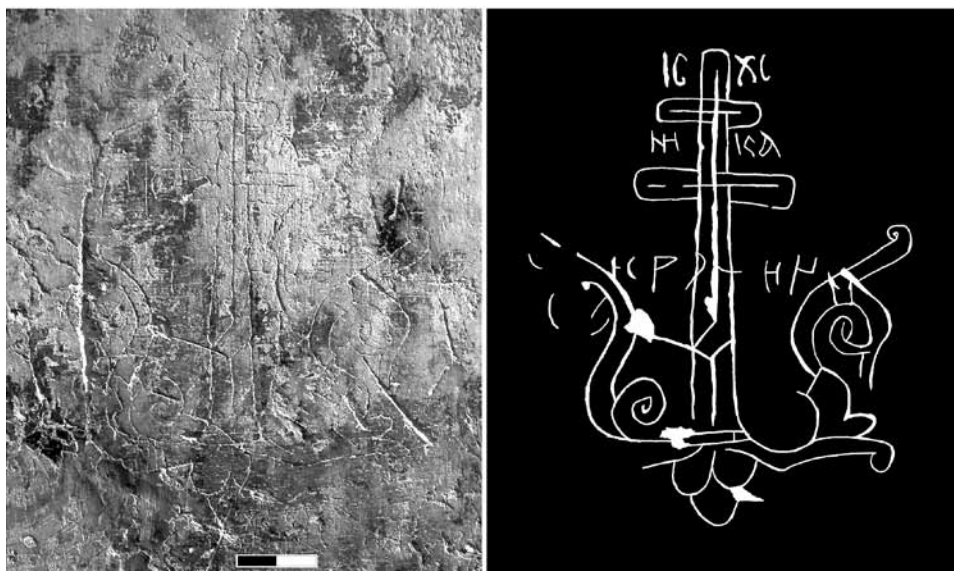
Фото та прорис графіті: 1 - № 1465, 2 - № 1466, 3 - № 1467, 4 - № 1468.

1

2

3

4

Таблиця СХІІ

Фото та прорис графіті: 1 - № 1469, 2 - № 1470, 3 - № 1471, 4 - № 1472.

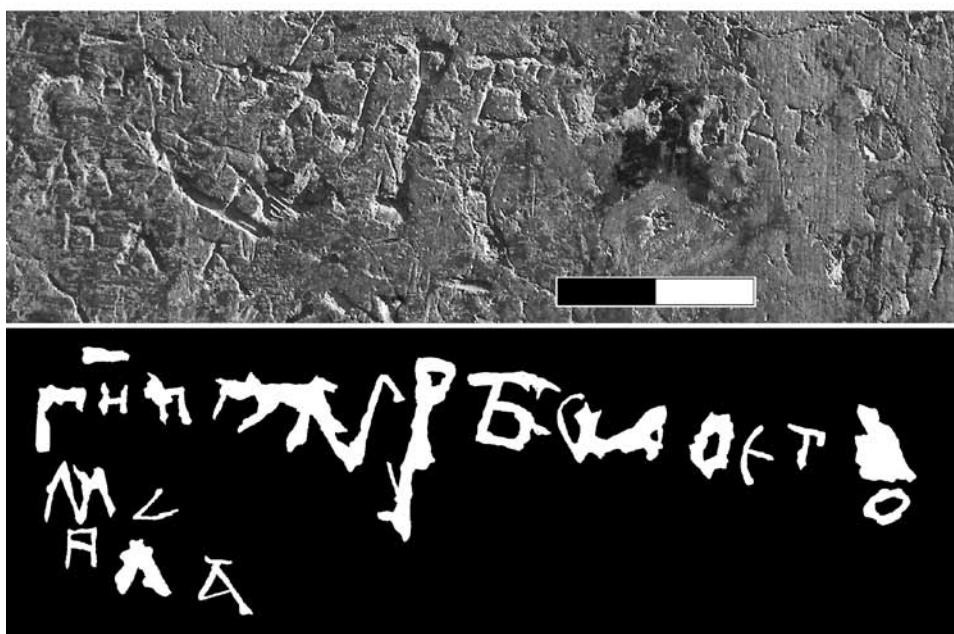

Таблиця СХІІІ

Фото та прориси графіті: 1 - № 1473, 2 - № 1474, 3 - № 1475, 4 - № 1476, 5 - № 1477.

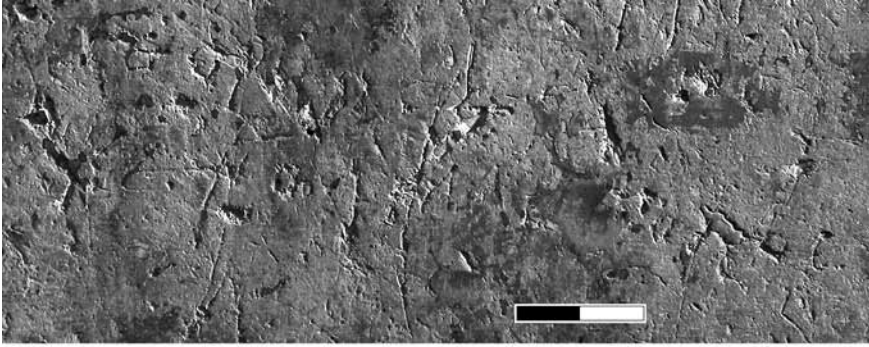

1

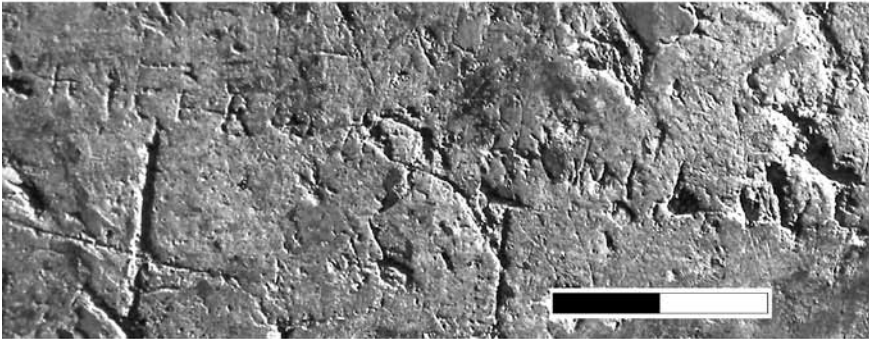

2

Таблиця CXIV
Фото та прорис графіті: 1 - № 1478, 2 - № 1479.

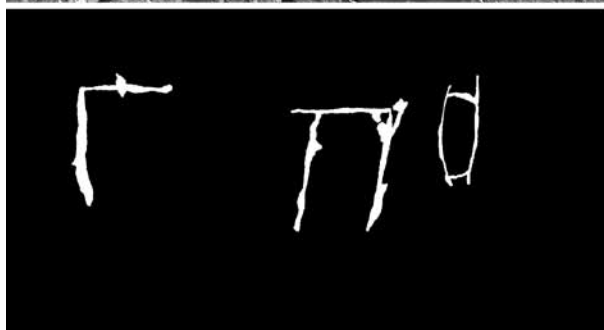
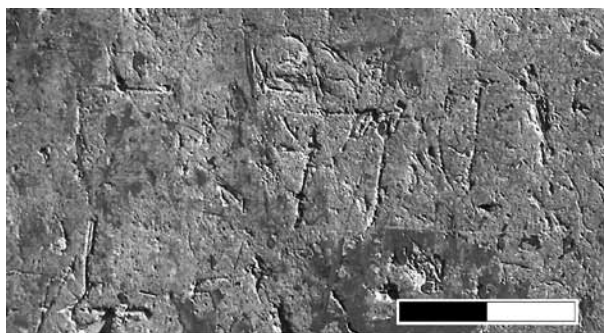
1

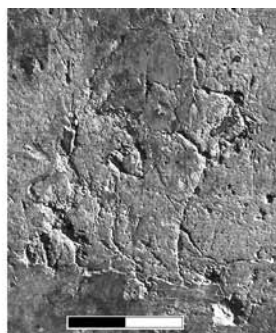
2

Таблиця CXV

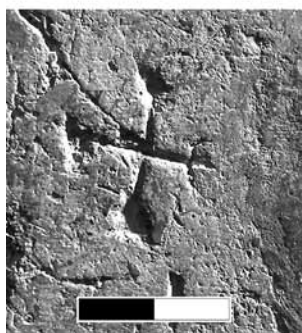
Фото та прорис графіті: 1 - № 1480, 2 - № 1481.

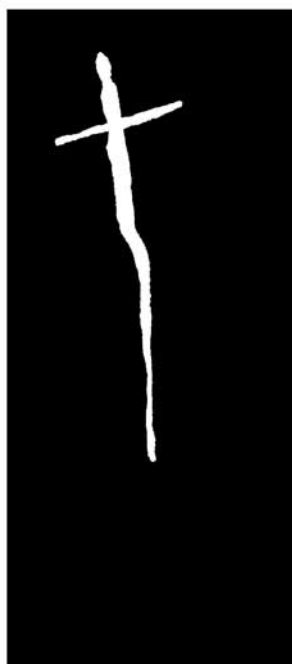
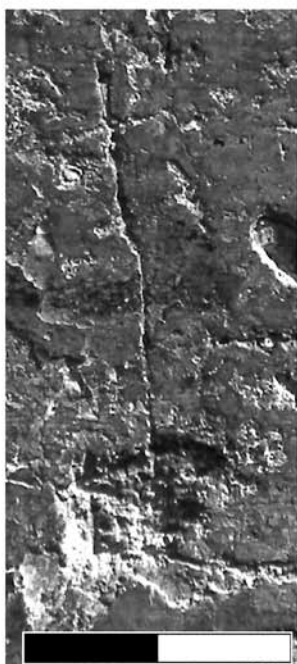
1

2

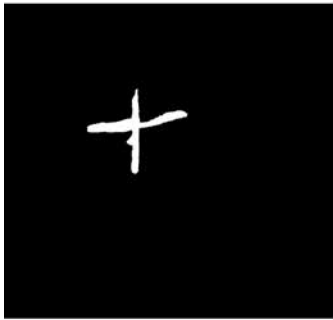
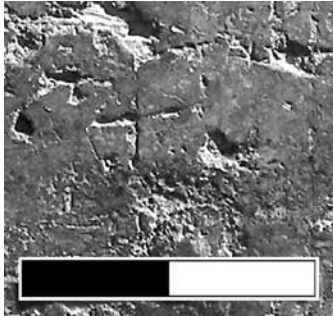
3

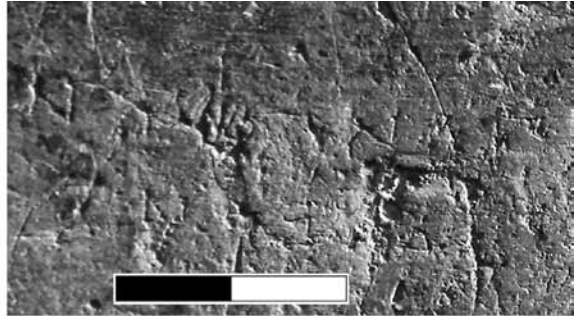
4

Таблиця СХVІ

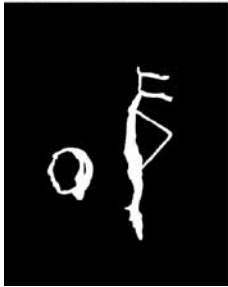
Фото та прорис графіті: 1 - № 1482, 2 - № 1483, 3 - № 1484, 4 - № 1485.

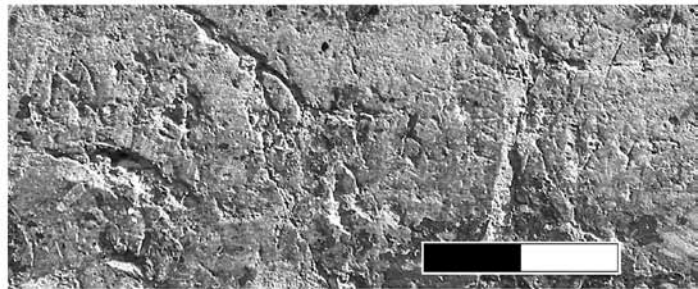
1

2

3

4

Таблиця СХVІІ

Фото та прорис графіті: 1 - № 1486, 2 - № 1487, 3 - № 1488, 4 - № 1489.

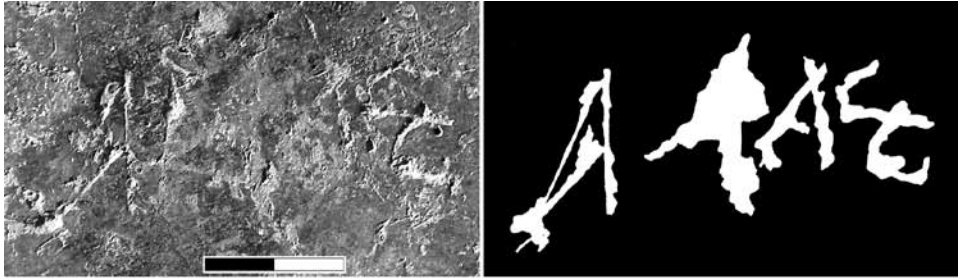

1

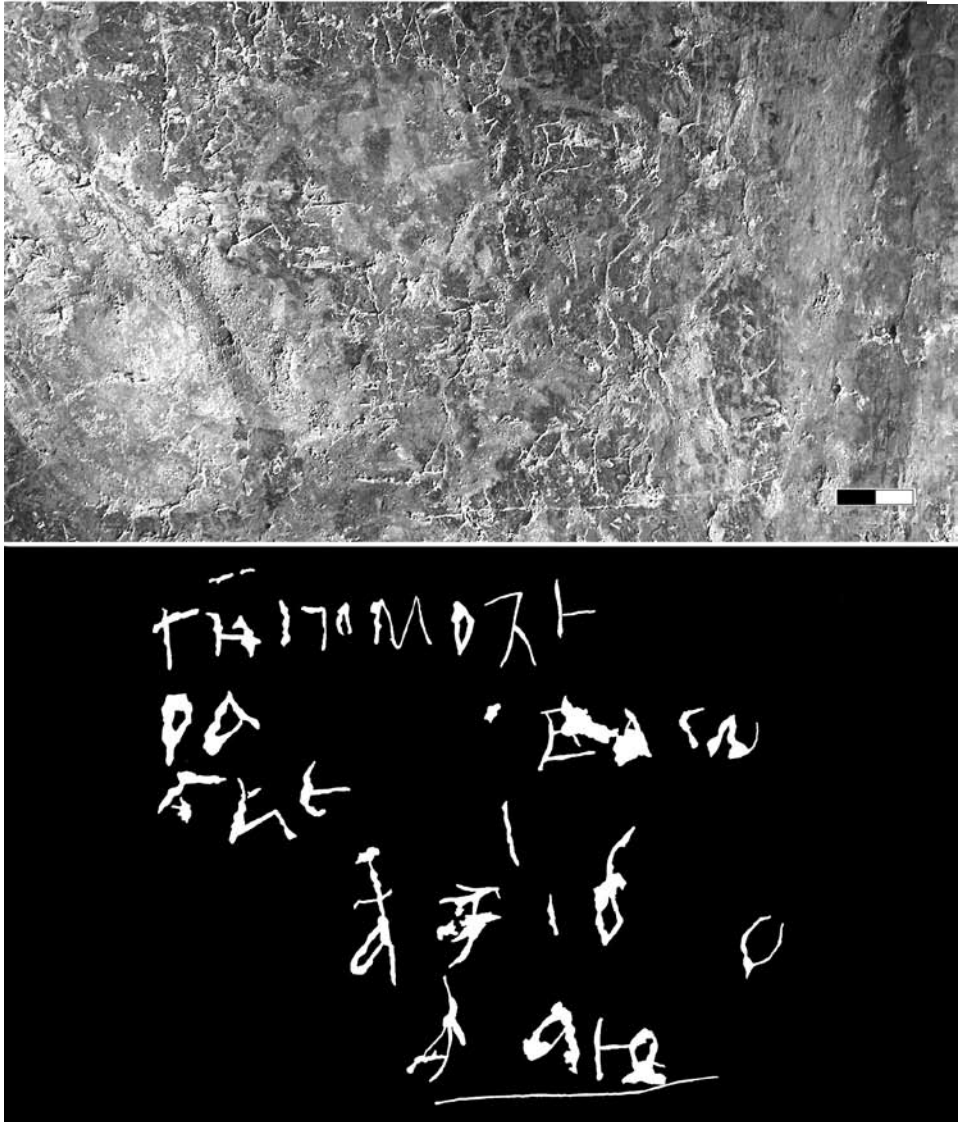

2

Таблиця СХVIII
Фото та прорис графіті: 1 - № 1490, 2 - № 1491.

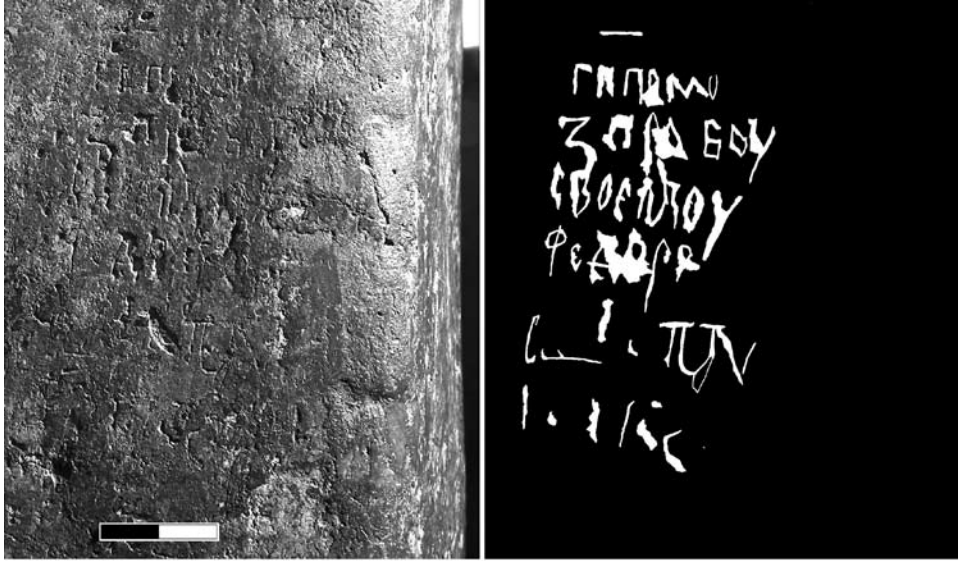

1

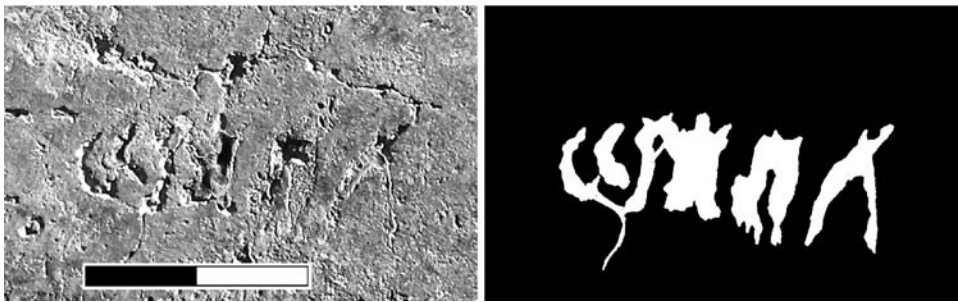

2

Таблиця СХІХ
Фото та прорис графіті: 1 - № 1492, 2 - № 1493.

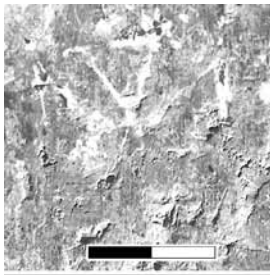

1

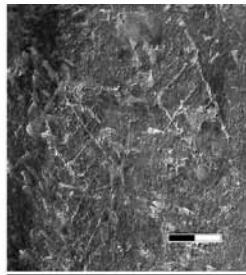

2

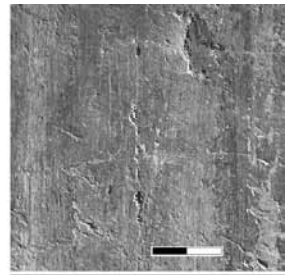
Таблиця СХХ
Фото та прорис графіті: 1 - № 1494, 2 - № 1495.

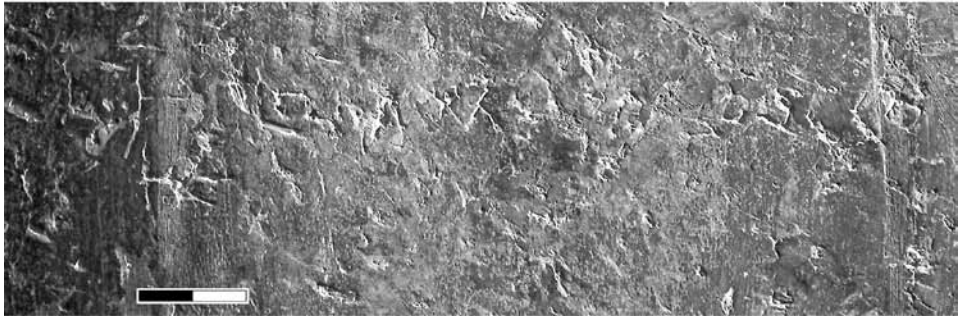
1

2

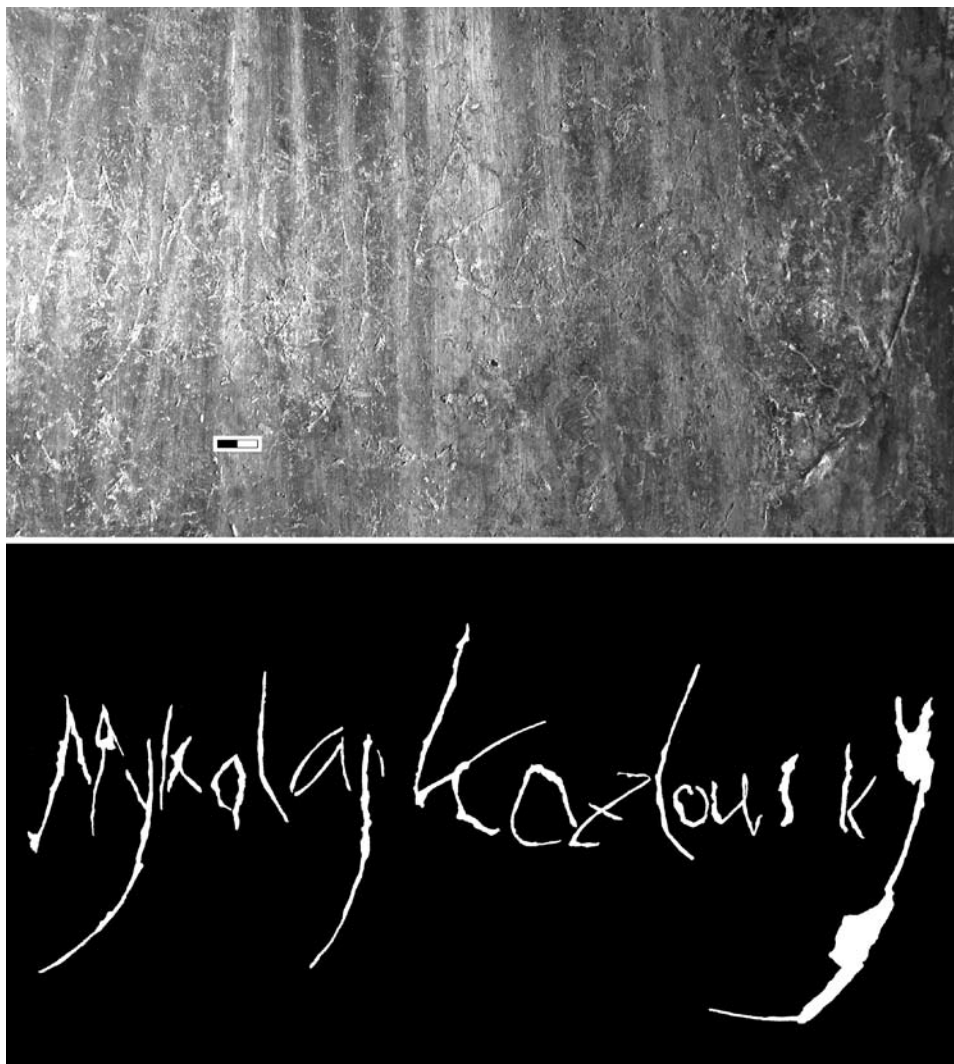
3

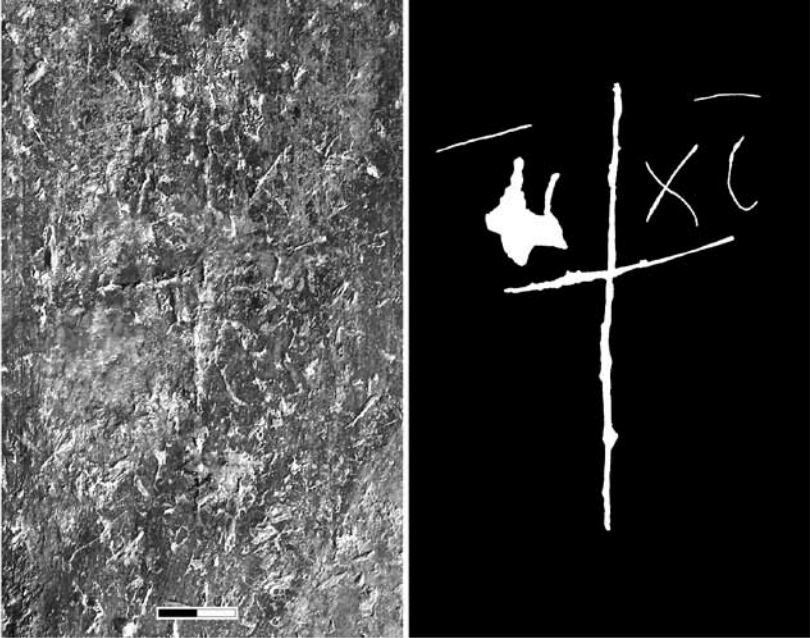
4

Таблиця СХХІ

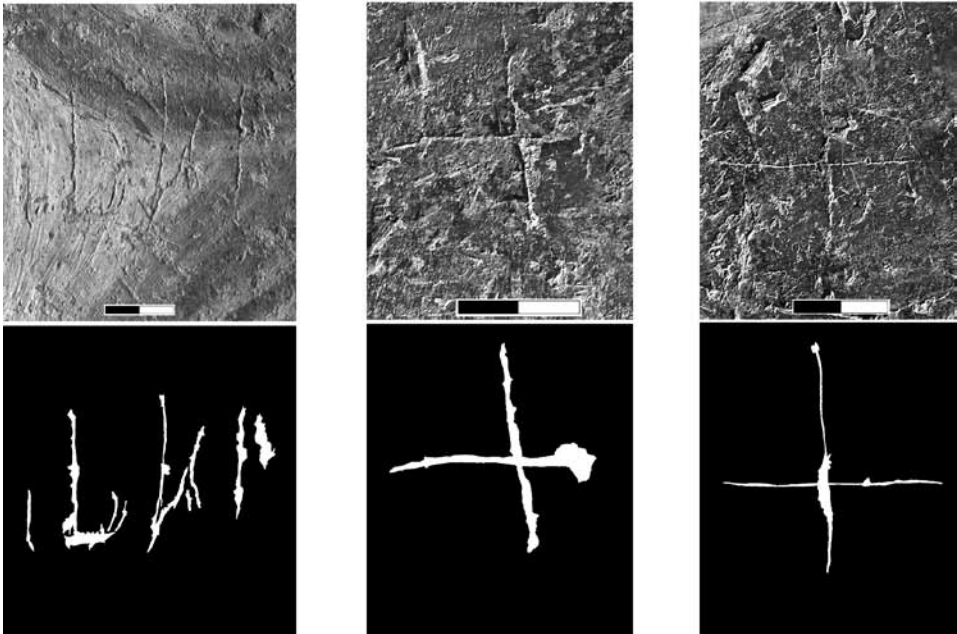
Фото та прорис графіті: 1 - № 1496, 2 - № 1497, 3 - № 1498, 4 - № 1499.

Таблиця СХХІІ
Фото та прорис графіті № 1500.

1

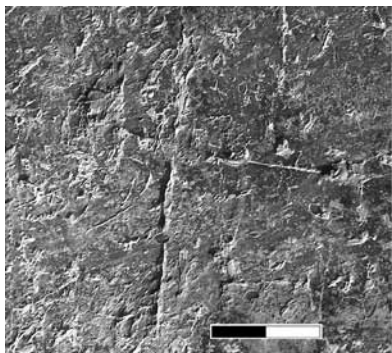
2

3

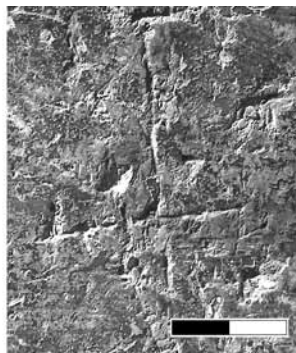
4

Таблиця СХХІІІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 1501, 2 – № 1502, 3 – № 1503, 4 – № 1504.

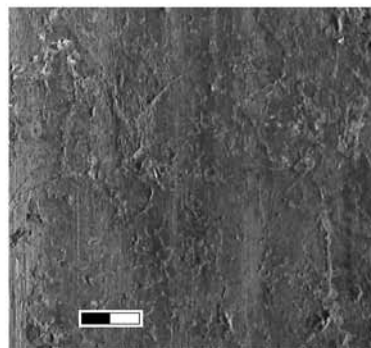
1

2

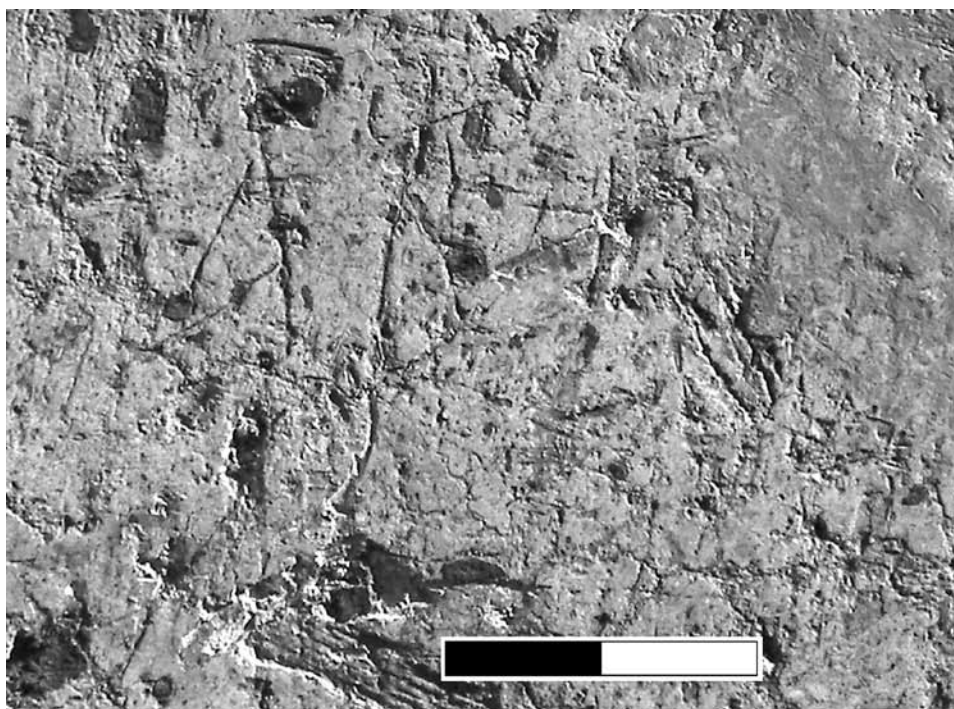
3

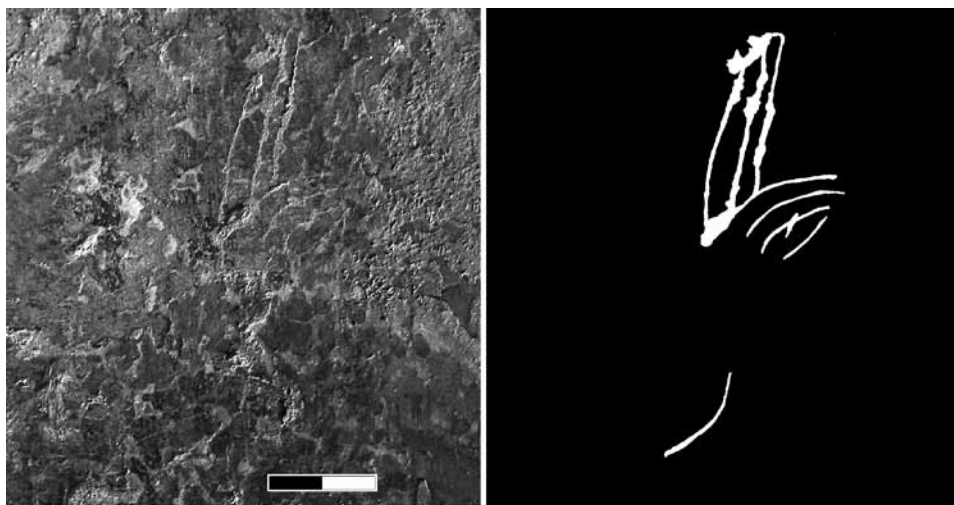
4

Таблиця СХХІV

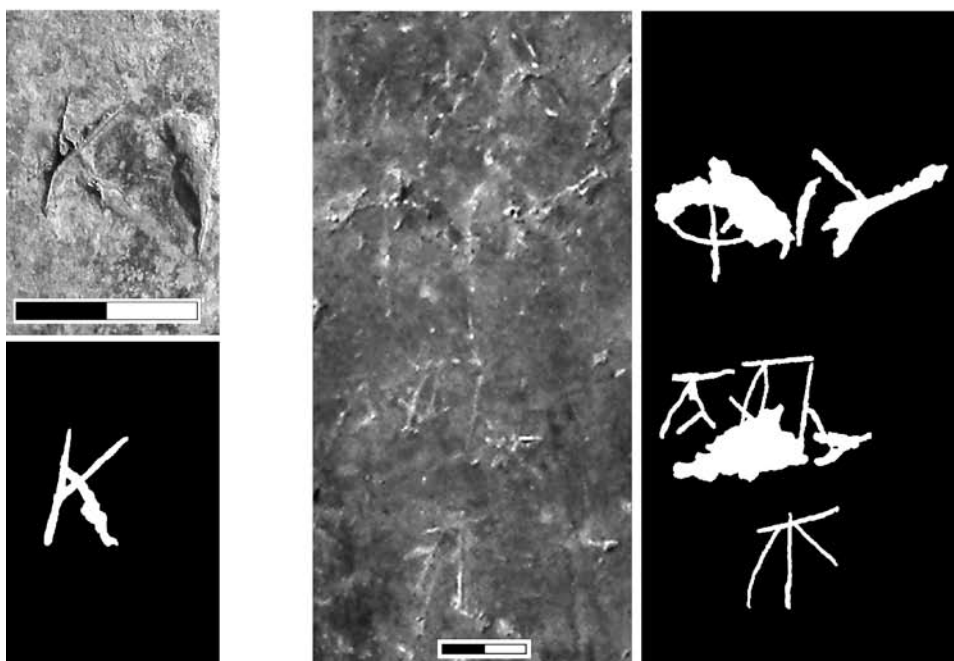
Фото та прорис графіті: 1 - № 1505, 2 - № 1506, 3 - № 1507, 4 - № 1508.

Таблиця СХХV
Фото та прорис графіті № 1509.

1

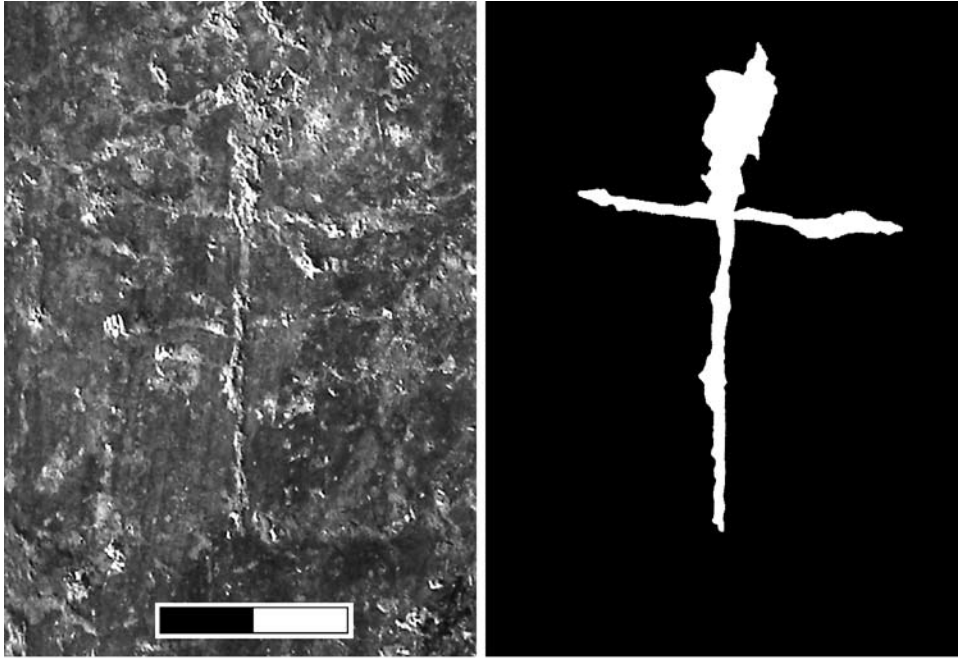

2

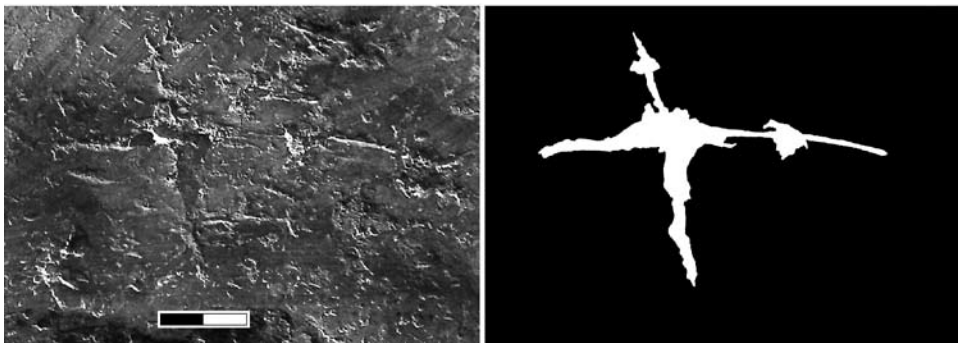
3

Таблиця СХХVI

Фото та прорис графіті: 1 - № 1510, 2 - № 1511, 3 - № 1512.

1

2

Таблиця СХХVII
Фото та прорис графіті: 1 - № 1513, 2 - № 1514.

Розділ II

КОМЕНТАРІ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ ГРАФІТІ ПЕТРОПАВЛІВСЬКОГО ПРИДІЛА

За прийнятою нами методикою [Корнієнко 2010, с. 355] історико-культурний коментар до графіті подається у другому розділі відповідно до категорій, в які згруповані виявлені в цьому архітектурному об'ємі храму написи та малюнки.

II.1. Написи-графіті

У цій групі в межах приділа свв. апостолів Петра і Павла можемо виділити наступні категорії написів-графіті:

- 1) *молитовні;*
- 2) *пам'ятні;*
- 3) *цитати та посилання на твори книжної писемності;*
- 4) *підписи до фрескових образів;*
- 5) *окремі слова та словосполучення;*
- 6) *написи, зміст яких не встановлений;*
- 7) *абетки, склади та окремі літери;*
- 8) *фрагменти написів;*
- 9) *записи лічби.*

Співвідношення між різними категоріями написів виглядає наступним чином:

Назва категорії	Загальна кількість	Відсоткове співвідношення
Молитовні написи	74	20,1 %
Пам'ятні написи	30	8,15 %
Цитати творів книжної писемності	1	0,27 %
Підписи до фрескових образів	4	1,09 %
Окремі слова та словосполучення	4	1,09 %
Написи, зміст яких не встановлений	5	1,36 %
Абетки, склади та окремі літери	41	11,14 %
Фрагменти написів	42	11,41 %
Записи лічби	72	19,57 %

Нижче розглянемо записи різних категорій більш детально.

II.1.1. Молитовні написи

Серед віднесених до цієї категорії записів приділа основна частина складена за усталеною формулою „Господи помози равоу своємоу...”, грековим аналогом якої є „Κύριε βοήθει τὸν δοῦλόν σου...”. Втім, більшість

з цих написів збереглась у вигляді окремих частин традиційної формули, тому ми не можемо впевнено встановити, в яких молитвах окремі складові були свідомо опущені, а в яких просто не збереглись. До таких фрагментів можуть бути віднесені написи №№ 1190, 1202а, 1212, 1213, 1214, 1308, 1312, 1314, 1318, 1320, 1327, 1338, 1358, 1362б, 1369, 1373, 1379, 1381, 1386, 1393, 1417, 1419, 1438, 1466, 1468, 1475, 1481, 1482, 1499. Однак, в окремих випадках, навіть за збереженими частинами ми можемо визначити, що традиційна формула була розширена або слова в ній замінялись. Так, наявний текст напису № 1220 містить слова **своєму грѣшному**, тобто, вказівка на особу автора розширювалась за рахунок приєднання прикметника, або ж сам прикметник заміняв особу. Приклад останнього демонструє глаголичне графіті № 1460, в тексті якого прикметник заміняє ім'я людини: **Господи помози равоу грешнамоу**. В написі № 1321, сильно пошкодженому, прочитанню підлягають лише перші два рядки, однак наявність ще двох вказує, що традиційна формула була розширена. Аналогічна ситуація спостерігається в записі № 1493, який складається з п'яти сильно пошкоджених рядків, а впевненому прочитанню підлягають лише два верхні.

До скорочених формул, коли опускались слова-прохання та вказівка на особу автора, впевнено можемо віднести літери **ГИ** під титлом (№№ 1382, 1442, 1461, 1473) та, в одному випадку, повне слово **Господи** (№ 1313). Вірогідно два написи, які містять лише літери **по** (№ 1370 та № 1371), також варто розглядати як скорочений варіант молитви, що складається лише зі слова-прохання: **помози**. Приклад скороченого варіанта вказівки на особу автора дає нам графіті № 1176, в якому від слів „рабу своєму такому-то” автор залишив лише слово **равоу**. Вірогідно, таку ж структуру мав напис № 1499, в якому залишена традиційна фраза **равоу своімоу**, але немає вказівки імені. Втім, не виключено, що графіті незавершене. В двох випадках молитва складається зі звернення та прохання: **Κυριε βοηθειν** (№ 1423) та **Κυριε βοηθη** (№ 1182). До тексту дописала своє ім'я інша особа на ім'я Лазар (№ 1424), такі приписки зафіксовані нами і серед графіті Георгіївського приділа (№ 1083). Варто також відмітити опускання слів „рабу своєму” та одразу введення імені автора в записі № 1474. Через пошкодження тиньку ім'я автора реконструювати не вдається, бо від слова залишилась лише початкова **И**.

Лише декілька записів складені саме за повною усталеною традиційною формулою, тобто, з включенням усіх необхідних складових. Такими є кириличні молитовні написи № 1324, 1374 та, вірогідно, № 1476 *Григорійв*, № 1453 *Якова* та *Михайла*, № 1454 *Мояти*, грекомовні № 1432 *Іоанна*, № 1441 *Андрія* та № 1452, ім'я автора якого не збереглося. Приклади розширення традиційної формули демонструють молитви *Степана* (№ 1330) *Федора* (№ 1494), *Луки* (№ 188) та *Фоми* (№ 1456). В перших двох випадках через пошкодження ми не можемо встановити повний текст додаткових частин традиційної формули. У двох інших містяться важливі вказівки на приналежність їх авторів до духовенства Київської Русі та місця їхньої діяльності.

Так, Лука зазначає, що він є дияконом Турівського єпископа. На жаль, ім'я владики автор молитви не вказав. Відповідно до палеографії складових графіті, його найімовірніше виконано у третій чверті XII – на початку XIII ст. За цей проміжок часу маємо відомості про трьох осіб, які перебували на турівській єпископській кафедрі: Георгія (1150-1160-ті рр.), Кирила II (кін. 1160-х – до 1182 р.) та Лаврентія (згад. під 1182 р.) [Щапов 1989, с. 208-209]. Проте ми не можемо встановити, до штату якого з єпископів входив Лука, рівно як функції, які на нього покладались.

Інший автор, Фома, зазначає, що він *угличьскни попинъ*. Щоб зрозуміти його статус у церковній ієрархії, варто звернутись до епіграфіки Софії Київської. Слово *попинъ* вперше зустрічається в опублікованому С. Висоцьким під № 25 графіті на фресці з образом св. Онуфрія в південній зовнішній галереї Софії Київської, що є купчою на Боянову землю. Тут серед послухів виступає попин Яким Домило, якого С. Висоцький ототожнив з Турівським єпископом Акимом [Висоцький 1966, с. 60-71, табл. XXVII, XXVIII]. В. Адріанова-Перетц так само ототожнювала Якіма Домила з турівським єпископом. Іменування Акіма попином дослідниця пояснювала тим, що на момент укладання купчої „ставленник Всеволода Аким перестал быть епископом, поэтому он и назван так неопределенно „попин“: он уже не епископ, но и не простой поп“; оскільки про єпископство Акіма ще пам'ятали, його іменують просто за походженням „попин“, тобто, з попів [Адріанова-Перетц 1968, с. 15]. А. Нікітін вважає, що серед попів Яким (на думку дослідника, прочитання С. Висоцьким імені Яким Домило неправильне, їх слід розглядати як два окремі імені Яким та Домило) названий у купчій попином лише тому, що він „состоял благочинным (протоиереем) церкви св. Софии“ [Никитин 2001, 15.php]. Останнє визначення терміна *попинъ* як протоієрея виглядає найбільш логічним, однак і воно має слабкі місця. Якщо в купчій на Боянову землю попина Якіма можна було зв'язати з кліром Софійського монастиря, то згадуваного в написі № 153 попина Біловезького [Висоцький 1976, с. 63-67, табл. LX,1; LXI, 1] або в № 1456 попина Углицького неможливо назвати благочинним протоієреем, адже обидва вони іменуються відповідно до назви міста, а не до назви монастиря, в якому вони мали би бути настоятелями. Відтак, більш вірогідною виглядає версія С. Висоцького, що цим терміном у давньоруських джерелах називали вихідців з білого духовенства, які посідали високі посади в церковній ієрархії [Висоцький 1976, с. 65]. Як слушно зазначив дослідник, у джерелах єпископів називають за місцезнаходженням кафедри [Висоцький 1976, с. 65], цього ж принципу дотримувався автор запису № 153, який згадує попина біловезького, а також і сам Фома, що іменує себе попином угличським. Тож цілком вірогідно, що особи, які згадуються під терміном „*попинъ*“, виконували функції єпископських намісників у великих містах єпархії, тому й іменуються подібно до єпископів. Втім, питання організації церковної влади на місцях потребує додаткового дослідження. Стосовно самого автора напису Фоми, то, на жаль, в писемних джерелах відомості про нього відсутні. В літописах у XII ст. Углич згадується лише під 1149 р. у зв'язку з походом Ізяслава та Ростислава Мстиславичів у володіння Юрія Долгорукого, потім – лише на початку XIII ст. [Томсинский 2004, с. 34-37]. Тому датована на підставі палеографічних ознак другою чвертю – серединою XII ст. молитва угличського попина Фоми є важливим раннім свідченням про відносно високий статус Углича Поля в цей період.

Доволі цікавою також є молитва Мояти (№ 1454), адже в традиційній формулі замість християнського імені вказане язичницьке, що утворене, вірогідно, від імені Моїслав. Останнє в давальному відмінку – *къ Моиславоу* – зустрічається в новгородській берестяній грамоті № 548, яка за стратиграфією датується серединою 50-х рр. XII ст. – початком 1210-х рр. [Зализняк 1995, с. 340; Янин, Зализняк 1986, с. 18-20]. Публікуючи документ, В.Янін відмітив літописне повідомлення, синхронне грамоті, в якому оповідається про вбивство у 1194 Моїслава Поповича, адже грамота була виявлена в розкопі помістя, приналежного саме священику [Янин, Зализняк 1986, с. 18]. Слід зазначити, що графіті № 1454 також в хронологічному плані може бути спів-

віднесені з наведеними вище повідомленнями, адже його верхньою хронологічною межею є кінець XII ст. Втім, ототожнення згаданого в новгородських документах Моїслава з автором графіті Моятою може розглядатись лише як припущення.

Досліджуючи графіті Георгіївського приділа ми відмічали, що, порівняно з дієсловом **помози**, в давньоруських молитовних написах значно рідше вживаються дієслова **помилуни**, **помани** та **спаси**; лише з XVI ст. останні витісняють давньоруську традиційну молитовну формулу [Корнієнко 2010, с. 359]. Аналогічна ситуація спостерігається серед молитовних написів приділа свв. апостолів Петра і Павла.

Так, чітко можемо відмітити застосування слова **помилуни** двічі: в записях № 1372 та № 1404. Обидва є прикладами скороченої формули, перше містить звернення та прохання, друге – лише прохання.

За відмінком імені особи до цієї категорії можемо віднести написи № 1479: **Господи помилуни раба свого Мануїла**. Втім, оскільки автор скоротив дієслово до перших трьох літер **пом**, то його повна форма може бути відновлена і як дієслово **помани**. Така сама ситуація спостерігається в графіті № 1363, в якому автор скоротив дієслово до однієї літери, а подальша фраза **раба ... Иако[ва] ѿца** допускає відновлення повної форми як **помилуни**, так і як **помани**. Відмінки імен у записах № 1395 (**Гтефана**) та № 1478 (впевнено читається лише початкове ім'я **Космоу**) передбачають можливість потрібної реконструкції дієслова-прохання, окрім приведених двох вище тут можна підставити ще й дієслово **спаси**.

Стосовно дієслово **помани**, то впевнено можемо відмітити лише один випадок його вживання в записі № 1368: **помени Господи Феодора**.

Дієслово **спаси** вжито п'ять разів, всі записи пізні, відносяться до XVI – XVII ст. Тричі молитва складається лише з цього слова (№№ 1215, 1348, 1471), тобто, перед нами скорочений варіант традиційної формули. Її класичним прикладом може слугувати напис № 1343, що має всі три складові молитви (звернення, прохання та вказівку особи прохача): **Господи Григориа спаси**. Автор іншого напису (№ 1346) скоротив традиційну формулу, обмежившись лише словами **спаси раба свого**. Натомість, він вказав рік виконання запису – **1551**. На сьогоднішній день у софійській епіграфіці це найбільш рання дата від Різдва Христового, виконана арабськими цифрами.

Лише в одному випадку (графіті № 1315) автор звертається з молитвою до зображеного на фресці святого. Напис зберігся фрагментарно, втім, за наявними фрагментами та врахуванням структури молитви її початок може бути реконструйований як „**святин Амось мне помози**”. Завдяки написові вдалося визначити образ святого юного воїна на фресці як мч. Аммона Александрійського. Аммон, Зіновій, Птолемей, Інгеній та старець Феофіл були страчені під час гоніння на християн в Александрії у 249 р., коли вони, спостерігаючи страту одного християнина, помітили, що останній готовий зректись Христа, жєстами стали підбадьорювати його, а потім самі зійшли на поміст та відкрито сповідували віру [Православная Энциклопедия, Т. 2, с. 173]. На жаль, іконографічних аналогій Софійській фресці нами наразі не виявлено, рівно як і взагалі зображень св. мч. Аммона Александрійського.

II.1.2. Пам'ятні написи

Досить цікаву групу складених за усталеною формулою пам'ятних написів становлять три графіті, в яких згадуються вищі ієрархи православ-

ної церкви – митрополити XI та XII ст.

Найдавніший з цієї групи напис (№ 1168) знаходиться на фресці з образом св. мч. Анастасія: **Мѣсѧца феврара въ вѣ дѣнь Іарославъ поставиша митрополитомъ Лариона**. Автор графіті повідомив лише про день події – 12 лютого, однак за літописними даними можемо встановити рік – 6599 (1051) [ПСРЛ I, стлб. 155; ПСРЛ II, стлб 143; ПСРЛ, IX, с. 83]:

графіті № 1168	Лаврентіївський літопис	Іпатіївський літопис	Никонівський літопис
Мѣсѧца феврара въ вѣ дѣнь Іарославъ поставиша митрополитомъ Лариона	Постави Іарославъ Лариона митрополитомъ . Рүсина въ свѣтѣи Божьи . собравъ єпископы	Постави Іарославъ Лариона митрополитомъ . Рүси свѣтѣи Божьи . собравъ єпископы	Рүсстни єпископи постанша Иларіона Рүсина митрополита Києву и всеї Рүсской землѣ

Слід зазначити, що під час досліджень у 1959-1963 рр. С. Висоцьким було виявлене графіті (№ 7), текст якого читався наступним чином: „*Місяця квітня у 9-й день поставлений був владика...*” [Висоцький 1966, с. 37-38, табл. III, 2; IV, 2]. На думку дослідника, в пошкодженій частині напису могло міститись ім'я „Іларіон”, тому графіті розглядалось як запис про його поставлення київським митрополитом 9 квітня 1051 р. [Висоцький 1976, с. 210, 212-214]. Втім, запропонована дослідником інтерпретація не набула підтримки (див., наприклад, врахування А. Поппе даних запису № 112 стосовно дати столовання митрополита Никити (див. нижче) та їх ігнорування запису № 9 стосовно даних щодо столовання Іларіона [Поппе 1989, с. 193, 195]). Зважаючи на інформацію епіграфічних (графіті № 1168) та літописних джерел, цю подію слід віднести до 12 лютого 1051 р. Втім, існують інші версії щодо року поставлення митрополитом Іларіона. Так, В. Брюсова вважає, що Іларіон був поставлений митрополитом у Києві в 1044 р., а законність цього акту, вірогідно, була визнана на Константинопольському соборі 1051 р., і саме цій даті було надано першочергового значення, що й зумовило її закріплення „в русских летописях и в „Исповедании веры” Илариона, поглотив собой первую дату избрания Илариона собором русских епископов в 1044 г.” [Брюсова 1989, с. 50-51]. Саме цією обставиною дослідниця пояснює певні протиріччя між повідомленнями „Повісті минулих літ” (повідомляє про поставлення Іларіона Ярославом), Никонівського (повідомляє про поставлення Іларіона собором руських єпископів) та Густинського (повідомляє про поставлення „от патриарха Кирулария”) літописів [Брюсова 1989, с. 40-41]; для посилення своєї тези дослідниця наводить ще кілька відомостей пізніших джерел [Брюсова 1989, с. 45-46]. Однак інформація графіті, хоча і не містить вказівки року, дозволяє поставити під сумнів гіпотетичні реконструкції В. Брюсової. Насамперед, звертає на себе увагу майже однаковий текст опису події автора графіті та літописних статей (Іпатіївський та Лаврентіївський літописи). У Софії Київській (та й у інших середньовічних архітектурних спорудах) ми не зустрічаємо ретроспективних датованих написів, що пояснюється специфікою середньовічного світогляду: записи на стінах храму покликані були „вести у вічність” (сакралізувати) актуальну подію, а не нагадати про те, що було; тобто, датовані написи-графіті являють собою те саме, що й літо-

писні записи про якісь події, які починаються словами „В літо...” [Нікітенко, Корнієнко 2009, с. 418]. Тобто, автор запису був сучасником подій, до того ж, приналежним до кола софійських книжників, чим пояснюється „літописний” стиль опису запису № 1168. А ця обставина вказує, що стаття 6559 р. не була запозичена з інших джерел (В. Брюсова наводить версію щодо цілого ланцюжка її запозичень О. Шахматова [Брюсова 1989, с. 41-42]), а була укладена синхронно події, про яку повідомляє. Відмінності тексту статті Никонівського літопису, на нашу думку, варто пояснювати прагненням укладача довести легітимність акту поставлення Іларіона митрополитом єпископами з посиланням на перше правило святих апостолів. Відтак, підстав для датування поставлення митрополитом Іларіона 1044-м рр. немає, а ця подія слід віднести до 12 лютого 1051 р.

Інший напис, № 112, знаходиться на тій же фресці з образом св. мученика Анастасія: **Мѣсца октавра въ ЄІ дѣнь пришльъ Никита. Соудило ѡалъ**. Незважаючи на певні похибки в плані прочитання тексту, С. Висоцький правильно пов'язав його з відомостями про посідання митрополичого столу Никитою [Висоцький 1976, с. 38-39]. Напис повідомляє лише день події – 15 жовтня, однак завдяки літописним даним можемо встановити рік – 6530 (1122) [ПСРЛ I, стлб. 292; ПСРЛ II, стлб 286; ПСРЛ, IX, с. 151]:

графіті № 112	Лаврентіївський літопис	Іпатіївський літопис	Никонівський літопис
Мѣсца октавра въ ЄІ дѣнь пришльъ Никита. Соудило ѡалъ	приде митрополитъ изъ Цесараграда въ святюю Софюю именемъ Никита	митрополитъ Никита приде изъ Грекъ	приде митрополитъ изо Царяграда въ святюю Софѣю, именемъ Никита, на Кіевъ и всей Руси

Саме на підставі комплексного співвіднесення епіграфічних та письмових джерел А. Поппе відніс час посідання кафедри Никитою до 15 жовтня 1122 р. [Поппе 1989, с. 195]. При порівнянні графіті та літописних повідомлень впадає у вічі практично однакові форми опису події. Ця обставина вказує на те, що, як і в попередньому випадку, автор напису № 112 **Соудило** також був приналежним до переписувачів скрипторію Софійського собору.

У давньоруському іменослові зустрічаються тотожне нашому ім'я *Судило* та близьке *Судиша*. Перше у знахідному відмінку – **на Соудила** – міститься у новгородській берестяній грамоті № 121, яка за стратиграфією датується кінцем XI – першою чвертю XII ст. [Зализняк 1995, с. 250]. Друге в родовому – **отъ Соудише** – у грамоті № 235, стратиграфічна дата якої – 60-70-ті рр. XII ст. [Зализняк 1995, с. 308; Янин 1986, с. 239-240]. Коментуючи текст останньої, А. Зализняк зазначав, що ім'я *Судиша* є гіпокористичним похідним від *Судислав*, *Судимир* тощо [Зализняк 1995, с. 309]. С. Висоцький також вважав, що ім'я автора графіті *Судило* є скороченою формою від імені *Судислав*. Судислав – це князівське ім'я, його носив один з синів Володимира Великого, засаджений на довгі роки „в поруб” власним братом Ярославом; Судислав був звільнений племінниками вже після смерті Ярослава, та невдовзі помер, будучи ченцем Київського Георгіївського монастиря [Войтович 2006, с. 274]. На думку А. Литвиної та Ф. Успенського, саме внаслідок невдалої долі князя ім'я *Судислав* випало з іменослова Рюриковичів [Литвина, Успенский 2006,

с. 25]. Втім, ім'я, що вийшло зі вжитку династії, могло перейти до іменослова найближчого князівського оточення, пов'язаного з правлячою династією родинними зв'язками по жіночій лінії або тривалою службою протягом кількох поколінь [Литвина, Успенский 2006, с. 25, прим. 61; с. 63, прим. 18; с. 48; с. 69, прим. 78]. Відтак, вірогідно, книжник Судило, який працював у скрипторії Софії Київської, був якимось чином дотичний до князівського дому.

На фресці з образом св. апостола Петра виконаний запис № 1362, в якому повідомляється про від'їзд наступника Никити митрополита Михаїла I до Константинополя: **Мѣсца марта КѠ въ вторымъ цасе дьне отъиде ... Михаилъ митрополитъ...** Як і попередніх випадках, його автор навів відомості про день – „29 березня”, а також і час події – „о 2-й годині дня”, проте не вказав її рік. Втім, за літописними даними, це сталося у 1145 р. [ПСРЛ I, стлб. 312; ПСРЛ, IX, с. 168]:

графіті № 1362	Лаврентіївський літопис	Никонівський літопис
мѣсца марта КѠ въ вторымъ цасе дьне отъиде ... Михаилъ митрополитъ ...	митрополитъ Михаилъ иде Цесарюгороду	иде господинь пресвященнй Михаилъ митрополитъ Кіевскій и всеа Рүси въ Константинъ градъ къ патріарху

Враховуючи інформацію епіграфічних та літописних джерел, цю подію слід датувати 29 березня 1145 р. Подібно до попередніх написів, за стилем викладання опису подій, близьким до літописного, можемо визначити приналежність автора графіті, новгородця за походженням, до кола софійських книжників. Відтак, три написи складають фрагмент „літопису” Софійського собору, завдяки якому нам вдалося уточнити ряд хронологічних віх, пов'язаних з історією вищої церковної ієрархії Київської Русі.

Невипадковим, на нашу думку, було обрання місця для розташування написів. Два з них знаходяться на фресці з образом св. мч. Анастасія. Як повідомляє літопис, хрещенню князя Володимира передувало захоплення Корсуня (Херсона), яке стало можливим тоді, коли під Анастас, небесним покровителем якого виступає зображений на фресці святий мученик Анастасій, підказав князю місце розташування труб, якими йшла вода до Херсонеса; пізніше цей же Анастас прибув до Києва разом з Володимиром і взяв активну участь у хрещенні Русі, зміцненні позицій християнської церкви, адже саме він був настоятелем Десятинної церкви [Бугославский 2006, с. 106, 111, 115]. Виконання записів про поставлення митрополитом Іларіона та приїзд до Києва митрополита Никити символізувало спадкоємність руської церкви від константинопольської. Натомість запис про від'їзд у 1145 р. митрополита Михаїла до Константинополя виконаний на фресці з образом св. Петра. Святе Писання повідомляє, що коли апостол Петро зізнався Христу в своїй відданості, Він відповів: „За Мене покладеш душу свою? Поправді, поправді кажу Я тобі: Півень не заспіває, як ти тричі зречешся Мене...” (Ів. 13:38). Вірогідно, відбуття митрополита сприймалось у київських колах як відречення від своєї пастви, подібно до того, як апостол зрікся Спасителя.

Як слушно зауважує Т. Рождественська, метою пам'ятних написів було закріплення пам'яті про подію, незалежно від її значущості, пов'язана вона з особою, знаною у всій державі, чи лише у певній місцевості. До

пам'ятних записів про смерть представників останніх груп населення можемо віднести три виявлені С. Висоцьким записи (№ 53, № 212 та № 218), розташовані на південній стороні апсиди приділа, що дало підстави дослідникові зробити припущення про приналежність згадуваних у написах осіб до кліру Святої Софії. Втім, розташування графіті у вівтарній частині, на нашу думку, ще може свідчити радше про духовний сан не стільки згадуваних у них осіб, скільки про духовний сан їх авторів. Підтвердженням останньому слугує і доволі добре ознайомлення з днями пам'яті тих чи інших святих. Так, автор пам'ятного напису про смерть Олександра (№ 218) вказує, що це сталося **мѣсца декабра въ І дѣнь на памать сватыхъ мучениковъ Мины и Ермогена**. Повідомляючи про смерть Бориса, інший автор вказав, що це сталося **мѣсца агуста въ ІА дѣнь**, а в кінці уточнив – **дѣнь во Євпла дьлгона**. Не менш цікавим виглядає напис про смерть Анни, що в написі фігурує як **пѣпадна Ємвюна**. Справа в тім, що в Софійському соборі виявлені два написи, № 230 [Висоцький 1976, с. 110, табл. СХХІ, 2; СХХІІ, 2] та № 1078 [Корнієнко 2010, с. 105, табл. CLXXXIII], автор яких звертається до Святої Софії з моління про здоров'я та спасіння раби Божої Анни. Хронологічні рамки появи обох написів охоплюють XII ст., що й графіті № 53, яке датується третьою чвертю XII – початком XIII ст. Цілком вірогідно, що в усіх згадується одна й та сама **Ана пѣпадна Ємвюна**. Вочевидь, її чоловік також був доволі відомим киянином, скоріше за все приналежним до кліру Софійського собору. З цього погляду досить цікавою є інформація запису про купівлю Боянної землі (№ 25), де серед попів Святої Софії згадується **Ємвюнь**, якого С. Висоцький вважав духовником київського князя Ростислава Мстиславича [Висоцький 1966, с. 60-71, табл. XXVII, XXVIII], що згадується у літописній статті в 1168 р. [ПСРЛ 2, стлб. 529, 531]. Втім, існують інші версії щодо визначення особи Семьюна, зокрема, А. Нікітін називав його одним із кліриків Софійського монастиря попом Семеном, спираючись на особливості структури тексту, в якому послухи згадуються у певній ієрархічній послідовності [Никитин 2001, 15.php]. При цьому дослідник спирався на висновки Б. Рибаківа щодо датування напису про Боянову землю на підставі даних палеографії не другою половиною XII ст., а 1086 – 1107 рр., ототожнюючи княгиню Всеволожу не з вдовою Всеволода Ольговича, а з вдовою Всеволода Ярославича (пом. 7 жовтня 1111 р.) [Рыбаков 1972, с. 415-416]. На нашу думку, більш переконливою виглядає аргументація А. Нікітіна. Вочевидь, саме цей поп **Ємвюнь** і був чоловіком Анни. Зважаючи на запропоновану Б. Рибаківим хронологію напису № 25 (кінець XI – початок XII ст.), можемо встановити, що згадувана в графіті Анна на час смерті була вже у досить похилому віці, адже нижньою хронологічною межею запису про її представлення є середина XII ст.

До речі, під цим записом знаходяться ще два пам'ятні графіті, № 1253 та № 1254, за сукупністю інформації яких можемо встановити, що мова йде, вірогідно, про 23-є серпня (втім, не виключена реконструкція назви місяця і як „квітень”). На жаль, саму подію автор не зазначив. Чи стосувалась вона тексту напису № 53, чи була окремою припискою, наразі встановити неможливо. Окрім того, на південній стороні апсиди збереглися ще два графіті, які є початком традиційної формули пам'ятного напису і містять одне слово **ме(са)ца** (№ 1268) та **м(ѣ)с{аца}** (№ 1274).

Доволі цікавий пам'ятний напис (№ 211) був виявлений С. Висоцьким на північній стороні апсиди. Його особливістю є вказівка повної дати смерті особи, ім'я якої не збереглося, однак у тексті вона названа благочинною. Оскільки С. Висоцький датував графіті 1257 р., воно вважається найбільш

раннім достовірним записом після захоплення Києва Батиєм [Івакін 1996, с. 225; Ивакин 2003, с. 62]. Сучасні дослідження дозволили встановити, що остання літера в записі року пошкоджена округлою вибоїною, тож напис може датуватись у межах 1253-1261 рр., однак ця обставина, звичайно, аж ніяк не применшує його ролі як свідчення про продовження життя Києва після розгрому міста в 1240 р.

Другою доволі поширеною формулою пам'ятних написів є „*писав такий-то*”. В межах приділа повна формула не зустрічається, автори обмежуються лише вказівкою імені, як-от у кириличних написах **Агапниъ** (№ 263а) та **Георгии** (№ 1426), в латиничному Jan (№ 1455); в глаголичному **Феоодуль** (№ 1200). Втім, можливо, в останньому випадку автор подав розширені відомості або щодо своєї особи, або вказав ще одне ім'я – стародавній тиньк у місці розташування другого рядка пошкоджений, тому тут ідентифікуються лише дві літери. В написі № 1189 **Захаріа** вирішив за необхідне вказати, що він **єродинаконъ**, можливо, приналежний до кліру Софійського монастиря XV – XVI ст. Кілька імен, вірогідно, з поминальною метою, вказані в графіті № 1353, з них впевнено читається лише перше **Семенъ**.

Окремо слід розглянути два пам'ятні написи, № 1345 та № 1350, на фресці з образом св. Кельсія. Незважаючи на пошкодження, в обох читається ім'я **Іоасафъ**. Наявність на одній фресці двох різних записів з однаковими іменами може справити враження, що обидва графіті є підписами до фрескового образу, адже в епіграфіці Софії Київської доволі часто зустрічаються подвійні підписи до фресок, на відміну від ідентичних скорочених формул пам'ятних записів. Тим більше, що образ святого юного мученика цілком може бути співвіднесений з образом індійського царевича Іоасафа, який в іконографії інколи представлявся по типу мученика, прикладом чому може служити фреска XIV ст. з церкви Успіння на Волотовому полі [Вздорнов 1989, кат. № 157]. Втім, в обох записах перед іменем Іоасаф відсутнє слово *ὁ ἅγιος* 'святий', що не дозволяє однозначно ідентифікувати їх саме як підписи до фресок. До того ж, св. Іоасаф зображується в парі зі своїм вчителем, єгипетським пустельником св. Варламом, тож образ останнього мав знаходитись навпроти, де, відповідно до наших даних, зображено св. Назарія. Втім, іконографія св. Варлама не відповідає постаті на фресці, адже його зображували як людину похилого віку, з довгою бородою та волоссям, із сувоєм у руці: як приклад можемо навести двосторонню ікону-таблетку кінця XV – початку XVI ст. з новгородського Софійського собору [Смирнова, Лаурина, Гордиенко 1982, с. 307, 516], фрески XIV ст. Успенської церкви на Волотовому полі поблизу Новгорода [Вздорнов 1989, с. 50-51, кат. 157, 158], фреску рубежу XIV-XV ст. звенигородського Успенського собору на Городку [Осташенко 2005, с. 173]. Тож розташовані один навпроти одного в західній частині переддвітарного компартимента юний та середнього віку мученики не можуть бути визначені як свв. Іоасаф та Варлам, відтак інтерпретація графіті № 1345 та № 1350 як підписів до фрески, не може бути прийнята.

Серед латиничних графіті XVI – XVII ст. часто зустрічаються записи, які містять особове та родове ім'я їх авторів. У межах приділа таких графіті виявлено чотири, два з них (№ 1223 та № 1445) збереглися фрагментарно, тому ми можемо лише встановити загальну структуру формули. Ще один напис (№ 1201) на фресці з образом св. апостола Павла сильно пошкоджений, як вірогідний варіант його реконструкції можемо запропонувати Stanislaw або Stephan Grziesomski. На жаль, інформації про родину Гресомських нам відшукати не вдалося. У західному компартименті, на фресці з образом св. мч.

Кіпрілли залишив пам'ятний напис (№ 1500) Микола Козловський. Загалом, маємо інформацію про кілька шляхетських родин Козловських [Boniecki 2002, t. 12, str. 96-118; Niesiecki 2, s. 687-688]. З Києвом найтісніше могла бути пов'язана родина Козловських гербу Ястржембець (Jastrzebiec) з Волинського воєводства, представники якої займали уряди з кінця XVII ст. в Чернігові, Овручі та Житомирі [Urzednicy 2002, s. 98, 103, 123, 129, 181, 213, 220]. Під 1618 р. К. Несецький згадує сяноцького підсудка Миколу Козловського, посла на сейм та депутата Радомського трибуналу [Niesiecki 2, s. 687]. Цілком припустимо, що автограф на стіні Софійського собору залишила саме ця особа.

Доволі цікавим є графіті № 1224, адже його автор Петро Доманський вказав точну дату (28 березня 1596 р.) та підтвердив особисте виконання запису. Текст свідчить, що Петро Доманський уже розписався в соборі раніше (напис на сьогодні не виявлено) і вирішив поставити підпис вдруге, зазначивши іншу дату. Шляхетський рід Доманських гербу Лярисса (Larissa) походив з Серадзького воєводства [Niesiecki 1738, s. 58]. Дворазовий підпис Петра на стінах Софії свідчить про його тривале перебування у Києві, ймовірно, на якійсь урядовій посаді. Неподалік на іншій фресці знаходиться ще один напис (№ 1305), виконаний за розширеною формулою пам'ятного напису, проте від нього збереглась лише вказівка року виконання (1606 р.) та окремі фрагменти літер.

На матеріалах епіграфіки приділа св. Георгія Великомученика нами було зафіксовано, що формула „писав такий-то” у XVI - XVII ст. трансформується у формулу „був тут такий-то” [Сінкевич, Корнієнко 2009, с. 168; Корнієнко 2010, с. 361-362]. Втім, останні формули зустрічаються раніше. Так, у написі № 1354 останньої чверті XIV - початку XV ст., закінчення якого щоправда не збереглось, зазначається: **а се были въ Свѣтѣи Софѣе въскрѣсьнымъ днѣмъ Степанъ...** Тобто, поява формули „був тут такий-то” має бути віднесена до більш раннього часу, наразі, до початку XV ст.

Три графіті XVII ст. містять лише вказівку року виконання, без зазначення події. В них вказані 1621 (№ 1188), 1635 (№ 1492) та 1681 (№ 1495).

Окремо варто відмітити пам'ятний напис (№ 1306) нестандартної формули, що складається з фрази **семъ Аммонъ поеть**, яка, на нашу думку, має читатись як „сюди Аммон був прийнятий”. Відповідно до такого тлумачення, автор мав на меті зберегти пам'ять про прийняття „сюди”, тобто, вочевидь, до Софійського монастиря, людини на ім'я Аммон. Чи він особисто є автором графіті, чи напис виконаний зовсім іншою особою, сказати важко. Зважаючи на інформацію графіті № 1315, в якому автор звертається з молитвою до св. Аммона Александрійського, констатуємо, що наведений вище пам'ятний напис має патрональний зв'язок з фресковим образом.

II.1.3. Цитати та посилання на твори книжної писемності

Напис (№ 1430), який може бути віднесений до цієї категорії, складається з однієї фрази **се вѣ до десѣте**. Аналогічний за змістом текст представлений в Євангелії від Іоанна в уривку, що оповідає про першу бесіду Ісуса Христа з учнями: „Він говорить до них: „Ходіть та побачите!” Ті пішли та й побачили, де Він жив, і в нього той день перебували. Було ж коло години десятої” (Ів. 1: 39). В Остромировому Євангелії (1056-1057 рр.) останнє речення звучить як **година же вѣ іако десѣта** [Остромирово евангелие 2007, с. 6].

Автор графіті в цілому передав фразу відповідно до давньоруського тексту, лише слова **година же** замінив на **се**, а **ко** на **до**.

На жаль, наразі складно визначити причини, які спонукали автора графіті виконати запис на фресці. До означеного уривку звертались Отці Церкви, зокрема, Кирил Александрийський тлумачив згадувану євангелістом Іоанном *десяту годину* як вечір земного світу, останні часи існування людства; близького тлумачення надавав цій главі Іоанн Златоуст [див., наприклад: Щеголева 2004, с. 487-489]. Тобто, в творах Отців Церкви означений уривок розглядається з позицій есхатології, вірогідно, такого самого тлумачення йому надавалось у проповідях священників Софії Київської, і саме враження від проповіді спонукало автора видряпати напис на фресці, який у такому значенні варто розглядати як прояв есхатологічних очікувань давньоруської людини.

II.1.4. Підписи до фрескових образів

У межах приділа свв. апостолів Петра і Павла виявлено лише чотири написи, що можуть бути віднесені до цієї категорії.

Перший з них, № 1207, знаходиться на фресці з образом св. апостола Павла: **агнос Павльъ**. Втім, іконографічні особливості фрески не викликають сумнівів, що тут зображено саме апостола Павла.

Інший підпис до образу мученика (№ 1222) знаходиться у передвітварному компартименті: **αθλοφορος ο Αναστασιος**. Відповідно до наявної інформації та іконографії образу, на фресці зображений страстотерпець на ім'я Анастасій. Втім, мучеників з таким ім'ям було декілька [Православная Энциклопедия, т. 2, с. 131-132]. Найбільш вірогідно, що тут зображений св. Анастасій Салонський (пам'ять 25 жовтня), який відкрито сповідував християнську віру, незважаючи на гоніння проти християн за правління Діоклетіана (284-305), внаслідок чого прийняв мученицьку смерть від усікновення мечем, а його тіло було кинуте в море. Тіло мученика за сприянням багатой матрони Асклепії було виявлене африканськими моряками, які частину мощів забрали з собою, а частину вона поховала; пізніше на цьому місці виник християнський цвинтар з базилікою, у вівтарі якого покоїлись мощі св. Анастасія, від яких хворим дарувалось зцілення. У VII ст. через аварську навалу місто було зруйновано, а мощі перенесені до Риму [Жития 2, с. 560; Православная энциклопедия, т. 2, с. 131-132].

Третій напис, № 1389, виконано на фресці у південно-східному куті другого з заходу компартимента: **ο αγιος Λαζαρος**. Однак, незважаючи на чітку вказівку імені, Н. Герасименко, А. Захарова та В. Сарабьянов, відмовились від такої ідентифікації святого, вважаючи, що напис виконаний на цій фресці помилково, а справжній образ св. Лазаря розташований на іншій фресці, що знаходиться на західній стороні південної лопатки другого від вівтаря південного хрещатого стовпа [Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2009, с. 231, прим. 122; що ж фреску як образ св. Лазаря Чотириденного ідентифікувала О. Попова [Попова 2007, с. 12-13, рис. 10]. Втім, вони все ж змушені були погодитись, що, незважаючи на пошкодження, „можно безошибочно определить, что он имеет несомненное сходство с Лазарем – такая же шапка густых коротких седых волос, отсутствие бороды, узкое и довольно аскетическое лицо”, однак, ігноруючи сукупність даних графіті та іконографії, все ж визначили постать на фресці як образ св. Германа Константинопольського. Відповідно до наявних у нашому розпорядженні даних, на фресці зображе-

но св. чотириденного Лазаря, єпископа Кіпрського. Іконографічним підтвердженням такої атрибуції образу є фреска з новгородської церкви Спаса на Нередиці, де святий Лазар зображений у святительському чині центральної апсиди [Пивоварова 2002, с. 33, с. 40, ил. 26, с. 226, с. 229, ил. 201]. На думку дослідників, переказ про те, що коли Христос воскресив чотириденного Лазаря, останній був поставлений єпископом на Кіпрі, виник, вірогідно, на початку X ст., і вже з середини цього століття з'являється іконографічний тип Лазаря-єпископа [докладніше див.: Пивоварова 2002, с. 40; Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2009, с. 230]. На софійській фресці св. Лазар також представлений у єпископському вбранні, тобто, є одним з ранніх зображень цього типу, адже час появи фрески відноситься до першого десятиліття XI ст.

Наступний, четвертий напис № 1512, розташований на фресці з образом святої в арці-переході між західними компартиментами петропавлівського приділа та центральної нави. До його виявлення образ святої ідентифікувався як св. вмч. Варвара на підставі іконографічних особливостей та „отлипам трех древних букв **ВАР**” [Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2009, с. 220-221], щоправда, останні нам виявити не вдалось. Натомість на висоті понад три метри від підлоги, тобто, на рівні дипінті з іменем святої, прокреслене її ім'я **Ога-ѡѡа**. Відповідно до наявних даних, на фресці зображена св. Агафія (пам'ять 5 лютого), мучениця Палермська (Катанська), яка відкрито сповідувала християнство перед сенатором Квінтіаном (за імператора Деція (249-251) керував Сицилією) й прийняла мученицьку смерть. У житті святої згадується, що після тривалих тортур рани Агафії були дивними чином зцілені св. апостолом Петром [Життя 6, с. 68-77; Православная енциклопедия, т. 1, с. 239-241], тобто, явно простежується зв'язок фрески з посвятою приділа. Іконографічним підтвердження образу святої слугує фреска з новгородської церкви Спаса на Нередиці [Пивоварова 2002, с. 69, ил. 49]. Образ же святої Варвари знаходиться на південній лопатці цього ж хрещатого стовпа, він ідентифікується завдяки двом графіті з її ім'ям.

II.1.5. Окремі слова та словосполучення

Записів, які можуть бути віднесені до цієї категорії, в межах приділа виявлено чотири.

На фресці з образом св. Павла великими літерами виконане слово **нав** (№ 1199), яке ми схильні розглядати як кириличну транскрипцію грецького слова **ναυς**, тобто, *корабель*, який є символом Церкви Христової [Апостолос-Кападона 2000, с. 116; Уваров 2001, с. 200-201; Фергюсон 1998, с. 285; Холл 1999, с. 305-306]. Неподалік, на фресці з образом св. Назарія виконаний запис (№ 1211), який складається зі слова **църъкъва**, тобто, передає той самий зміст, що й напис **нав**. Навпроти, на фресці з образом св. Кельсія, виконане графіті № 1341, що складається зі слів **Свѡтлаѡ Софіѡ**, яке, можливо, варто розглядати як молитовний заклик-звернення до персоніфікованої Премудрості Божої, на кшталт скороченої до першого слова традиційної молитовної формули „Господи, поможи рабу своєму”. Тож не виключено, що автори двох попередніх написів керувались тими ж мотиваційними чинниками, тобто, обидва графіті можуть розглядатись як молитовне звернення до Храму.

Доволі цікаве графіті (№ 314) виявлене С. Висоцьким на фресці з образом св. Анастасія. Публікатор ділив напис на два (**тъго дажива**) або три (**тъго да жива**) слова та тлумачив як такий, що його автор „прагнув повідомити, що він дожив до моменту написання графіті” [Высоцкий 1985, с. 34].

На думку А. Залізняка, „запись, по-видимому, просто брошена в начале третьего слова: **тѣгѣда же ва...** (где **ва...** – это, например, *Василии*)” [Зализняк 2004, с. 284]. Саме графіті розглядалось як приписка до попереднього напису про прихід митрополита Никити (№ 112). Втім, значна відстань між ними (див. додаток) не дозволяє розглядати обидва як взаємопов’язаний текст, тож запропоновані дослідниками розбивка на слова та тлумачення напису в обох випадках виглядають дуже сумнівними. Відтак мусимо констатувати, що наразі будь-якого осмисленого варіанта прочитання графіті запропонувати складно.

II.1.6. Написи, зміст яких не встановлений

До цієї категорії нами зараховуються ті написи, текст яких наразі не може бути впевнено реконструйований, а, отже, ми не маємо змоги встановити мотиваційні чинники, які спричинили до їх появи. В межах приділа виконано п’ять графіті, що можуть бути віднесені до цього таксону – № 109, № 1259, № 1284, № 1414 та № 1428.

II.1.7. Абетки, склади та окремі літери

Серед графіті приділа свв. апостолів Петра і Павла до цієї категорії можна зарахувати сорок написів.

Два написи, № 1209 та № 1509, є початком абетки, вони включають перші три її літери **авв**. В обох випадках графіті розташовані на незначній відстані від підлоги, яка не перевищує одного метра, це вказує на те, що початкові літери абеток виконувались людиною, яка стояла на колінах. Зважаючи на сакральність слов’янської абетки, обидва написи вірогідно трактувати як молитовні, адже цим трьом літерам в акровірші абеткової молитви відповідають наступні рядки:

Азъ – сѣмь словомъ молю ся Богу:

Боже всея твари зижителю,

Видимья и невидимья! [Русская азбука 1998, с. 154].

У межах приділа зустрічаються записи, які місять одиничні літери **а**, **в**, **з**, **и**, **к**, **л**, **м**, **р**, **ф** та **ѿ**, їх цілком припустимо трактувати як молитовні.

Літеру **а** виконано чотири рази (№ 1180, № 1198, № 1221 та № 1311), цілком вірогідна їх інтерпретація напису як молитовного звернення до Господа та святих відповідно до першого рядка абеткової молитви „*Аз – цим словом молюся Богові*”.

Відповідно, літера **в**, яка зустрічається один раз (№ 1355), так само може розглядатись як молитовне звернення до Господа „*Боже, всіх тварей творитель*”. Вочевидь, таке саме значення надавалось літерам **к** (№ 1511) та **ѿ** (№ 1342), адже обидві є першими в грецьких словах **Κύριε** та **Θεός**. Усі наведені вище приклади можуть бути співвіднесені з кириличними літерами **ги** під титлом, що є скороченням традиційної формули „*Господи, поможи рабу своєму*”.

Літера **в** (№ 1181) символізує людське та божественне начало в Ісусі Христі, чоловіче та жіноче начала людей та тварин [Апостолос-Кападона 2000, с. 61], можливо саме це її значення намагався передати автор напису.

Літера **з** виконана один раз (№ 1186). Якщо поглянути на символіко-числове значення літери (**з** = 6), то вона є символом Господньої всемогутності, премудрості, милосердя, любові та справедливості [Апостолос-Кападона 2000, с. 239; Фергюсон 1998, с. 259], це підкреслюється у відповідному рядку

абеткової молитви: **Село бо есть светилникъ жизни** [Русская азбука 1998, с. 154]. Показово, що графіті виконане на фресці з зображенням Чесного хреста, тобто, відповідний рядок абеткової молитви може служити своєрідним підписом до малюнка, орієнтиром для християнина, адже на хресті був розп'ятий Христос заради спасіння людства.

Тричі виконано літеру л (№ 1216, № 1217 та № 1362в), що також може розглядатись як своєрідна молитва: **Людие Твон нареци ся хотяють** [Русская азбука 1998, с. 154].

Вісім разів зустрічаються записи літери м (№№ 1243, 1391, 1405, 1408, 1410-1413), причому п'ять з них виконані на одній фресці. Досліджуючи графіті Георгіївського приділа ми зазначали, що виконана над записом про смерть Ростислава Всеволодовича (№ 11) велика літера м (№ 11а) скоріше за все символізувала молитву – прохання милості Господньої з надією очищення від гріхів та спасіння душі переяславського князя Ростислава Всеволодовича [Корнієнко 2010, с. 378]. Це визначення спиралось на символіко-числове значення літери, яке дорівнює сорока. Сорок є числом випробувань, воно символізує сорокаденний піст Ісуса Христа, стільки ж днів триває поминання померлого (сорокоуст) [Дьяченко 1993, с. 640; Иванов 2003, с. 240-328], це число тісно пов'язане з уявленням про очищення від гріхів та надією, означає молитву та приготування до нового життя [Данилевский 2001, с. 227]. В абетковій молитві літері відповідає наступний рядок: **„Милости Твояе хотяще Боже!“** [Русская азбука 1998, с. 154]. У цьому значенні видряпування літери м може розглядатись як своєрідна молитва з проханням Господньої допомоги, що в цілому відповідає формулі *„Господи, помилуй раба свого“*.

Відповідно, як молитовні звернення можуть трактуватись графіті, що складаються з літери р (№ 1362а): **Рүце свон выспрь вьздею присно** [Русская азбука 1998, с. 156] або ж ф (№ 1317): **Фараоня мя злобы избави** [Русская азбука 1998, с. 156].

Втім, досліджуючи написи Георгіївського приділа ми зазначали, що подібні однолітерні графіті можуть інтерпретуватись також як ініціали їх авторів, оскільки подібним чином скорочувались імена в записах обрахунку кількості проведених поминальних служб. Однак, більш вірогідним нам уявляється запропоноване вище тлумачення подібних написів.

Порівняно з матеріалами Георгіївського приділа, виявлено більше написів, що складаються з двох літер, таких графіті нараховуємо дванадцять кирилических **ан** (№ 1296), **ав** (№ 1334), дзеркальні **вн** (№ 1425), **за** (№ 1349), **ме** (№ 1356), **мл** (№ 1363а), **ов** (№ 1488), **са** (№ 1431), **ис** (№ 1444), **хр** (№ 1449), **св** (№ 1508) та один латиничний **xw** (№ 1187). Окремо слід зауважити монограму у вигляді літер **мт** (№ 292). На жаль, на сьогоднішній день важко встановити мотиваційні чинники виконання подібних записів та зміст, який вкладали в них середньовічні автори. Лише в двох випадках (№ 292 та № 1187) ми можемо більш-менш точно встановити змістовну частину написів.

Так, латиничне графіті **XW** найвірогідніше варто розглядати як ініціали автора, позаяк подібні скорочення часто зустрічаються у сфрагістичних матеріалах починаючи з XVI ст. [див. напр.: Алферов, Однороженко 2008; Однороженко 2008]. Звернення до української сфрагістики дозволяє інтерпретувати монограму з літер **МТ**, яку можемо бачити на особовій печатці дубецького намісника Гнівоша Ворони [Алферов, Однороженко 2008, с. 26], представника численної шляхетської родини Київського воєводства Ворон або Вороничів [Niesiecki 4, s. 595-596; Яковенко 2008, с. 162, 167, 169], члени якої неодноразово посідали київські, волинські та чернігівські уряди

[Urzednicy 2002, s. 21, 23, 32, 34, 39, 41-43, 46-47, 57-59, 61-63, 74, 82, 85-86, 88, 104, 110, 141, 143, 152, 230, 243]. Вірогідно, Гнівош Ворона відвідав Софійський собор та залишив свій „підпис” на одній з фресок.

Напис № 1334 містить початкову **Α** та останню **Ω** літери грецької абетки, які здавна розглядається як символ Бога Сина [Фергюссон 1998, с. 225], що спирається на текст Одкровення Іоанна Богослова: „Я Альфа й Омега, Говорить Господь, Бог, Той, Хто є, і Хто був, і Хто має прийти, Вседержитель!” (Об.: 1,8). Доволі цікаво буде поглянути на графіті з позицій гематрії. Числове значення обох літер дорівнює 801, саме таку суму літер містить слово *περιστέρα* 'голуб' [Щеголева 2004, с. 485], який є символом чистоти, душі та Святого Духа. Якщо автор графіті справді намагався передати саме це символічне значення літер, то його мотиваційні чинники подібні тим, які спонукали до видряпування на стінах зображень хрестів та голубів.

Можливо, два написи **ИГ** (№ 1444) та **ХР** (№ 1449) варто розглядати як скорочені форми записів імені Ісуса Христа, тобто, в текстовому еквіваленті вони можуть бути співвіднесені зі скороченими до двох початкових літер **гн** формулами „Господи, поможи рабу своєму такому-то”.

На фресці з зображенням Чесного хреста невідомий автор під грекомовною молитвою видряпав текст „аненайки” (№ 1182а). Нажаль, встановити причини, які спонукали його до виконання подібного запису, наразі встановити складно, можливо, він просто наводить приклад розспіву.

Три написи складаються з декількох літер: **рса** (№ 1403), **лнкслир** (№ 1351) та **окма** (№ 1450). В останньому випадку схоже слово можемо зустріти серед опублікованих С. Висоцьким графіті Золотих Воріт, що читалось ним як **Оскъма** і тлумачилось як особове ім'я [Высоцкий 1985, с. 12, табл. I, 34]. Однак запропоноване прочитання нині справедливо піддане сумніву [Турилов 2000, с. 51], тому зміст нашого запису наразі лишається відкритим, втім, як і двох інших.

II.1.8. Фрагменти написів

У межах приділа свв. апостолів Петра і Павла знаходиться сорок два графіті, збереженість яких незадовільна через суттєві пошкодження фрескового тиньку. Такі написи містять, як правило, лише декілька літер, тому ми можемо лише констатувати, що тут колись було виконане графіті. Втім, на нашу думку, для отримання статистичної інформації, яка дозволить проаналізувати популярність того чи іншого святого, ці написи також повинні враховуватись. Отже, до категорії фрагментів нами віднесені: № 1219, № 1260, № 1304, № 1249, № 1273, № 1279, № 1307, № 1309, № 1310, № 1316, № 1328, № 1329, № 1331, № 1335, № 1336, № 1337, № 1339, № 1340, № 1347, № 1352, № 1357, № 1364, № 1367, № 1385, № 1387, № 1392, № 1407, № 1416, № 1420, № 1421, № 1422, № 1427, № 1433, № 1439, № 1452, № 1467, № 1480, № 1487, № 1489, № 1490, № 1502.

II.1.9. Записи лічби

У процесі дослідження графіті Георгіївського приділа нами було виявлено та атрибутовано ряд записів, які мають вигляд рядка або рядків вертикальних засічок: на нашу думку, їх варто розглядати як записи обрахунку кількості проведених поминальних служб за душу конкретної людини, живої чи померлої, задля спасіння її душі [Корнієнко 2009б; Корнієнко 2010, с. 381-385]. В межах приділа свв. апостолів Петра і Павла записів лічби виявлено сімдесят чотири, з них сімдесят два можуть бути визначені саме

як записи обрахунку кількості поминальних служб. Щодо двох інших записів, які являють собою кілька вертикальних засічок (№ 1515 в арці-переході між західним та другим із заходу компартиментами) та сім горизонтальних (№ 1169) у переддвітарному компартименті, то їх віднесення до категорії записів обчислення кількості поминальних служб виглядає малоімовірним, проте встановити, що саме підлягало обрахунку, складно.

Повна формула записів обчислення кількості проведених поминальних служб включає три складові: 1) малюнок хреста; 2) християнське ім'я людини; 3) рахункову частину запису у вигляді певної кількості засічок або літер **а** (= 1). Проте повна формула зустрічається відносно рідко, в межах приділ свв. апостолів Петра і Павла жоден запис не містить усіх складових, у більшості випадків автори обмежуються лише засічками (№№ 1226-1228, 1231-1233, 1235-1239, 1242, 1244, 1246, 1248, 1250-1252, 1255, 1256 (а-б), 1257-1258, 1261-1265, 1267, 1269-1272, 1275-1278, 1281, 1283, 1284, 1285, 1287-1290, 1292, 1294-1295, 1297-1298, 1301-1303, 1332, 1344, 1359, 1361 та 1409), в одному випадку (№ 1333) – літерами **а**.

Записів, які містять окрім вертикальних засічок ще й зазначення імені, лише одинадцять. Спостереження над формами скорочення імен у графіті дозволяють визначити, що в написі вказувалась така кількість літер і в такій послідовності, щоб ім'я легко можна було ідентифікувати. На нашу думку, це було обумовлене тим фактом, що звітування за проведені поминальні відправи у вигляді видряпування вертикальних засічок могло виконуватись різними особами. Для визначення найбільш вірогідного імені нами було проаналізовано випадки їх вживання в записах обрахунку поминальних служб. Дослідження показало, що, як правило, автори вказували кілька початкових літери імені, інколи додаючи до них середню або останню; в окремих випадках ім'я наводилось повністю. Причому, чим більшим було його поширення, тим менше літер вказувалось у записі. Тож, визначення найбільш поширених імен здійснювалось на підставі дослідження іменослова Рюриковичів [Литвина, Успенский 2006] та даних щодо вживання цих імен у період з XI до кінця XIV ст. у Лаврентіївському [ПСРЛ 1], Іпатіївському [ПСРЛ 2] та Новгородському першому [ПСРЛ 3] літописах. Попередні результати такої роботи представлені в таблиці:

Скорочена форма імені	№ графіті	Повна форма імені	Примітки
ДВ	1240	Давыдъ	Повна форма впевнено відновлюється завдяки особливостям скорочення; спостереження над давньоруським християнським антропоніміконом фіксують значне поширення імені [ПСРЛ 1, с. 546; ПСРЛ 2: с. XIII; ПСРЛ 3, с. 608-609; Литвина, Успенский 2006, с. 520-524, 527-531]; особливості розташування дозволяють визначити, що № 1241 є продовженням № 1240.
Д	1241		
ДО	1229	Доронгин або Дороѡѣн	Ім'я відновлене як найбільш вірогідне за особливостями скорочення (№ 1286); розташування написів № 1229 та № 1230 дозволяють встановити, що останній є продовженням першого.
Д	1230		
ДРН	1286		

в	1245, 1280	Василии	Ім'я відновлене як найбільш вірогідне за частотою вживання [ПСРЛ 1, с. 543; ПСРЛ 2, с. VIII-IX; ПСРЛ 3, с. 601-603; Литвина, Успенский 2006, с. 482-495].
гев	1299	Георгии	Застосована форма скорочення, дозволяє впевнено відновити це часто вживане ім'я [ПСРЛ 1, с. 545; ПСРЛ 2, с. XII; ПСРЛ 3, с. 606; Литвина, Успенский 2006, с. 508-519, 623].
ма	1282, 1300	Мариа	Відновлюється на підставі особливостей скорочення [ПСРЛ 1, с. 550; ПСРЛ 2, с. XXI; ПСРЛ 3, с. 623; Литвина, Успенский 2006, с. 573-576].
р	1266	Романъ	Ім'я відновлене як найбільш вірогідне за частотою вживання [ПСРЛ 1, с. 553; ПСРЛ 2, с. XXVI; ПСРЛ 3, с. 633-634; Литвина, Успенский 2006, с. 595-599].
[Ѡ.Ѧ]одори	1234	Ѡеодора	Повна форма імені відновлюється завдяки особливостям скорочення; хоча і не дуже часто, це ім'я зустрічається в давньоруському іменослові [Литвина, Успенский 2006, с. 618-619]; вживання автором графіті давальної форми відмінка імені Ѡеодори замість очікуваного називного Ѡеодора підтверджує нашу тезу про те, що вертикальні засічки фіксують певну кількість служб, які проводились за душу однієї конкретної людини, в даному випадку, Феодори.

II.2. Малюнки-графіті

Відповідно до запропонованої нами раніше систематизації малюнків-графіті в межах приділа можемо виділити наступні категорії:

- 1) *хрести, монограми, теонімограми;*
- 2) *символи, пов'язані з частинами людського тіла;*
- 3) *предмети релігійного вжитку та артефакти;*
- 4) *орнітоморфні зображення;*
- 5) *зооморфні зображення;*
- 6) *емблеми.*

Співвідношення між різними категоріями малюнків-графіті приділа виглядає наступним чином:

Назва категорії	Загальна кількість	Відсоткове співвідношення
Хрести, монограми та теонімограми	74	20,1 %

Символи, пов'язані з частинами людського тіла	2	0,54 %
Предмети релігійного вжитку та артефакти	1	0,27 %
Орнітоморфні зображення	3	0,82 %
Зооморфні зображення	2	0,54 %
Емблеми	13	3,53 %

Нижче розглянемо малюнки різних категорій більш детально.

II.2.1. Хрести, монограми та теонімограми

Серед малюнків-графіті приділа домінують зображення різноманітних хрестів, з них переважна більшість – сорок п'ять – є т. зв. грецькими або латинськими: №№ 1170-1172, 1174-1175, 1177, 1193-1197, 1205, 1206, 1218, 1225, 1322, 1380, 1383, 1384, 1390, 1390, 1396-1400, 1402, 1434, 1435, 1437, 1443, 1447, 1448, 1458, 1459, 1463, 1465, 1485, 1486, 1498, 1503-1506, 1513, 1514. Окрім того, серед простих зображень чотириконечних хрестів двічі зустрічається косий хрест або хрест св. Андрія (№ 1516 та № 1184), хрест-якір (№ 1173), двічі – хрест з вертикальною засічкою в основі щогли (№ 1293 та № 1323), хрест з теонімограмою **IG XG** (№ 1501), тричі – хрест з розширеними у вигляді трикутників кінцями (№ 1179, № 1365 та № 1484). Двічі зустрічається малюнок шестикінечного хреста з символічним позначенням північчя (№ 1394 та № 1507), один раз – з символічним зображенням таблички над головою Ісуса Христа (№ 1178). Подвійними рисками виконані три зображення чотириконечних „грецьких” хрестів (№ 1429, № 1457 та № 1462) та два – т. зв. „Корсунських” (№ 1204 та № 1496).

Розглядаючи зображення хрестів Георгіївського приділа, ми зазначали, що, оскільки, символіка хреста дуже різноманітна, не завжди ми можемо побачити мотиваційні чинники та мету їх виконання [Корнієнко 2010, с. 393-394]. Згідно Єфрема Сірина, малюнок хреста символізує інвокацію „в ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа”, а поставлений на початку рядка, він співвідноситься з накладанням на себе хресного знамення перед якоюсь важливою справою, а також символізує мовний акт, звернений до Господа та святих [Рождественская 1992, с. 17-18]. Відтак, у випадку з наведеними вище малюнками хрестів, позаяк для виконання подібних зображень особливих навичок від автора не вимагалось, цілком припустима думка А. Мединцевої, що їх варто тлумачити як молитовні записи неграмотних людей [Медынцева 1978, с. 195], яким у текстовому еквіваленті відповідає формула „Господи, поможи рабу своєму”. Втім, досить часто хрести різноманітної форми зустрічаються у матеріалах сфрагістики. Наприклад, емблеми у вигляді чотириконечних „грецьких” хрестів можемо бачити на особових печатках пінських зем'ян Шоломицьких, у вигляді хреста-якоря – волинських зем'ян Яковицьких, у вигляді косоного хреста – підстарости городенського Яна Комповольського [Алферов, Однороженко 2008, с. 77, 189, 191], цей список може бути продовжений до кількох сотень позицій. Зважаючи на матеріали сфрагістики, виконання малюнка хреста на фресці за мотиваційними чинниками наближається до пам'ятних написів, які фіксують факт перебування в соборі конкретної особи і яким у текстовому еквіваленті відповідають написи за формулою „писав такий-то” або „був тут такий-то”. На жаль, у нас немає можливостей запропонувати чіткі критерії, які допомогли б визначити, які

саме зображення хрестів символізують собою молитви, а які фіксують перебування людини у храмі.

Сказане буде справедливим для групи малюнків-графіті з зображенням хреста в колі: № 1469 та № 1470. Причому в першому, у кожному сегменті прокреслені літери **ΣΔΔΙ**. Схожі фігури видряпані також на фресці з образом апостола Павла (№ 1202 та пошкоджений № 1203), проте кінці хреста тут не доходять до кола. В № 1202 у лівому верхньому сегменті прокреслені літери **ΓЄ** та **ΘΑ** обабіч перекладини хреста. Загалом, грецький хрест всередині кола в астрології символізує землю, зображений на стінах римських готичних соборів він символізував їх освященність [Смирнова 2007, с. 214]. Однак подібні сюжети можемо бачити і в київських пам'ятках середньовічної архітектури: так, у мозаїчних композиціях „Євхаристія” Софії Київської та Михайлівського Золотоверхого собору євхаристичний хліб у руках Ісуса Христа оформлений у вигляді кола з хрестом в центрі [Лазарев 1960, табл. 33, 35; Лазарев 1966, табл. 46, 9, 19, 72; Собор 2001, табл. 135, 143]. Дуже подібну до наших зображень емблему можемо бачити й на візерунках плащаниць, на яких, нерідко, в розділеному хрестом колі позначені літери [див., напр.: Бойчева 2005]. Окрім того, подібні фігури застосовувались в емблематиці, зокрема, грецький хрест в колі доволі часто зустрічається у вигляді клейма на денцях горщиків протягом X – XIII ст. [див. напр.: Новое 1981, с. 297, рис. 129; Брайчевська, Михайлов, Сагайдак 1993, с. 232, рис. 12; Фіголь 1997, с. 132]. У пізніший час цей малюнок можемо бачити на печатці 1565 р. не названого по імені подільського зем'янина [Однороженко 2009, с. 280, мал. 792] або ж на печатці волинського зем'янина Миколи Лосятинського [Алфьоров, Однороженко 2008, с. 95; Однороженко 2008а, с. 84] чи луцького городського Кшиштофа Шкленського [Однороженко 2008а, с. 77]. Відтак мотивація виконання подібних малюнків лишається доволі розмитою. Втім, на нашу думку, більш вірогідним, зважаючи на наявність різних літер у колі, буде ідентифікація останніх як скорочення літургійних текстів. Як приклад можемо навести візерунок на плащаниці початку XV ст. деспота Яніни Ізауса Буондельмонті, де в медальйоні виконана криптограма з літер **ΦΧΦΠ**, яка є проголошенням Літургії Попередньо освячених дарів – **φως Χριστου φαίνει πανσιν** 'світло Христа просвіщає всіх' [Бойчева 2005, с. 546-547, рис. 10]. які можуть ідентифікуватись як скорочення ініціалів авторів. Тобто, в текстовому еквіваленті малюнкам відповідають написи, які віднесені нами до категорії цитат творів книжної писемності.

Голгофських хрестів, що є символом Дерева Життя, яке рятує людство [Апостолос-Кападона 2000, с. 54, 118; Смирнова 2007, с. 280-281], виявлено три, причому два з них (№ 1183 та № 1185) виконані на фресці з зображенням Чесного хреста у північно-східному куті другого з заходу компартимента, третій (№ 1191) – на сусідній фресці з образом невідомого святого. Зважаючи на особливості розташування графіті, вірогідно буде припустити їх зв'язок з фрескою. Подібно до Голгофського, проквітлий хрест також символізує Дерево Життя [Апостолос-Кападона 2000, с. 54, 118; Смирнова 2007, с. 280-281; Ozerkov 2006]. Графіті-малюнків проквітливих хрестів виявлено чотири – № 263б, № 1326, № 1406 та № 1472. На нашу думку, подібні зображення, виконані на доволі високому професійному рівні, мали, на думку їх авторів, символічно розкривати тему спокути гріхів та спасіння людства через хресну жертву Ісуса Христа. В цьому ж контексті варто розглядати не зовсім вдалий малюнок чотириконежного хреста (№ 1464) з прокресленою посередині літерою **Б**, вірогідно, скороченого слова **Богъ**.

II.2.2. Символи, пов'язані з частинами людського тіла

На фресці з образом св. Агафії (№ 1510) фрагментарно збереглося зображення кисті руки в благословляючому жесті: вказівний та середній пальці випростані, безіменний та мізинець зігнуті й притиснуті до великого. Серед графіті собору такі малюнки були виявлені ще С. Висоцьким [Висоцкий 1966, с. 115, табл. LXXVIII, 3; Висоцкий 1976, с. 120, табл. CXLI, 1; CXLI, 3]. Проте дослідник не аналізував можливих мотиваційних чинників появи подібних зображень. На нашу думку, ці малюнки можуть розглядатися як символічне прохання Божого благословення для автора [Корнієнко 2007, с. 57], тобто, за мотивацією виконання вони наближаються до зображень хрестів, яким у текстовому еквіваленті відповідає формула „Господи, поможи рабу своєму такому-то”.

На фресці з образом невідомого святого знаходиться графіті (№ 1483), що є доволі реалістичним зображенням в профіль людської голови в капелюсі. В символічному значенні голова є виразом місця перебування життя, вона є головним членом тіла, адже керує всіма іншими його членами [Фергюсон 1998, с. 79-80]. Втім, мотиваційні чинники появи графіті наразі лишаються невизначеними.

II.2.3. Предмети релігійного вжитку та артефакти

При номенклатурі цієї категорії ми спирались на систематизацію Дж. Фергюссона, як і під час зарахування до неї зображень. Відповідно, серед графіті приділа сюди можемо віднести одне зображення вітрильника (№ 1167), прообразом для виконання якого послужили кораблі вікінгів. У християнстві Церква уподібнюється до корабля, в якому віруючі знаходили безпеку та отримували спасіння [Апостолос-Кападона 2000, с. 116; Уваров 2001, с. 200-201; Фергюсон 1998, с. 285; Холл 1999, с. 305-306]. Не випадково, на нашу думку, обрано місце для виконання малюнка, а саме – фреску з образом св. мч. Анастасія. Вище ми вже вказували, що він був небесним покровителем попа Анастаса, завдяки якому Володимир оволодів Херсоном, і якій пізніше прибув на Русь й узяв активну участь в її хрещенні. Показово, що ніс вітрильника повернутий ліворуч, тобто, символічно показаний рух з півдня на північ, фактично з Константинополя (через Корсунь) до Києва, від Візантії до Русі. Показово, що на прямокутному вітрилі зображено коло, яке асоціюється з сонцем як джерелом світла, тепла та життя, а сонце виступає символічним втіленням Ісуса Христа, що спирається на пророцтво Малахії: „А для вас, хто Ймення Могого боїться, зійде Сонце Правди та лікування в промінях Його, - і ви вийдете та поскакаєте, мов ті ситі телята!” (Мал. 4:2). Відповідно, графіті з малюнком вітрильника на фресці з образом св. Анастасія символічно виражає ідею становлення Руської церкви, біля витоків якої стояв Анастас Корсунянин. Можливо, саме завдяки усвідомленню вираженої малюнком ідеї, невідомий автор прокреслив праворуч від малюнка напис (№ 1168) про поставлення 12 лютого на митрополіччу кафедру Іларіона, русина за походженням.

II.2.4. Орнітоморфні зображення

На фресці з образом св. Петра виявлено три малюнки (№№ 1376-1378), які найімовірніше було б ідентифікувати як зображення голубів. Цей птах є символом чистоти, душі та Святого Духа, він може бути пов'язаний з символом Таїнства Хрещення, адже в усіх чотирьох Євангеліях у сюжеті про хрещення Ісуса Христа Святий Дух, що сходить на Нього, має подобу голуба (Мт. 3: 16, Мр. 1: 10, Лк. 3: 22, Ів. 1: 32). Втім, на нашу думку, потрібне зображення птаха на фресці з образом св. апостола Петра має інше семантичне навантаження, і графіті варто розглядати радше не як зображення голуба в наведеному вище значенні, а як зображення півня, які є символом пильності та страстей Господніх [Фергюсон 1998, с. 23-24]. На цю думку настановує троїстість малюнка, яка може слугувати ілюстрацією до слів Спасителя, адресованих саме апостолу Петру, який відкрито зізнався у своїй відданості Ісусу Христу: „За Мене покладеш душу свою? Поправді, поправді кажу Я тобі: Півень не заспіває, як ти тричі зречешся Мене...” (Ів. 13:38).

II.2.5. Зооморфні зображення

Малюнків, які можуть бути віднесені до цієї категорії, в межах приділа виявлено два. Перший з них, № 1210, що знаходиться на фресці з образом св. Назарія, виконаний доволі схематично, тому не може бути впевнено ідентифікований. Відтак семантику малюнка розкрити не вдається. Інше графіті, № 263, виконано доволі ретельно, тому тварина впевнено визначається як зображення барса. На думку дослідників, у XII-XIII ст. в мистецтві візантійського культурного впливу, в тому числі й на Русі, чільне місце посідають символічні зображення, які семантично пов'язані з образами та уявленнями давньосхідних культур; серед них особливо виділяються образи лева та барса, що уособлювали собою символи сильного та вірного стража, імператорської чи князівської влади, воїнської звитяги [див., наприклад: Лавьш 2008, с. 96; Ошарина 2006, с. 94]. Ми вже відмічали близькість рельєфних зображень барса Дмитріївського собору XII ст. у Володимирі та малюнка з Софії Київської. На стіні собору ліворуч від тронного образу царя Давида (Г. Вагнер визначав його як Спаса-Емануїла [Вагнер 1969, с. 311, рис. 192]) зображено барса, ліва лапа якого простягнута до піднятої руки. В цілому поза тварини ідентична нашому зображенню. На думку С. Новаковської-Бухман, „особий аспект образу царя Давида отражен в рельефе со вздыбленным перед ним зверем, где проявилась первостепенная функция власти: защита слабых и усмирение сильных и злых: „Да спасет сынов убогого и смирит притеснителя” (Пс. 71, 4)” [Новаковская-Бухман 2008, с. 510]. В одному з медальйонів південної частини „златих врат” XIII ст. Суздальського собору Різдва Богородиці обабіч великої постаті пророка Даниїла зображено левів, які простягають лапи до святого, причому один з них (правий) також стоїть у позі адорації [Вагнер 1975, с. 137, рис. 106]. Звернення до іконографії образу пророка Даниїла у рові левиному дозволяє поглянути на сюжет під іншим кутом зору, ніж це робить С. Новаковська-Бухман. Провівши дослідження розвитку образу, О. Ошаріна дійшла висновку, що сюжет „Даниїл у рові левиному” від ідеї спасіння молитвою від темних сил пекла, яких уособлювали леви, еволюціонував до ідеї триумфу Спасителя [Ошарина 2006, с. 101]. Сюжетна лінія розташованих поруч графіті № 263 та № 263б, де барса зображено адоруючим перед малюнком проквітлого хреста, який символізує Дерево Життя (див. вище), повністю відповідає візуальному вираженню ідеї триумфу Спасителя.

II.2.6. Емблеми

До цієї категорії нами зараховані ті графіті, в яких не вдається виділити чітку сюжетну лінію, які за своїм зовнішнім виглядом подібні до клейм, знаків на плінфах, особистих печатках тощо. В межах приділа тринадцять малюнків зараховані до емблем.

Один з таких знаків (№ 1192) прокреслений на фресці у північно-східному куті другого із заходу компартиментів на фресці з образом невідомого святого. Зображення має вигляд направленої вгору стріли, основа якої спирається на відкрите донизу півколо. Схожа фігура є складовою герба „Огон” (Ogonczyk) [Niesiecki 3, s. 422-424], вона присутня в тому числі й на гербі князів Острозьких [Niesiecki 3, s. 509-523; Однороженко 2008, с. 10-47; Однороженко 2009а, с. 112-118, 263-267]. Тож вірогідно, що графіті на стіні засвідчило присутність у Софії Київській представника шляхти гербової родини Огон або ж когось з Острозьких.

В арці-переході між другими з заходу компартиментами Петропавлівського приділа та центральної нави можемо бачити ще один символ, подібний до фігур, які використовувались в емблематиці (№ 1446): довга вертикальна риска, у верхній частині якої знаходяться дві перехрещені засічки у вигляді літери „X”, а в нижній – дві засічки, які змикаються вершинами у вигляді літери „A”. За схожим сюжетом виконана фігура на печатці кінця XVI ст. львівського міщанина Симона, лише замість „A” прокреслена „S” [Однороженко 2009, с. 243. мал. 630].

До знаків на печатках наближається графіті № 1360, виконане на фресці з образом невідомої святої в південно-західному куті переддівтарного компартименту. Зображення має вигляд двох вертикальних рисок, від правої основи якої відходить невелика округла лінія. Над нею прокреслені п’ять літер, з них ідентифікуються дві перші **GN** та дві останні **PII**.

Досліджуючи графіті Георгіївського приділа, ми виявили малюнок у вигляді півкола (№ 1029) на фресці з образом св. апостола Іакова, брата Господнього. Нами було висловлено припущення, що малюнок мав являти собою повне коло, проте залишився незавершеним [Корнієнко 2010, с. 399]. Однак у Петропавлівському приділі виявлені два малюнки, що являють собою прокреслені один над одним два (№ 1440) та три (№ 1247) півкола, тобто, всі три зображення є цілком завершеними фігурами. Окрім того, на фресці з образом св. Петра прокреслене півколо, всередині якого зображено прямокутник, що верхньою вузькою частиною примикає до середини дуги (№ 1366); дещо схожий символ можемо бачити на денцях горщиків X – XIII ст., що виготовлялись київськими майстрами [Новое 1981, с. 296, рис. 129]. До означеної групи може бути умовно зарахований малюнок розташованих один над одним повних кіл (№ 1418). Проте семантика цих малюнків наразі лишається невизначеною.

В окрему групу варто виділити малюнки, що складаються з кількох простих ліній. Один з них виконаний на фресці з образом св. Лазаря (№ 1401), він має вигляд чотирьох відрізків, з’єднаних вершинами в одній точці. Неподалік, на фресці з образом невідомого святого в арці-переході між другими із заходу компартиментами прокреслена фігура, яка складається з трьох вертикальних та одної горизонтальної лінії (№ 1436); за своїми контурами вона нагадує **T** триногій форми. На фресці з образом св. апостола-євангеліста Іоанна зображені два знаки (№ 1497) у вигляді нахилених ліворуч паралельних рисок, між якими видряпані кілька нахилених праворуч засічок. Причини появи таких зображень та їх зміст наразі також лишаються відкритими.

Прикладом орнаментального мотиву варто назвати зображення заплетеної в косу стрічки (№ 1477). Досліджуючи графіті Георгіївського приділа, ми виявили зображення у вигляді зав'язаної у вузол прокресленої подвійною лінією стрічки, які нагадували елементи в оформленні ініціалів книги „Лествиці Іоанна Лествичника”. Ми припустили, що представлений малюнками візерунок, може бути інтерпретований як своєрідне наведення прикладу деталі оформлення ініціалів літер [Корнієнко 2010, с. 398]. Вірогідно, подібне значення мало зображення з Петропавлівського приділа.

Окремо хотілося б відзначити два графіті (№ 1319 та № 1325), виконані на фресці з образом св. мч. Кельсія в південно-західному куті передвітарного компартимента. Обидва малюнки доволі схематичні, тому визначити сюжет не вдається. На нашу думку, зважаючи на незначну висоту розташування (92 см та 117 см над рівнем підлоги), ці графіті з великою долею вірогідності мають бути визначені як результати художньої творчості дітей, можливо, учнів софійської школи.

ПІСЛЯМОВА

У другій частині „Корпусу графіті Софії Київської” публікуються 367 написів та малюнків, що збереглись у приділі свв. апостолів Петра і Павла. Їх кількість менша, ніж у приділі св. Георгія Великомученика, що обумовлене більшими втратами стародавнього фрескового тиньку, особливо, у вівтарній частині. Під час досліджень С. Висоцького з цього архітектурного об'єму було опубліковано лише 12 графіті, а поза увагою науковців перебувала переважна більшість доволі цікавих автентичних джерел, які дозволили отримати важливу інформацію, відсутню в писемних джерелах.

Зокрема, три пам'ятні написи можуть розглядатись як своєрідний літопис Софійського собору, який повідомляє кілька відсутніх у літописах хронологічних віх, пов'язаних з історією вищої церковної ієрархії Київської Русі: поставлення Ярославом Володимировичем митрополитом Іларіона (12 лютого 1051 р.), прихід до Києва митрополита Никити (15 жовтня 1122 р.), відбуття до Константинополя митрополита Михаїла (29 березня 1145 р. о 2-й годині дня). За стилем виконання написи близькі до літописних повідомлень, що виказує руку досвідчених книжників, вочевидь, приналежних до софійського скрипторію. Один з них, автор графіті № 112, називає своє ім'я – Судислав, що дозволяє зробити припущення про його приналежність до князівського або наближеного до князівського роду, що надає додаткових відомостей щодо соціальних прошарків, з яких поповнювались лави софійських книжників. Інший автор графіті № 1362 про від'їзд митрополита Никити не вказав свого імені, проте завдяки особливостям його говору ми можемо встановити його північне, вірогідно новгородське, походження. Ще два клірики в своїх молитовних написах вказали місце своєї діяльності – диякон турівського єпископа Лука та Угличський попін Фома. Ці написи є важливим джерелом щодо внутрішнього паломництва Київської Русі.

Доволі цікавим стало виявлення двох доволі довгих записів, виконаних глаголицею – пам'ятного напису Феодула та молитовного запису невідомого автора, виконаного з традиційною формулою „Господи, поможи рабу своєму...” До недавнього часу наші відомості про вживання глаголиці в епіграфіці Софії Київської обмежувались кількома окремими літерами [Высоцкий 1966, с. 41, таб. IX, 2-3; X, 1], фрагментом напису [Высоцкий 1966, с. 52, таб. XVII, XVIII] та записом року [Корнієнко 2009а].

У своїй попередній роботі ми наголошували на важливості даних графіті для вивчення стінопису Софійського собору, зокрема, для визначення образів святих, адже переважна більшість з них не зберегла супроводжуючих написів. В межах приділа завдяки написам вдалося атрибутувати образи св. мч. Анастасія Салонського, св. Лазаря Чотириденного, св. Агафія Палермська, св. Аммона Александрійського, підтверджена ідентифікація св. апостола Павла. Варто також зауважити, що саме завдяки натурним дослідженням було виявлене фрагментарно збережене дипінті на фресці з образом св. мч. Кіпрілли (Кірілли).

Деякі слова варто сказати щодо статистичних даних. Незначна кількість опублікованих С. Висоцьким графіті у північних приділах св. Георгія Великомученика та свв. апостолів Петра і Павла створило враження кардинально чисельної переваги графіті у центральній наві й південних приділах свв. Іоакіма та Анни, архангела Михаїла. Це спостереження дало підстави досліднику стверджувати, що незначна кількість написів у північній частині й їх переважання у південній відображає особливості розташування вірян у храмі під час богослужіння, коли чоловіки перебували з південного

боку, а жінки – з північного. В свою чергу, вже на це твердження спирався висновок про низький рівень грамотності останніх [Высоцкий 1966, с. 134-135; 1976, с. 134]. Подібні висновки набули поширення в історіографії [Медынцева 1978, с. 191-192; Франклин 2010, с. 133]. Втім, подібні твердження спираються на недостовірні аргументи, адже сучасні дослідження дозволили встановити, що особливості розташування графіті аж ніяк не можуть свідчити про особливості розташування вірян під час богослужіння: імена та дієслівні форми вказують, що переважна більшість записів виконана чоловіками, в тому числі і в північних приділах. Переважання кількості графіті в південній частині храму порівняно з північною, хоча й не таке кардинальне, на нашу думку, обумовлене більшою сакральною значимістю півдня порівняно з північчю. Окрім того, їх кількість залежить від популярності культу того чи іншого святого, зображеного на фресці. Вагому роль тут могли відігравати і вкладені до храму мощі святих, які вмуровувались у стіни храму – звичайна практика культової архітектури візантійського культурного впливу [див. напр.: Teteriatnikova 2003; Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2009, с. 211-212]. Втім, питання встановлення наявності вкладених до стін Софії Київської мощів святих потребує окремого дослідження.

Як ми зазначали вище, в приділі св. Георгія Великомученика написів більше, аніж в приділі свв. апостолів Петра і Павла, що обумовлене більшими втратами тиньку у вітварній частині, де, зазвичай, зосереджується значна кількість записів. У цьому контексті варто звернути увагу на питання мікрохронології графіті, під чим ми розуміємо встановлення можливого часу видряпування написів або малюнків у межах доби.

У радянській історіографії набуло поширення твердження, що записи виконувались під час довгих церковних служб крадькома, адже такі дії – „різання” на стінах храму – заборонялось Церковним Уставом князя Володимира [Высоцкий 1966, с. 139; 1985, с. 113]. Проте більшість графіті знаходяться на рівні людського зросту й їх літери доволі великі, багато малюнків виконані на дуже високому професійному рівні, що вимагало тривалого часу й певних навичок – усі ці факти виказують прагнення авторів до загального огляду своїх „творів”. У багатьох випадках авторами написів виступають самі клірики, які б мали навпаки, дотримуватись уставу та слідкувати за виконанням мирянами цієї норми. На думку Ю. Артамонова та І. Зайцева, заборона різати стіни міститься в пізніших редакціях Уставу князя Володимира (XIII – XVII ст.), тож ця норма була введена не раніше другої половини XIII – початку XIV ст., що пояснює факт поступового зменшення кількості графіті у Софії Київській з рубежу XIII –XIV ст. [Артамонов, Зайцев 2009, с. 302-303]. Проте варто зауважити, що дослідники спиралась у своїх висновках лише на 416 опублікованих С. Висоцьким графіті, що, як ми бачили, не відображають реальної кількості наявних у храмі написів та малюнків. Зважаючи на результати сучасного вивчення епіграфіки Софійського собору, можемо стверджувати, що пізніші написи XIV – XVII ст. у кількісному аспекті мало чим поступаються написам XI-XIII ст. Тож можемо стверджувати, що протягом усього хронологічного проміжку побутування звичаю видряпувати графіті на стінах Софії Київської такі дії, якщо і не толерувались, то, принаймні, не заперечувались духовенством. І аж ніяк написи та малюнки не виникали під час Літургії.

Встановити час появи графіті в межах доби дозволяє звернення до соціального стану їх авторів. Звичайно, тут ми нашоухуємося на певні труднощі, адже виконавці рідко вказують свою приналежність до певної

суспільної верстви. З цієї причини нам необхідно звертатись до непрямих даних, насамперед, до місця розташування графіті в межах собору. Позаяк багато з них знаходиться у вівтарній частині, то найбільш логічним буде припустити їх виконання представниками кліру, адже доступ сюди простим вірянам був обмежений [Мусин 2004, с. 148-149]. Менш впевнено до виконаних священнослужителями можемо віднести високохудожні малюнки, цитати літературних творів та виконані на високому професійному рівні записи, що видають руку досвідчених книжників, які могли працювати в софійському скрипторії. Тож, не буде помилкою припустити, що більшість графіті виконані кліриками собору, проте неможливо уявити, що вони займались цим під час Літургії, у якій брали безпосередню участь. Відповідно, ми можемо з більшою впевненістю говорити, що написи та малюнки видряпувались на стінах храму тоді, коли Служба Божа не правилась, тобто, коли вірян (принаймні більшості) в храмі не було.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Адрианова-Перетц 1968* – Адрианова-Перетц В.П. „Слово о полку Игореве” и памятники русской литературы XI – XIII веков. – Л.: „Наука”, 1968. – 204 с.
- Алферов, Однороженко 2008* – Алферов О., Однороженко О. Українські особові печатки XV – XVII ст. за матеріалами київських архівосховищ. – Харків: Національна академія наук України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2008. – 200 с.
- Апостолос-Кападона 2000* – Апостолос-Кападона Д. Словарь христианского искусства. – Челябинск: „Урал LTD”, 2000. – 272 с.
- Артамонов, Зайцев 2009* – Артамонов Ю.А., Зайцев И.В. Три древнерусские надписи из храма св. Софии в Константинополе-Стамбуле // Вопросы эпиграфики. Вып. 3 [Сб. ст.]. – М.: Русский Фонд Содействия образованию и науке, 2009. – С. 300-321.
- Бойчева 2005* – Бойчева Ю. Плащаницы палеологовской эпохи из болгарских церквей-музеев. Проблемы функции и иконографии // Византийский мир: искусство Константинополя и национальные традиции. К 2000-летию христианства. Памяти Ольги Ильиничны Подобедовой. – М.: „Северный паломник”, 2005. – С. 537-552.
- Брайчевська, Михайлов, Сагайдак 1993* – Брайчевська О.А., Михайлов П.С., Сагайдак М.А. Дослідження ділянки Подолу по вул. Спаській у 1988-1989 рр. // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984-1989 рр. – К.: „Наукова думка”, 1993. – С. 217-237.
- Брюсова 1989* – Брюсова В.Г. Когда и где был поставлен митрополитом Иларием? // Герменевтика древнерусской литературы. Выпуск 1. – М.: Институт мировой литературы им. А.М. Горького, 1989. – С. 40-51.
- Бугославский 2006* – Бугославский С.А. Текстология Древней Руси. Т. 1: Повесть временных лет. – М.: Языки славянских культур, 2006. – 312 с.
- Вагнер 1969* – Вагнер Г.К. Скульптура Древней Руси. Владимир. Боголюбово. XII век. – М.: „Искусство”, 1969. – 480 с.
- Вагнер 1975* – Вагнер Г.К. Белокаменная резьба древнего Суздаля. Рождественский собор. XIII век. – М.: „Искусство”, 1975. – 184 с.
- Вздорнов 1989* – Вздорнов Г.Н. Волотово. Фрески церкви Успения на Волотовом поле близ Новгорода. – М.: „Искусство”, 1989. – 344 с.
- Висоцкий 1968* – Висоцкий С.О. Нові знахідки давньоруських графіті // Український історичний журнал. – 1968. – № 5 (86). – С. 103-107.
- Войтович 2006* – Войтович Л.В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква: Вид. О.В. Пшонківський, 2006. – 784 с.
- Висоцкий 1959* – Висоцкий С.А. Научный отчет по теме: „Надписи-граффити XI – XIV вв. в Софии Киевской”. – К., 1959 // Національний заповідник „Софія Київська”, Науково-фондовий відділ. – НАДР 86/1. – 96 арк.
- Висоцкий 1960* – Висоцкий С.А. Научный отчет по теме: „Надписи-граффити XI – XIV вв. в Софии Киевской”. – К., 1960 // Національний заповідник „Софія Київська”, Науково-фондовий відділ. – НАДР 85/2. – 91 арк.
- Висоцкий 1966* – Висоцкий С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI – XIV вв. Выпуск I. – К.: „Наукова думка”, 1966. – 240 с.
- Висоцкий 1976* – Висоцкий С.А. Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI – XVII вв.). – К.: „Наукова думка”, 1976. – 456 с.
- Висоцкий 1985* – Висоцкий С.А. Киевские граффити XI – XVII вв. – К.:

- „Наукова думка”, 1985. – 208 с.
- Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2009 – Герасименко Н.В., Захарова А.В., Сарабьянов В.Д. Изображения святых во фресках Софии Киевской. Западное пространство основного объема под хорами // Искусство Христианского Мира: Сборник статей: Выпуск XI. – М.: Изд-во Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета, 2009. – С. 208-256.
- Глазырина 2002 – Глазырина Г.В. Сага об Ингваре Путешественнике: Текст. Перевод. Коментарий. – М.: Издательская фирма „Восточная литература” РАН, 2002. – 464 с.
- Данилевский 2001 – Данилевский И.Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX – XII вв.). Курс лекций. – М., „Аспект-Пресс”, 2001. – 339 с.
- Дьяченко 1993 – Дьяченко Г., протоиерей. Полный церковнославянский словарь (с внесением в него важнейших древнерусских слов и выражений). – М.: „Отчий дом”, 1993. – 1122 с.
- Евдокимова 2008 – Евдокимова А.А. Греческие граффити Софии Киевской (публикация) // *Orientalia et Classica: Труды Института восточных культур и античности. Выпуск XIX. Аспекты компаративистики III.* – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 2008. – С. 609-648.
- Евдокимова 2008а – Евдокимова А.А. Языковые особенности греческих граффити Софии Киевской. Автореф... канд. филологических наук. – СПб., 2008. – 24 с.
- Жития 2 – Жития святых, на русском языке изложенные по руководству четьих-минеи св. Дмитрия Ростовского. – К.: Издание Свято-Успенской Киево-Печерской лавры, 1998. – Кн. 2 (октябрь). – 670 с.
- Жития 3 – Жития святых, на русском языке изложенные по руководству четьих-минеи св. Дмитрия Ростовского. – К.: Издание Свято-Успенской Киево-Печерской лавры, 1999. – Кн. 3 (ноябрь). – 830 с.
- Жития 6 – Жития святых, на русском языке изложенные по руководству четьих-минеи св. Дмитрия Ростовского. – К.: Издание Свято-Успенской Киево-Печерской лавры, 1999. – Кн. 6 (февраль). – 542 с.
- Зализняк 1995 – Зализняк А.А. Древненовгородский диалект. – М.: Языки русской культуры, 1995. – 720 с.
- Зализняк 2000 – Зализняк А.А. Палеография берестяных грамот и их внестратиграфическое датирование // Янин В.Л., Зализняк А.А. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1990–1996 гг.). Палеография берестяных грамот и их внестратиграфическое датирование. – М.: „Русские словари”, 2000. – С. 134-429.
- Зализняк 2004 – Зализняк А.А. К изучению древнерусских надписей // Янин В.Л., Зализняк А.А., Гишпиус А.А. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1997-2000 гг.). – Т. XI. – М.: „Русские словари”, 2004. – С. 233-287.
- Запаско 1995 – Запаско Я.П. Пам’ятки книжкового мистецтва: Українська рукописна книга. – Львів: „Світ”, 1995. – 480 с.
- Ивакин 2003 – Ивакин Г.Ю. Историческое развитие Южной Руси и Батыево нашествие // Русь в XIII веке: Древности темного времени / Отв. ред. Н.А. Макаров, А.В. Чернецов. – М.: „Наука”, 2003. – С. 59-65.
- Иванов 2003 – Иванов Г.П. Библейские числа. – СПб.: Христианское общество „Библия для всех” РС ЕХБ, 2003. – 368 с.
- Івакін 1996 – Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст.

- (історико-топографічні нариси). – К.: Інститут археології НАН України, 1996. – 272 с.
- Карский 1928* – Карский Е.Ф. Славянская кирилловская палеография. – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1928. – 494 с.
- Колесов 1978* – Колесов В.В. [рецензия]. Высоцкий С.А. Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI – XVII вв.). К., 1976. // Вопросы языкознания. – 1978. – № 1. – С. 149-151.
- Корнієнко 2007* – Корнієнко В.В. Нові дослідження епіграфічного корпусу середньовічного Києва: графіті на фресці „Святий Фока” в Софійському соборі // Сіверщина в контексті історії України (Матеріали шостої науково-практичної конференції). – Суми: Видавничий будинок „Еллада”, 2007. – С. 53-57.
- Корнієнко 2008* – Корнієнко В.В. Графіті з Софії Київської про дату поставлення митрополитом Іларіона // Праці Центру пам'яткознавства. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, 2008. – Вип. 13. – С. 235-240.
- Корнієнко 2009* – Корнієнко В.В. Найдавніше датоване кириличне графіті Софії Київської: нова знахідка // Пам'ятки Національного заповідника “Софія Київська”: культурний діалог поколінь. Матеріали IV міжнародної наукової конференції “Софійські читання”. Київ, 25-26 жовтня 2007 р. – К.: „Видавництво „Горобець”, 2009. – С. 444-445.
- Корнієнко 2009a* – Корнієнко В.В. Кирилично-глаголичне графіті XI ст. на південних хорах Софії Київської // Чернігівські старожитності. Вип. II. Науковий збірник за матеріалами VIII Міжнародної наукової конференції „Християнські старожитності Київської Русі”. – Чернігів: „Чернігівські обереги”, 2009. – С. 173-177.
- Корнієнко 2009b* – Корнієнко В.В. Графіті – записи лічби з Софії Київської: нове джерело для дослідження розвитку ідей „малої есхатології” Давньої Русі // Філософські ідеї в культурі Київської Русі. Збірник наукових праць за матеріалами II давньоруських історико-філософських читань „Філософські ідеї в культурі Київської Русі” (Полтава, 10 червня 2009 р.). – Полтава, 2009. – С. 93-104.
- Корнієнко 2010* – Корнієнко В.В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). Ч. 1: Приділ св. Георгія Великомученика. – К.: „Горобець”, 2010. – 464 с.
- Лавыш 2008* – Лавыш К.А. Художественные традиции восточной и византийской культуры в искусстве средневековых городов Беларуси (X – XIV вв.). – Минск: „Белорусская наука”, 2008. – 208 с.
- Лазарев 1960* – Лазарев В.Н. Мозаики Софии Киевской. – М.: „Искусство”, 1960. – 314 с.
- Лазарев 1966* – Лазарев В.Н. Михайловские мозаики. – М.: „Искусство”, 1966. – 272 с.
- Лебедев 2005* – Лебедев Г.С. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси. – СПб.: „Евразия”, 2005. – 640 с.
- Литвина, Успенский 2006* – Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. Выбор имени у русских князей в X – XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики. – М.: „Индрик”, 2006. – 904 с.
- Медынцева 1978* – Медынцева А.А. Древнерусские надписи новгородского Софийского собора XI – XIV века. – М.: „Наука”, 1978. – 312 с.
- Никитенко 2004* – Никитенко Н.Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика – К.:

- Издательский Дом „Слово“, 2004 (2-е изд.). – 416 с.
- Никитин 2001* – Никитин А.Л. Основания русской истории: Мифологемы и факты. – М.: „АГРАФ“, 2001. – 768 с. // http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/nikit
- Нікітенко 2003* – Нікітенко Н.Н. Свята Софія Київська: історія в мистецтві. – К.: „Академперіодика“, 2003. – 332 с.
- Нікітенко, Корнієнко 2009* – Нікітенко Н. М., Корнієнко В.В. Найдавніші графіті Софії Київської та датування собору // Пам'ятки Національного заповідника “Софія Київська”: культурний діалог поколінь. Матеріали IV міжнародної наукової конференції “Софійські читання”. Київ, 25-26 жовтня 2007 р. – К.: „Видавництво „Горобець”, 2009. – С. 417-443.
- Новаковская-Бухман 2008* – Новаковская-Бухман С.М. Об истоках иконографии и символике образа царя Давида на фасадах Владимирских храмов XII века // Труды Государственного Эрмитажа: [Т.] 42: Византия в контексте мировой культуры: К 100-летию со дня рождения Алисы Владимировны Банк (1906-1984 гг.): Материалы конференции. – М.: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2008. – С. 503-517.
- Новое 1981* – Новое в археологии Киева. – К.: „Наукова думка”, 1981. – 456 с.
- Однороженко 2008* – Однороженко О. Князівська геральдика Волині середини XIV – XVIII ст. – Харків: Національна академія наук України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2008. – 180 с.
- Однороженко 2008а* – Однороженко О. Гербовник Вацлава Руліковського: Геральдичні виписи. – Харків: Національна академія наук України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2008. – 96 с.
- Однороженко 2009* – Однороженко О. Родова геральдика Руського королівства та Руських земель Корони Польської XIV – XVI ст. – Харків: Національна академія наук України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2009. – 312 с.
- Однороженко 2009а* – Однороженко О. Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII – XVI ст. – Харків: Національна академія наук України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2009. – 320 с.
- Орлов, Козюба 2008* – Орлов Р.А., Козюба В.К. Нова знахідка пряслиця з графіті з Вишгорода // Археологія. – 2008. – № 3. – С. 35-39.
- Осташенко 2005* – Осташенко Е.Я. Андрей Рублев. Палеологовские традиции в московской живописи конца XIV – первой трети XV века. – М.: „Индрик”, 2005. – 416 с.
- Остромирово евангелие 2007* – Остромирово евангелие 1056-1057 года по изданию А.Х. Востокова. – М.: Языки славянских культур, 2007. – 968 с.
- Ошарина 2006* – Ошарина О.В. Образ св. Даниила во рву львином в византийском искусстве позднекомниновского времени // Византийская идея. Византия в эпоху Комнинов и Палеологов / Сборник статей. – СПб.: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2006. – С. 93-102.
- Панащенко 1974* – Панащенко В.В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. (на матеріалах Лівобережної України). – К.: „Наукова думка”, 1974. – 112 с.
- Пивоварова 2002* – Пововарова Н.В. Фрески церкви Спаса на Нередице в Новгороде: иконографическая программа росписи. – СПб.: ООО „Дмитрий Буланин”, 2002. – 256 с.

- Попова* 2007 – Попова О.С. Фрески Софии Киевской // // Византийский временник. – 2007. – № 66 (91). – С. 5-23.
- Поппе* 1989 – Поппе А.В. Митрополиты Киевские и всея Руси (988 – 1305) / Авторизированный перевод с немецкого Назаренко В.А. // Шапов Я.Н. Государство и церковь Древней Руси X – XIII вв. – М.: „Наука”, 1989. – С. 191-206.
- Православная Энциклопедия* – Православная энциклопедия под редакцией Патриарха Московского и всея Руси Кирилла // www.pravenc.ru
- ПСРЛ 1* – Полное собрание русских летописей. Том I. Лаврентьевская летопись. – М.: Языки русской культуры, 2001. – 496 с.
- ПСРЛ 2* – Полное собрание русских летописей. Том II. Ипатьевская летопись. – М.: Языки русской культуры, 2001. – 648 с.
- ПСРЛ 3* – Полное собрание русских летописей. Т. III: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.: „Языки русской культуры”, 2000. – 720 с.
- ПСРЛ 9* – Полное собрание русских летописей. Том IX. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью / С прил. извлечений из монографии Б.М. Клосса „Никоновский свод и русские летописи XVI – XVII веков”. – М.: Языки русской культуры, 2000. – 288 с.
- Рождественская* 1992 – Рождественская Т.В. Древнерусские надписи на стенах храмов: новые источники XI-XV вв. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского государственного университета, 1992. – 166 с.
- Рыбаков* 1964 – Рыбаков Б.А. Русские датированные надписи XI – XIV веков / Свод археологических источников, вып. Е – 144. – М.: „Наука”, 1964. – 48 с.
- Рыбаков* 1972 – Рыбаков Б.А. Русские летописцы и автор „Слова о полку Игореве”. – М.: „Наука”, 1972. – 520 с.
- Русская азбука* 1998 – Русская азбука в инициалах XI – XVI веков. – М.: НИЦ „Скрипторий”, 1998. – 160 с.
- Сінкевич, Корнієнко* 2009 – Сінкевич Н.О., Корнієнко В.В. Латиничні графіті XVI-XVII ст. Софії Київської: до питання класифікації та атрибуції написів // Труды Київської Духовної Академії. – 2009. – Число 5: Спеціальний випуск, присвячений 300-літтю з дня упокоєння гетьмана Івана Мазепи. Матеріали науково-практичної конференції „Гетьман Іван Мазепа – будівничий Української Православної Церкви” (22-23 вересня 2009 р., м. Київ). – С. 165-171.
- Словарь 1* – Словарь старославянского языка. Репр. изд.: в 4-т. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2006. – Т. I. – 950 с.
- Словарь 2* – Словарь старославянского языка. Репр. изд.: в 4-т. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2006. – Т. II. – 648 с.
- Словарь 3* – Словарь старославянского языка. Репр. изд.: в 4-т. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2006. – Т. III. – 680 с.
- Словарь 4* – Словарь старославянского языка. Репр. изд.: в 4-т. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2006. – Т. IV. – 1054 с.
- Словник* 1977 – Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. – Т. 1. – К.: „Наукова думка”, 1977. – 632 с.
- Словник* 1978 – Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. – Т. 2. – К.: „Наукова думка”, 1978. – 592 с.
- Смирнова, Лаурина, Гордиєнко* 1982 – Смирнова Э.С., Лаурина В.К., Гордиєнко Э.А. Живопись Великого Новгорода. XV век. – М.: „Наука”, 1982. – 576 с.
- Смирнова* 2007 – Смирнова И.М. Тайная история креста. – М.: „Эксмо”, 2007. – 320 с.

- Собор 2001* – Собор Святої Софії в Києві: [Книга-альбом] / Автор тексту Г. Логвин. – К.: „Мистецтво”, 2001. – 352 с.
- Сотникова, Спасский* – Сотникова М. П., Спасский И. Г. Тысячелетие древнейших монет России: Сводный каталог русских монет X-XI веков. – Л.: „Искусство”, 1983. – 240 с.
- Столярова 1998* – Столярова Л.В. Древнерусские надписи XI-XIV вв. на пергаменных кодексах. – М.: „Наука”, 1998. – 414 с.
- Томсинский 2004* – Томсинский С.В. Угличе Поле в IX – XIII веках. – СПб.: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2004. – 320 с.
- Турилов2000*–Турилов А.А.Заметкиокиевскихграффити // Лингвистическое источниковедение и история русского языка. – М., 2000. – С. 26-58.
- Уваров 2001* – Уваров А.С. Христианская символика. Символика раннехристианского периода. – М.: УНИК; СПб.: „Алетейя”, 2001. – 256 с.
- Фергюсон 1998* – Фергюсон Д. Христианский символизм. – М.: Изд-во Ассоциации Духовного Единения „Золотой век”, 1998. – 332 с.
- Фіголь 1997* – Фіголь М. Мистецтво стародавнього Галича. – К.: „Мистецтво”, 1997. – 224 с.
- Франклин 2010* – Франклин С. Письменность, общество и культура в Древней Руси (около 950 – 1300 гг.). – СПб.: Дмитрий Буланин, 2010. – 552 с.
- Холл 1999* – Холл Дж. Словарь сюжетов и символов в искусстве. – М.: „Крон-Пресс”, 1999. – 656 с.
- Черепнин 1956* – Черепнин Л.В. Русская палеография. – М.: Госполитиздат, 1956. – 616 с.
- Щапов 1989* – Щапов Я.Н. Государство и церковь Древней Руси X – XIII вв. – М.: „Наука”, 1989. – 232 с.
- Щеголева 2004* – Щеголева Л.И. О символике чисел в греческом тексте Евангелия от Иоанна // Герменевтика древнерусской литературы. Выпуск 11. – М.: „Языки славянской культуры”; „Прогресс-традиция”, 2004. – С. 483-504.
- Янин 1986* – Янин В.Л. Поправки и замечания к чтению берестяных грамот // Янин В.Л., Зализняк А.А. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1977 – 1983 гг.). Комментарии и словоуказатель к берестяным грамотам (их раскопок 1951 – 1983 гг.). – М.: „Наука”, 1986. – С. 220-251.
- Янин, Зализняк 1986* – Янин В.Л., Зализняк А.А. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1977 – 1983 гг.). Комментарии и словоуказатель к берестяным грамотам (их раскопок 1951 – 1983 гг.). – М.: „Наука”, 1986. – 312 с.
- Boniecki 2002* – Boniecki A. Herbarz Polski: wydanie nowe, elektroniczne / Dr Minakowski Publikacje Elektroniczne. – Kraków 2002 // www.przodkowie.com.
- Niesiecki 1* – Korona Polska przy złotey wolności starożytnemi Wszstkich Kathedr, Prowincyi, y Rycerstwa kleynotami Heroicznym Męstwem y odwagą, naywyższymi Honorami; a naupierwey Cnotą, Pobożnością, y Świątobliwością ozdobiona Potomnym zaś wiekom na zaszczyt y nieśmiertelną sławę Pamiętnych w tey Oyczyźnie Synow podana Przez X. Kaspra Niesieckiego Societatis Jesu. – Lwów: w Drukarni Collegium Lwowskiego Societatis JESU, 1728.
- Niesiecki 2* – Korona Polska przy złotey wolności starożytnemi Rycerstwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego kleynotami naywyższymi Honorami Heroicznym, Męstwem y odwagą, Wytworną Nauką a naupierwey Cnotą, nauką Pobożnością, y Świątobliwością ozdobiona Potomnym zaś wiekom

- na zaszczyt y nieśmiertelną sławę Pamiętnych w tey Oyczyźnie Synow podana TOM DRUGI Przez X. Kaspra Niesieckiego Societatis Jesu. – Lwów: w Drukarni Collegium Lwowskiego Societatis JESU, 1738.
- Niesiecki 3* – Korona Polska przy złotey wolności starożytnemi Rycerstwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego kleynotami naywyższymi Honorami Heroicznym, Męstwem y odwagą, Wytworną Nauką a naypierwey Cnotą, nauką Pobożnością, y Świątobliwością ozdobiona Potomnym zaś wiekom na zaszczyt y nieśmiertelną sławę Pamiętnych w tey Oyczyźnie Synow podana TOM TRZECI Przez X. Kaspra Niesieckiego Societatis Jesu. – Lwów: w Drukarni Collegium Lwowskiego Societatis JESU, 1740.
- Niesiecki 4* – Korona Polska przy złotey wolności starożytnemi Rycerstwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego kleynotami naywyższymi Honorami Heroicznym, Męstwem y odwagą, Wytworną Nauką a naypierwey Cnotą, nauką Pobożnością, y Świątobliwością ozdobiona Potomnym zaś wiekom na zaszczyt y nieśmiertelną sławę Pamiętnych w tey Oyczyźnie Synow podana TOM CZWARTY Przez X. Kaspra Niesieckiego Societatis Jesu. – Lwów: w Drukarni Collegium Lwowskiego Societatis JESU, 1743.
- Ozerkov 2006* – Ozerkov D. Flourishing cross: a hierotopical motif in Jerusalem, Rome, and Russia // Новые Иерусалимы. Перенесение Сакральных пространств в христианской культуре. Материалы международного симпозиума / ред.-сост. А.М. Лидов. – М.: „Индрик”, 2006. – С. 82-87.
- Teteriatnikova 2003* – Teteriatnikova N.B. Relics in the walls, pillars, and columns of byzantine churches // Восточнохристианские реликвии / Ред.-сост. А.М. Лидов. – М.: „Прогресс-Традиция”, 2003. – С. 77-92.
- Urzednicy 2002* – Urzednicy dawnej Rzechypospolitej XII – XVIII wieku. T. III, z. 4: Urzednicy wojewodztw Kijowskiego i Chernihowskiego XV – XVIII wieku: spisy. – Kornik: Biblioteka Kornika, Instytut historii, 2002. – 344 s.

**Додаток. Координати розташування
графіті приділа
свв. апостолів Петра і Павла**

I.1. Фреска із зображенням орнаменту		
<i>№</i>	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від правого ребра лопатки (см)</i>
1170	113	17,5
1171	122	5
1172	116	5
1173	111	3,5
1174	102	3
1175	99	4,5
I.2. Фреска з образом св. пророка Іллі		
<i>№</i>	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від лівого ребра лопатки (см)</i>
1515	135	96
1516	172	60
I.3. Фреска із зображенням Чесного хреста		
<i>№</i>	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від правого ребра лопатки (см)</i>
1176	161,5	15
1177	121	57
1178	131	18
1179	145	17
I.4. Фреска із зображенням Чесного хреста		
<i>№</i>	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від лівого ребра лопатки (см)</i>
1180	152,5	10
1181	143,5	4,5
1182	142,5	14
1182a	142,5	12

1183	140	51
1184	119	30
1185	124	55
1186	95	31
I.5. Фреска з образом св. Мелітона Сардського		
№	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від правого ребра лопатки (см)</i>
1187	170	19
1188	146	27
1189	143	40
1190	118	17
1191	138	58
1192	134,5	54
1193	137	9
1194	115	53,5
1195	118	44
1196	115	48
1197	112,5	49,5
I.6. Фреска з образом св. апостола Павла		
№	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від лівого ребра лопатки (см)</i>
263	133	17
263a	149	21
263б	137	23
1198	142	17
1199	147	101
1200	144	42
1201	183	57
1202	138	98
1203	153	100
1204	127	101
1205	131	54,5

1206	105	27
1207	74	34
1208	119	18
1209	81	78
I.7. Фреска з образом св. Назарія		
№	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від правого ребра лопатки (см)</i>
1210	135	54
1211	137,5	37,5
1212	150	5,5
1213	126	17
1214	139	8
1215	167	44
1216	165	17
1217	134	17,5
1218	90	20
I.8. Фреска з образом св. Анастасія		
№	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від лівого ребра лопатки (см)</i>
112	174	18
314	145	67,5
1167	151	42
1168	147	47
1169	156	66
1219	115	52
1220	137	50
1221	86	31
1222	82	59
1223	125	13
1224	177	55

I.9. Фреска з образом невідомого святого		
<i>№</i>	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від правого ребра лопатки (см)</i>
1225	70	30
1304	163	30
I.10. Фреска із зображенням орнаменту		
<i>№</i>	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від правого ребра лопатки (см)</i>
1226	148	2,5
I.11. Фреска із зображенням орнаменту		
<i>№</i>	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від лівого ребра лопатки (см)</i>
1227	187	7
1228	179	5
1229	172	5
1230	168	9
I.12. Фреска із зображенням орнаменту		
<i>№</i>	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від правого ребра лопатки (см)</i>
1231	172	9
I.13. Фреска на північній стороні апсиди		
<i>№</i>	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від лівого ребра виступу (см)</i>
211	165	80
1232	179	6
1233	170,5	3
1234	172	7
1235	167,5	9
1236	180	22
1237	172	22
1238	165,5	4
1239	165	16

1240	180	60
1241	172	54
1242	163	57
1243	171,5	71,5
1244	175	73
1245	167	79
I.14. Фреска на південній стороні апсиди		
№	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від правого ребра виступу (см)</i>
53	189	14
212	167	4
218	230	67
1246	200	107
1247	254	93
1248	195	58
1249	219	73
1250	215	69
1251	168	32
1252	177	41
1253	200	12
1254	185	9
1255	181	21
1256a	183	3
1257	178	19
1258	180	13
1259	177	8
1260	172	25
1261	174	7
1262	162	26
1263	166	9
1264	155	15
1265	157,5	13
1266	153	11

1267	150	11
1268	148	10
1269	146	8
1270	144	10
1271	140	9
1272	141,5	9
1273	154	8
1274	160,5	12
I.15. Фреска із зображенням орнаменту		
№	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від лівого ребра лопатки (см)</i>
12566	168	6
1275	158	7
1276	147	11
1277	143	14
1278	136	10
1279	132	6
1280	132	17
1281	126	15
1282	113	5
I.16. Фреска із зображенням орнаменту		
№	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від правого ребра лопатки (см)</i>
1283	188	11
1284	184	11
1285	180	11
1286	169	11
1287	163	16
1288	163	11
1289	165	3
1290	157	12
1291	148	5
1292	135	13

1293	148	0,5
1294	146	10
I.17. Фреска із зображенням орнаменту		
<i>№</i>	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від лівого ребра лопатки (см)</i>
1295	197	12
1296	173	3
1297	168	5
1298	162	22
1299	163	3
1300	153	3
1301	151	20
1302	144	4
1303	142	20
I.18. Фреска з образом св. Агапія		
<i>№</i>	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від лівого ребра лопатки (см)</i>
1305	173	48
I.19. Фреска з образом св. Аммона Александрійського		
<i>№</i>	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від лівого ребра лопатки (см)</i>
1306	215	99
1307	167	94
1308	151	85
1309	146	79
1310	145	47
1311	145	47,5
1312	156	26
1313	163	27
1314	165	27
1315	170	26
1316	181	23

1317	175	35
1318	177	24
I.20. Фреска з образом св. Кельсія		
№	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від лівого ребра лопатки (см)</i>
1319	92	64
1320	102	62
1321	110	64
1322	113	40
1323	131	44
1324	131	66
1325	117	62
1326	127	60
1327	131	53
1328	132	40
1329	120	50
1330	159	27
1331	124	65
1332	160	7
1333	156,5	15
1334	156	11
1335	152,5	12,5
1336	154	20,5
1337	168	28
1338	163	11
1339	150	24
1340	170	50
1341	181,5	56
1342	186	45
1343	162	65
1344	179	71
1345	194	54
1346	196	20

1347	190,5	54
1348	189	42
1349	199	32
1350	203	42
1351	208	55
1352	199	59
1353	237	63
I.21. Фреска з образом невідомої святої мучениці		
№	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від правого ребра лопатки (см)</i>
1354	190	45
1355	197	47
1356	200,5	5
1357	185	26
1358	177	42
1359	171	5
1360	159	5,5
1361	166,5	42
I.22. Фреска з образом св. апостола Петра		
№	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від лівого ребра лопатки (см)</i>
1362	154	12
1362а	156	20
1362б	150	22
1362в	150	10
1363	170	15
1363а	170	13
1364	178	14
1365	143	15,5
1366	133	16
1367	133	35
1368	170	60

1369	130,5	11
1370	146	50
1371	151	39
1372	146	41
1373	135	54
1374	130	46
1375	130	58
1376	152	22
1377	145	73
1378	139	67
1379	146	45
1380	78	85
1381	107	88
1382	111	56
1383	120	67
1384	125	80
1385	149	106
1386	156	113
1387	108	104
1388	160	110
I.23. Фреска з образом св. Лазаря		
<i>№</i>	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від лівого ребра лопатки (см)</i>
1389	156	6
1390	152	11
1391	160	40
1392	143	57
1393	136	56
1394	135	47
1395	138,5	15
1396	139	38
1397	118	40
1398	113	40

1399	105,5	60
1400	107	35
1401	102	59
1402	84	51,5
1403	83	38
1404	90	50
1405	192	40
1406	139	20
I.24. Фреска з образом невідомого святого		
№	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від правого ребра лопатки (см)</i>
1407	97	45
1408	99	60
1409	96	35
1410	110	45
1411	85	60
1412	81	43
1413	147	29
I.25. Фреска з образом невідомого святого		
№	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від лівого ребра лопатки (см)</i>
109	152	5
188	130	48
292	97	31
1414	149	5
1415	146	5
1416	146,5	5,5
1417	143	6
1418	142	7
1419	139	6
1420	137	6

Додаток Координати розташування графіті святих апостолів Петра і Павла

1421	134	6
1422	131	6
1423	126	13
1424	125	15
1425	125	5
1426	124	13
1427	116,5	39
1428	116	15
1429	128,5	54
1430	119	16
1431	113	37
1432	121	50
1433	110	38
1434	110	41
1435	110	37
1436	105	43
1437	109	50
1438	99	47
1439	104,5	46
1440	81	28
1441	89	42
1442	92	33
1443	95	40
1444	179	46,5
1445	177	69
1446	168,5	61
1447	138	62
1448	116	61
1449	101	59
1450	108	67
1451	92	53
1452	99	66
1453	103	78

1454	189	94
1455	146	78
1456	133	80
1457	122	80
1458	115	79
1459	115	82
1460	120	83
1461	124	80
1462	118	87
1463	116	88
1464	109	80
1465	95	75,5
1466	96	83
1467	158	60
1468	128	73
1469	157,5	110
1470	151,5	110
1471	145,5	111
1472	159	99
1473	165,5	99
1474	147,5	91
1475	140	111
1476	137	100
1477	127	91
1478	145,5	101
1479	142	103
1480	124	93
1481	118	92
1482	126	97
1483	118	97
1484	113	89
1485	93	86
1486	92	90

1487	104,5	98
1488	107	102
1489	102	96
I.26. Фреска з образом невідомого святого		
№	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від лівого ребра лопатки (см)</i>
1490	103,5	68
1491	106	46
I.27. Фреска з образом невідомого святого		
№	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від лівого ребра лопатки (см)</i>
1492	158	51
1493	138	60
I.28. Фреска із зображенням орнаменту		
№	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від правого ребра лопатки (см)</i>
1494	135	5
1495	129	13
I.29. Фреска з образом св. апостола-євангеліста Іоанна		
№	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від лівого ребра лопатки (см)</i>
1496	204	24,5
1497	162	16
1498	153,5	58,5
1499	148	16
I.30. Фреска з образом св. мч. Кіпрілли		
№	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від лівого ребра лопатки (см)</i>
1500	153	44
1501	137	13

1502	213	29
1503	117	25,5
1504	122	38
1505	119	36,5
1506	119	48
1507	75	64
1508	178	56
I.31. Фреска із зображенням орнаменту		
<i>№</i>	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від правого ребра лопатки (см)</i>
1509	101	57
I.32. Фреска з образом св. мч. Агафії		
<i>№</i>	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від лівого ребра лопатки (см)</i>
1510	128	92
1511	199	88,5
1512	319	95
I.33. Фреска із зображенням орнаменту		
<i>№</i>	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від лівого ребра лопатки (см)</i>
1513	138	11
1514	114	15,5

Вказівник слів до графіті приділа свв. апостолів Петра і Павла

Укладаючи вказівник слів до графіті, ми спиралась на основні принципи побудови словників [Словник 1977, с. 11]: кожне відмінюване слово, яке виступає в реєстрі, подається в його основній формі, тобто, іменники та займенники іменникового типу в називному однині, кількісні числівники в називному, прикметники, числівники, займенники прикметникової відміни в називному однини чоловічого роду, дієслова в інфінітиві однини. Вони визначались відповідно до давньо-руських та староукраїнських словників [Словарь 1, 2, 3, 4; Словник 1977; Словник 1978]. Форми, в яких вживані ці слова авторами графіті, наводяться з вказівкою порядкового номеру. До „Вказівника слів” не включені дані написів, що відносяться нами до категорій абеток, складів та окремих літер, зображень хрестів, монограм та теонімограм, а також скорочені форми імен в записках обчислення кількості проведених поминальних служб, адже їх вірогідні повні форми наводяться в окремій таблиці у другому розділі.

А

а спол. – № 1354: а се были
а цифр., 1 – № 212 (двічі): /а/ іа; № 1188: ахка; № 1495: а[х]па
а цифр., 1000 – № 1188: ахка; № 1492: а[х]ае; № 1495: а[х]па
авъгоустъ ч. – № 53: аугуста; № 212: аугуста
Агапионъ особ., ч. – № 263а: А[г]апионъ
Агаѡи особ., ж. – № 1512: Огаѡа
азъ займ. – № 1315: [мн]е
Алеѡандръ особ., ч. – № 218: Олеѡандрос
Амонъ особ., ч. – № 1306: Амо[нъ]; № 1315: [А]монъ
Анна особ., ж. – № 53: Ана
априль ч. – № 211: априла

Б

Божин прикм. – № 53: раба Б(о)жиа; № 218: равъ Б(ож)ни; № 212: равъ Б(о)
жин
Борисъ особ., ч. – № 212: Борисъ
быги недок. – № 1354: а се были; № 1340: се [в]ѣ

В

в цифр., 2 – № 1168: ві
видѣти недок. – № 109: не видеѡхъ
владычьнь прикм. – № 1188: владычьнѡу дѡакѡу
въ прийм. – № 212: во; № 53, № 112, № 212, № 218, № 1354, № 1362: въ; № 211
(двічі): в(ъ)
въскрѣсьнъ прикм. – № 1330: въск[р](ѣ)с/с/ь(нымъ) днем(ъ)
въторъ числ. – № 1330: вторым(ъ)
вѣдѣти недок. – № 1493: {не} [вѣ]даю

Г

г цифр., 3 – № 1254: кг
Георгин особ., ч. – № 1426: Геор[гин]

Господь ч. – № 1313: **Господ[и]**; № 1343: **[Г](оспо)ди**; № 1491: **Го(споди)**; № 1176, № 1190, № 1321, № 1324, № 1327, № 1368, № 1372, № 1374, № 1382, № 1453, № 1454, № 1456, № 1461, № 1473, № 1474, № 1475, № 1476, № 1479, № 1493, № 1494, № 1499: **Г(оспод)и**; № 188, № 1381: **[Г](оспод)и**; № 1468, № 1482: **Г(оспод)[и]**; № 1213, № 1442: **[Г(оспод)и]**; № 1460: **Ⲭ(ⲉⲟⲩⲟⲩⲟⲩ)**
Григорин особ., ч. – № 1343: **Григо(ри)а**; № 1374: **Гр[и](го)рыкви**; № 1324: **Гри[гориню]**; № 1476: **Гр[игорню]**
грѣшьнѣ прикм. – № 1330: **грешно[мѣ]**; № 1220: **[г]рѣш[ъ]но[мѣ]**; № 1460: **Ⲭⲃⲉⲩⲱⲛⲟⲩⲛⲟⲩ**

Д

декабрь ч. – № 218: **декаврл**
десять числ. – № 1430: **до дес(л)те**
диаконъ ч. – № 188: **диакѣ**; № 212: **дѣл(кона)**
до прийм. – № 1430: **до дес(л)те**
добродѣтельнѣ прикм. – № 211: **добр[о]дѣтѣльнѣ**
день ч. – № 1354: **днем(ъ)**; № 1362: **[дѣн]ѣ**; № 1168, № 1254: **дѣнь**; № 212, № 218, № 1253: **дѣ(н)нѣ**; № 212: **дѣ[н](ь)**

Є

є цифр., 5 – № 53: **кє**; № 112: **єі**; № 1492: **а[х]лє**
Євпль особ., ч. – № 212: **Євпла**
Єманоуиль особ., ч. – № 1479: **Ма[нѣ]ила**
Єрмогенъ особ., ч. – № 212: **Єрмогена**

Ѕ

ѕ цифр., 6 – № 211: **ѕ**
ѕ цифр., 6000 – № 211: **ѕⲣⲗ{а-ѳ}**

Ζ

Ζахарн» особ., ч. – № 1189: **Захарнл**

И

и стол. – № 218, № 1453: **и**
Иковъ особ., ч. – № 1362: **Иак[о]ва**; № 1453: **Иа[ко]вѣ**
Иосафъ особ., ч. – № 1350: **Иосафъ**; № 1345: **Иосаф[ъ]**

І

і цифр., 10 – № 218: **і**; № 212: **/а/ іа**; № 112: **єі**; № 1168: **ві**
іеродиаконъ ч. – № 1189: **єродикон(ъ)**
Іванъ особ., ч. – № 1388: **[Ио]ановн**; № 1379: **Иоа{ноу}**
Іванна особ., ж. – № 1182: **І(ва)не/І(в)не**
Івна особ., ж. – № 1182: **І(в)не/І(ва)не**

К

к цифр., 20 – № 1254: **кг**; № 53: **кє**; № 1362: **[к]ѳ**; № 1188: **ахка**
Козма особ., ч. – № 1478: **Космоу**

Л

л цифр., 30 – № 1492: **а[х]лє**
Ларнонъ особ., ч. – № 1168: **[Л]арнона**

Лоука особ., ч. – № 188: **Луць**
лѣто с. – № 211: **лѣт(о)**

М

мартъ ч. – № 1362: **март(а)**
Мина особ., ч. – № 218: **Мины**
митрополитъ ч. – 1362: [м]итр[о]политъ; № 1168: м[итр]ропо[ли]томъ
Миханлъ особ., ч. – № 1453: **Мих[анлү]**; № 1362: [М]ихан[лѣ]
Молта особ., ч. – № 1454: **Молтѣ**
мжченикъ ч. – № 218: **м(оу)ч(е)н(и)к(о)въ**
мѣсѣць ч. – № 1268: **мѣ(сѣ)ца**; № 211: **м(ѣсѣ)ца**; № 53, № 218, № 1253: **м(ѣ)с(ѣ)ца**; № 212: **м(ѣ)с(ѣ)ц[ѣ]**; № 112: **м(ѣсѣ)цѣ**; № 1168: **м(ѣ)с(ѣ)цѣ**; № 1362: **[м(ѣсѣ)ц]ѣ**

Н

на прийм. – № 218: **на памѣт(ь)**
не частка – № 109: **не видѣхъ**; № 1493: {не} [вѣ]даю
Никита особ., ч. – № 112: **Никита**

О

октябрь ч. – № 112: **октѣбрь**
отъць ч. – № 1363: **Ѡца**
оходити недок. – № 1362: **отъ[иде]**

П

п цифр., 80 – № 1495: **Ѧ[х]па**
Павль особ., ч. – № 1207: [Ѧ](гнос) **Павль[ѣ]**
памѣть ж. – № 211: **в(ѣ) п{амѣть}**; № 218: **на памѣт(ь)**
помагати недок. – № 188, № 1176, № 1190, № 1321, № 1330, № 1419, № 1454, № 1456, № 1474, № 1476, № 1493, № 1494, № 1499: **помози**; № 1381: **п[о]мози**; № 1312, № 1314: **[п]омози**; № 1468: **помоз[и]**; № 1315, № 1338, № 1358, № 1374, № 1438: **помо[зи]**; № 1393: **[п]омоз[и]**; № 1202а, № 1308, № 1320: **пом[ози]**; № 1327: **по[мо]з[и]**; № 1369, № 1375: **[п]ом[ози]**; № 1212, № 1324, № 1362б, № 1482: **по[мози]**; № 1475: **п[о]м[ози]**; № 1370, № 1371: **по{мози}**; № 1318, № 1373, № 1386: **[помо]зи**; № 1491: **п[омози]**; № 1213: **[пом]ози**; № 1453: **по(мо)зи**; № 1460: **ѠѠѠ[Ѡ Ѡ]Ѡ**
помилувати док. – № 1372: **помилүи**; № 1208: **по[м]и[лүи]**; № 1404: **поми[лүи]**; № 1479: **п[о]м(илүи)**
поминати недок. – № 1368: **помени**; № 1363: **по(мѣни)**
попадна ж. – № 53: **пѣпадна**
попинъ ч. – № 1456: **попинѠ**
поставити док. – № 1168: **поставиша**
поѣти док. – № 1306: **поѣтъ**
прити док. – № 112: **при[ш]ѣлъ**
прѣставити сѣ док. – № 53: **прѣстависѣ**; № 212: **прѣставис(ѣ)**; № 218: **п[рѣ]стависѣ**
прѣчьсть ж. – № 1315: **прѣчьстен**
пѣсати недок. – № 112: **Ѡ(ѣ)лъ**

Р

рабъ ч. – № 1346, № 1363: **раба**; № 1479: **р(ѣ)в(ѣ)**; № 218: **рабѣ**; № 1176, № 1373,

№ 1476, № 1494, № 1499: **равоу**; № 1454: **раво[у]**; №1321: **ра[в]оу**; № 1386,
№ 1493: **ра[во]у**; №1318: **[рав]оу**; № 1314, № 1453: **раву**; № 188, №1330:
[р]аву; № 1358: **[р]а[в]у**; № 1202а **[ра]в[у]**; № 1456: **равѣ**; № 212: **равъ**; №
1460: **𐌹𐌺𐌹𐌸**

рава ж. – № 53: **рава**

рокъ ч. – № 1188: **рокѣ**

С

свои *займ.* – № 1379: **с[в]оєго**; № 1208: **[сво]єго**; № 1346: **св[оєго]**; №1321, № 1476,
№ 1494: **своємоу**; № 1493: **[с]воєм[оу]**; № 1454: **[с]во[є]моу**; № 1475: **[св]**
оєм[оу]; №1324: **[своє]моу**; № 1388: **[с]во[єм]о[у]**; № 188, №1330, № 1453:
своєму; № 1418: **сво[є]му**; № 1220: **[сво]єму**; № 1214: **[своє]му**; № 1456:
свокм[оу]; № 1373: **свокм[о]у**; № 1318, № 1468: **свокм[оу]**; № 1374: **[свок]**
моу; № 1499: **(с)вок[моу]**

свалтъ *прикм.* – № 1207: **[а](гнос) Павьл[тъ]**; № 218: **с(ва)т(ы)хъ м(оу)ч(є)н(и)**
к(овъ); № 1354: **въ С(ва)т[о]и Гофѣ**; № 1341: **[Св]л[та]л Со[ф]и[л]**

се *частка* – № 1354: **а се были**; № 1340: **се [в]ѣ**

Семенъ *особ., ч.* – № 1353: **Семен[н](ъ)**

Семеоновъ *прикм. до Семенъ* – № 53: **пѣпадиа Сѣмѣона**

Софи *особ., ж., в знач. 'Премудрiсть Бога', вжив. по відношенню до храму* – №
1341: **[Св]л[та]л Со[ф]и[л]**; № 1354: **въ С(ва)т[о]и Гофѣ**

спасати *недок.* – № 1215, № 1348: **спаси**; № 1346: **Сп(а)Сн**; № 1343: **сп(а)с[н]**; №
1471: **С[п](а)С[н]**

Степанъ *особ., ч.* – № 1354: **Степан(ъ)**; № 1330: **Степанови**

Стефанъ *особ., ч.* – № 1395: **Стефана**

Соудило *особ., ч.* – № 112: **[Соу]дило**

сѣмо *присл.* – № 1306: **сѣмъ**

Т

тоуровьскъ *прикм.* – № 188: **владычинѣ днакѣ туровьскаго**

ты *займ.* – № 109: **тебѣ**

У

угличьскъ *прикм.* – № 1456: **у[глич]ъскамоу**

Ф

феврарь *ч.* – № 1168: **феврара**

Х

х *цифр., 600* – № 1188: **ахка**; № 1492: **а[х]лє**; № 1495: **а[х]па**

Ц

цръкы *ж.* – № 1210: **цъ(ръкъ)[в]а**

Ч

часъ *ч.* – № 1362: **ца[сє]**

рославъ *особ., ч.* – № 1168: **[ро]сла[въ]**

Ѡ

Ϡ *μικρ.*, 9 – № 1362: [κ]Ϡ

Ϡεοδορѣ *особ.*, *ч.* – № 1368: Ϡεδορα; № 1494: Φεδορο[γ]

Ϡεοδογλѣ *особ.*, *ч.* – № 1200: Ϡ [Ϡ]δβδδδδδδδδ

Ϡομα *особ.*, *ч.* – № 1456: [Φ]ομ[ε]

Ϡ

Ϡ *μικρ.*, 60 – № 211: ϠψϠ{α-Ϡ}

Ψ

ψ *μικρ.*, 700 – № 211: ϠψϠ{α-Ϡ}

Α

ἄγιος ‘свѣтъ’ – № 1389: ο α(γιος) Λαζαρος

Ἄναστάσιος *особ.*, *ч.* ‘Анастасин’ – № 1222: ο Αναστ[ασι]οσ

Ἀνρέας *особ.*, *ч.* ‘Аньдр’єн’ – № 1441: Αν[δ]ρ[ε]ας

ἀθλόφορος ‘страстотръпць’ – № 1222: [αθλοφο]ρο[ς]

Β

βοηθεῖν ‘помагати’ – № 1441: βοηθη; № 1182: βοη[θ]η; № 1466: [β]ο[ηθ]η; № 1423: βοιφε(т)ν; № 1432: βοηθ(ε)т; № 1481: βω(η)θη

Δ

δοῦλος ‘рабъ’ – № 1441: τον δογ[λον]; № 1432: τον [δ]ογλ[ον]; № 1481: τον δ[δ]λον]

Ι

Ἰωάννης ‘Іванъ’ – № 1432: Но[α]νογ

Κ

Κύριος ‘Господь’ – № 1182, № 1423, № 1432, № 1441, № 1466, № 1481: Κ(υρι)ε

Λ

Λάζαρος *особ.*, *ч.* ‘Лазарь’ – № 1424: Λα[ζα]ροσ; № 1389: ο α(γιος) Λαζαρος

Ν

ναῦς ‘корабль’ – № 1199: ναω

Σ

σός ‘твон’ – № 1432: τον [δ]ογλ[ον σ]ογ

Д

Domański *особ.*, *ч.* ‘Доманський’ – № 1224: Piotrz Domański

Г

Grziesomski *особ.*, *ч.* ‘Гресомський’ – № 1201: St[anislaw] / St[ephan]
Grziesomski

І

Jan *особ.*, ч. 'Ян' – № 1455: Jan
idem 'такий самий, той самий' – № 1224: idem

К

Kozlowsky *особ.*, ч. 'Козловський' – № 1500: Mykolaj Kozlowsky

М

marzec 'березень' – № 1224: marca 28
Mykolaj *особ.*, ч. 'Микола' – № 1500: Mykolaj Kozlowsky

Р

Piotrz *особ.* ч. 'Петро' – № 1224: Piotrz Domański
podpis 'підпис' – № 1224: podpis

Р

ręka 'рука' – № 1224: ręką {swą postawił}
rok 'рік' – № 1224: roku 1595; № 1305: roku 1605

S

sam się 'сам собі' – № 1224: sam się
Stanislaw / Stephan *особ.* ч. 'Станіслав / Стефан' – № 1201: St[anislaw] /
St[ephan] Grziesomski

T

tamen 'тільки' – № 1224: tamen

0 – № 1305: **1605**

1 – № 1346: **1551**

5 – № 1224: **1595**; № 1305: **1605**

8 – № 1224: **28**

20 – № 1224: **28**

50 – № 1346: **1551**

90 – № 1224: **1595**

500 – № 1346: **1551**; № 1224: **1595**

600 – № 1305: **1605**

1000 – № 1224: **1595**; № 1346: **1551**; № 1305: **1605**

AFTERWORD

In the second part of *The Collection of Graffiti of St. Sophia of Kyiv 367* inscriptions and drawings were published, which had been preserved in the chapel of Sts. Peter and Paul the Apostles. They are less than in the chapel of St. George the Great Martyr, due to greater losses of ancient mural plaster, especially in the chancel. During research conducted by S. Vysotsky only 12 graffiti of this cubage were published. The overwhelming majority of rather interesting authentic sources was disregarded by scientists, which enabled to receive important information, missing in the sources.

In particular, three memorial inscriptions can be regarded as a peculiar kind of the chronicle of St. Sophia Cathedral, which informs about several chronological milestones missing in it that are connected with the history of the spiritual hierarchy of Kyivan Rus: enthronement of Hilarion by Yaroslav Volodymyrovych (February 12, 1051), the arrival of the Metropolitan Nykyta in Kyiv (October 15, 1122) and the departure of the Metropolitan Michael to Constantinople (March 29, 1145 at 2 p.m.). According to the manner of execution, the inscriptions are close to chronicles written by experienced bookmen that obviously belonged to St. Sophia's scriptorium. One of them, the author of graffiti No. 112, calls himself Sudyslav that enables to speculate about his belonging to the princely family or approximate to it and gives additional information about social layers of St. Sophia's bookmen. Another author of graffiti No. 1362 about the departure of the Metropolitan Nykyta hasn't indicated his name, but due to peculiarities of his dialect, we can determine his north, probably Novgorod origin. Two more clergymen indicated the place of their activity in devout inscriptions and namely, the deacon of Turov bishop Luke and Uglych priest Thomas. These inscriptions are very important sources as to the internal pilgrimage of Kyivan Rus.

Of great interest was the discovery of rather long inscriptions executed in Glagolitic script, namely a memorial inscription by Theodoulos and a devout inscription by unknown author executed using a traditional pattern "Lord Have Mercy..." Until recently, our information about the usage of Glagolitic script in epigraphy of St. Sophia of Kyiv was limited to several separate letters, fragment of inscription and record of the year.

In our previous work we drew our attention to the importance of data of graffiti for the study of murals of St. Sophia Cathedral, in particular, for the determination of images of saints, as the majority of them hasn't preserved their accompanying inscriptions. Owing to inscriptions within the chapel, we were able to determine the portrayals of Holy Martyr Anastasius of Thessalonica, St. Lazarus of the Four Days, St. Agape of Palermo and St. Ammon of Alexandria. The identification of St. Paul the Apostle was also confirmed. It's necessary to remark that due to field observations, partially preserved dipinti in the fresco with portrayal of Holy Martyr Cyprilla (Cyrilla) was discovered.

It's necessary to make several remarks as to statistical data. A few of graffiti in the north chapels of St. George the Great Martyr and Sts. Peter and Paul the Apostles published by S. Vysotsky made an impression of great advantage of graffiti in the nave and the south chapels of Sts. Joachim and Anna and Michael the Archangel. This observation enabled the researcher to take up the position that a few of inscriptions in the north part and their predominance in the south reflects the peculiarities of arrangement of believers in the church during divine service, when the men were from the south side and the women from the north side. In its turn, the conclusion about illiteracy of the latter was supported by this statement. Similar conclusions were prevailed in historiography, in particular, they were

accepted by A. Medyntseva and S. Franklin. However, such statements are not well-grounded, as modern research enabled to determine that on no condition the peculiarities of graffiti arrangement can give evidence of arrangement of believers during divine service: names and verbal forms indicate that the majority of inscriptions was executed by men, including those in the north chapels. Though, the predominance of a number of graffiti in the south part of the church in comparison with the north part is not so fundamental, in our opinion, is due to greater sacral significance of the south over the north. Moreover, their number depends on the popularity of cult of one or another saint depicted on the fresco. The key role there could play relicts, embedded in the walls of the cathedral. It was a common practice of church architecture of Byzantine cultural influence. However, this issue requires separate research.

As we mentioned above, there are more inscriptions in the chapel of St. George the Great Martyr than in the chapel of Sts. Peter and Paul the Apostles, due to greater loss of plaster in the chancel, where quite a number of inscriptions is usually located. In this context, one should draw his attention to the problem of microchronology of graffiti, i.e. determination of a probable time of scratching of inscriptions or drawings within the epoch.

In the Soviet historiography, there was a widespread opinion that inscriptions were executed stealthily during long divine services, as such actions "cutting" on the walls of the church were prohibited by the Church Statute of prince Volodymyr. However, the majority of graffiti are located at the level of human height and their letters are rather big, many drawings are executed in a high professional manner that required a long time and special skills. All these facts demonstrate authors' striving for general survey of their "works". In most cases, namely the clergymen were the authors of inscriptions, who would, on the contrary, adhere to the statute and follow the implementation of this norm by laity. According to Yu. Artamonov and I. Zaitsev, the prohibition to "cut" walls was specified in subsequent versions of Volodymyr's Statute (13th -17th cc.), so this norm was not introduced until the second half of the 13th - the beginning of the 14th c. that explains the fact of a gradual decrease of a number of graffiti in St. Sophia of Kyiv at the turn of the 13th -14th cc. However, it should be noted that researchers based themselves only upon 416 graffiti published by S. Vysotsky that didn't reflect a real number of existing inscriptions and drawings in the church. Taking into consideration the results of modern research of epigraphy of St. Sophia Cathedral, we can state that later inscriptions of the 14th -17th cc. differ a little from inscriptions executed in the 11th -13th cc. as to the quantity. So, we can take up the position that during all chronological period of existence of tradition to scratch graffiti on the walls of St. Sophia of Kyiv, such actions were neither allowed nor denied by clergy. And in no case the inscriptions and drawings were executed during divine service.

The social status of authors of graffiti enables to determine the time of graffiti appearance within the epoch. Of course, here we face some problems, because the authors rarely indicate their belonging to a certain stratum. For this reason, we have to refer to indirect data and, first of all, location of graffiti within the cathedral. Whereas many of them are located in the chancel, then we can assume that they were executed by the representatives of clergy, because access there was limited to ordinary believers. We can't confidently refer highly artistic drawings, quotations of literary compositions and inscriptions executed at a high level to clergymen, as they probably belonged to the experienced bookmen, who could work in St. Sophia scriptorium. Therefore, it won't be mistakingly to

assume that the majority of graffiti were executed by clergymen of the cathedral, however, it's impossible to imagine that they were engaged in it during divine service, in which they took direct part. Correspondingly, we can say with greater confidence that inscriptions and drawing were scratched on the walls of the cathedral not during divine service, when there were no believers in the church (at least the majority).

Зміст

Передмова	3
Розділ I.	
Графіті приділа святих апостолів Петра і Павла.....	6
Таблиці ілюстрацій	129
Розділ II.	
Коментарі та дослідження графіті Петропавлівського приділа.....	213
Післямова	236
Бібліографія.....	239
Додаток	
Координати розташування графіті святих апостолів Петра і Павла.....	246
Вказівник слів до графіті приділа святих апостолів Петра і Павла.....	261
Afterword	267
Зміст	270

Наукове видання

В.В. Корнієнко

**КОРПУС ГРАФІТИ
СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ**
(XI – початок XVIII ст.).

**Частина II:
Приділ свв. апостолів Петра і Павла**

Технічне та літературне редагування – Р.М. Іванова
Верстка, макет – М.О. Федорін

ТОВ “Видавництво “Горобець”
03170, м. Київ, вул. Сергія Єсеніна, 24
Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серії ДК № 2852 від 16.05.2007 р.

Підписано до друку 17.04.2009. Формат 70×100/16.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум.друк.арк. 57,68. Обл.-вид.арк. 48,98
Наклад 300 прим. Зам. №_____

Друкарня ДП “Державна картографічна фабрика”
21100, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 19